

ՀՀ գիտությունների և պատմության
ազգային ակադեմիայի
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ**

17

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)

17

ՄԵՄՐՈՂ ԱՐԶ. ԱՇԿԵԼՆ
ՄԱՏԵՆԱՍԿԻՐ

159

Arch. Mesrob Ashjian

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

159

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2016

Խմբագրական խորհուրդ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), ՀՀ ԳԱԱ
թղթակից անդամ Ա.Ա. Նարատյան, պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան, պ.գ.դ.
Հ.Մ. Հարությունյան, պ.գ.դ. Կ.Հ. Նաչատրյան (նախագահի
տեղակալ), պ.գ.թ. Ա.Բ. Շահնազարյան, պ.գ.թ. Հ.Ն. Մուրադյան,
պ.գ.թ. Հ.Կ. Սուքիասյան:

Редакционная коллегия

Академик НАН РА А.А. Мелконян (председатель), член-кор.
НАН РА А.А. Харатян, д.и.н. Э.Л. Даниелян, д.и.н. Г.М. Арутюнян,
д.и.н. К.Г. Хачатрян (заместитель председателя), к.и.н. А.И.
Шахназарян, к.и.н. А.Г. Мурадян, к.и.н. А.К. Сукмасян.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» տարե-
գրքի հերթական 17-րդ հատորում գետնիցած աշխատությունները սկզբնաղ-
բյուրների, մամուլի հրատարակումների, հարեկի և համաշխարհային պատմա-
գիտական զրականության լսելի հենքի վրա լույս են տնտում Հայոց պատմության
ասանկին հիմնահարցերի վրա:

Տարեգրքում գետնիցած են կան ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կազմակերպիչ
նահանգական օժանդակությամբ տնտի ունեցած ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտու-
տի Երիտասարդ գիտաշխատողների XXXVII գիտական եռտաշրջանի (1-3 հուլի-
սի 2016 թ., Արվերակ) գեկուցումները:

Կ. Յ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՈՒՊՏԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՆՈՂԻ ԵՆՈՒՐ

Վան քաղաքում շինարարական գործունեություն իրականացնելու վերաբերյալ աստիճանավորված գոված ասացին սեպագիր արձանագրությունը պատկանում է Վանի թագավորության արքա Սարգուրիին¹: Մույն արձանագրությունը հիմք ընդունելով որոշ հետազոտողներ նրան համարել են Տուշպա Վան մայրաքաղաք-ամրոցի հիմնադիր², ինչպես նաև, Արամեի արքայական հարստությանից զանազանելով, Վանի՝ որպես արքայական հարստության սկզբնավորող³: Եթե նախկինում Սարգուրիի գահակալության ժամանակաշրջանը աներկբա թվագրվում էր Արամեից հետո՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 845-825 թթ.⁴, ապա ներկայումս հետազոտողները միակարծիք չեն Արամեի և Սարգուրիի գահակալության հանգամանքների և ժամանակաշրջանի, ըստ այդմ՝ նաև բնայնական պետության վաղ շրջանի իրադար-

¹ Սարգուրիին արձանագրությունում կոչում է Ալմիռուսից քարեի պատեղ թերևու և պարթևալը կառուցելու մասին (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum*, VII, Berlin-Leipzig, 1928-1935, N 1-3, Salvini M., *Corpus dei testi urartei (այսուհետև՝ CTU)*, vol. I, Roma, 2008, A 1A-1F):

² Տե՛ս Նախնայան Գ., *Ուրարտուի պատմություն*, Երևան, 1940, էջ 137-138: և Ազոնց Արգուրիին համարում է Արամեի որդի գտնելով, որ վերջինս ժամանակն էր *Լուսիպի* (տե՛ս Ազոնց և, *Հայաստանի պատմություն*, Երևան, 1972, էջ 186, 194):

³ Արշաթան Ի. Բ., *Մատուռ (Մթաթր)*, Էրևան, 1970, էջ 120-123 Վարազդեզյան Զ., *Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր տեղանուններում*, Երևան, 1988, էջ 27-28: Հոտ Գ. Մեծիկյանի. *Տուշա քաղաքի տիրակալները դարձել են Վանի թագավորության արքաներ*, իսկ Վանը մայրաքաղաք (տե՛ս Metzenbaum I. A., *Հարի-Մթաթր*, Тбилиси, 1954, էջ 202, 230):

⁴ Յ. Քյոնիցը հավանական է համարում և Լուսիպիին որպես Արամեից զատ, Արամեի ժամանակակից արձանի արքա ղեկավարելը և *Լուսիպի* ին Արամեի կոչում համարելը (König F. W., *Handbuch der chaldäischen Inschriften (այսուհետև՝ HchI)*, Bd. VII, Craz, 1955/1957, S. I, N 1a-c):

ձուրյունների թվագրման հարցում: Պատմագրության մեջ վերոհիշյալ բեռնակի վերաբերյալ, առաջինն իր վարկածներն է առաջարկել ականավոր գերմանացի հայագետ, արևելագետ Կ. Յ. Լեման-Նաուպոլդ: Հեղինակը Վանի թագավորության մ.թ.ա. 9-րդ դարի իրողությունների վերականգնման մեկնակետ է ընտրել Տուշպայի ամրոցի կառուցումը և ենթադրել՝ երկու տարբերակ:

Ըստ Կ.Յ.Լեման-Նաուպոլի, «առաջին հայացքից» ենթադրել է Իշպուհիի հորը՝ բիայնական և ստորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող Սարդուրի-Մեղուրին, նույնացնել Վանա ամրոցը կառուցող Սարդուրիի հետ և նրա գահակալության ժամանակաշրջանը թվագրել Արամից հետո: Նման համադրության դեպքում հեղինակը Վանա ամրոցի կառուցման պատճառ է համարում այն հանգամանքը, որ Սարդուրին, ստորեստանյան արքա Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824 թթ.)՝ գահակալության երրորդ տարում՝ մ.թ.ա. 856 թ., հյուսիսից իրագործած արշավանքից հետո⁶, կրթ Սալմանասարը գրավել էր Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան որոշ շրջաններ՝ այդ թվում Արամի արքայական բաղաձր Արծաշքուն⁷, նման կառուցապատում է իրականացրել՝ հյուսիսից սպասվող նոր արշավանքը կասեցնել:

⁶ Տե՛ս Գրեկոս Էր., Տուշպա քաղաքը և բիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, «Հայաստանի մայրաքաղաքները, I, Վան», Երևան, 2013, էջ 48-49: Ս. Մալվինին կարծում է, որ ի դեմս Արամի, ստորեստանյան արձանագրություններում նշվում է ունի արամեացի իշող, բիայնական տերության կիսնաղիքը էլ էլ է արամեացի և միայն հետագայում իշխանությունը Սարդուրի I-ի օրոք անցել է բիայնական արքայտոհմին (տե՛ս Silvia M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995, էջ 26-27, 35):

⁷ Shu Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. III, Toronto-Buffalo-London, 1996, (այսուհետև՝ RIMA), A.0.102.2, ii 47b-56a, ii 56b-60a:

⁸ Shu Lehmann-Haupt C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge Band IX, Nro 3)*, Berlin, 1907, էջ 35 (16, 17), 41 (7, 8):

լու համար⁸։ Սույն տարբերակի դասքում, ըստ հեղինակի, Վանը մայրաքաղաք է դարձել հետագայում՝ Սարգսուրիի որդի Իշպուի-կիի օրոք։

Լեման-Չաուպաը կարծում է, որ Տուշպայի ամրոցի քարերը տարերվում են իրենց բնույթով տեղանքի հումքից և, հիմք ընդունելով Սարգսուրիի արձանագրության մեջ եղած Ալկիուսուից քարերն այստեղ բերելու հանգամանքը, գտնում էր, որ քարերն այստեղ են բերվել նավերով՝ Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից⁹։ Հեղինակը ենթադրում էր, որ Մանազկերտ քաղաքը հնում անվանվել է Ալկիուսի¹⁰։ Հետևաբար, ըստ հեղինակի ենթադրելի է, որ պարսպի շինանյութը Վան է բերվել Մանազկերտից, կամ՝ Վանա լճով ավիամերձ հյուսիսային այլ բնակավայրերից¹¹։ Հետագայի Մանազկերտ անվանումը Լեման-Չաուպաը համարում

⁸ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt (այստե՛նակ՝ AEF), Bd. II/1, Berlin-Leipzig, 1926, էջ 21։

⁹ Հեղինակը որպես օրինակ նաև նշում էր պատմիչ Քուինա Արծրուհու երկուստապառված միջնադարյան համանուն անցքերը (տե՛ս AEF, Bd. II/1, էջ 20)։ Գաղիկ Արծրուհու՝ Մանազկույան քաղաքից Վան տաշած ցարեր լինելը, ինչպես նաև Աղձնիքի Կոստմի ամրոցից Վանա լճով Աղբախարի ենկեղեցու քարերի լինումը (տե՛ս Քուինա Արծրուհի և Անանուկ Գոստուրյան տասն Արծրուհեաց, Երևան, 1985, էջ 391, 461)։

¹⁰ Ս. Երեսյանը Ալկիուսին տեղադրում է Ալիսալիս գավառում (տե՛ս Երեսյան Ս., Ընդարարու պետությունը 860-990 թթ. մ.թ.ա., Երևան, 1980 թ. (քաղաք)։

¹¹ Տե՛ս AEF, Bd. II/1, S. 20։ Բ. Պետրովսկին նշում է, որ զո՛վար է մյուսեջանակ համանունը Լեման-Չաուպայի այս ենթադրությունը, սակայն հասակ է, որ քարերն այստեղ են բերվել այլ վայրից (տե՛ս Пётровской Б. Б., Вавское царство (Vavary), Москва, 1959, էջ 58-59)։ Մ. Մալվինին, համաձայնաբեր է համարում Ալկիուսու քաղաքի և ըստ այդմ՝ ավելի էին իշխանական կետերուի տեղորոշումը Լախրի-Խուրաշկիայում, իսկ ամրոցի քարերի տեղափոխումը՝ Վանից ոչ հեռու գտնվող քարամաստապանից։ Շուտ հեղինակի՝ Ալկիուսու անվանումը իր թերականանական կատարվածքով համարպատասխանում է Սուգուկիա և Արեաշկու(ն) անվանունների (տե՛ս Salvini M., Geschichte und Kultur der Urariter, էջ 35-36)։

էր Մենուայի անունից ծագած, քանի որ Մենուան այստեղ գտնվող ամրոցը վերակառուցել է¹²:

Համաձայն Լեման-Հաուպտի առաջարկած երկրորդ տարբերակի՝ հարկ է Վանա ամրոցի հիմնադիր Լուֆիպրիի որդի Սարդուրիին գանազանել քիայնական և ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող Իշպուհնիի հայր Սարդուր-Սեդուրից: Ըստ այդմ, հեղինակը Լուֆիպրիի որդի Սարդուրիի գահակալությունը հավանական է համարում տեղի ունեցած Արամեից առաջ՝ Աշուրնաձիբապալ II-ի (մ.թ.ա. 883-859 թթ.) թագավորության տարիներին¹³: Հեղինակը նման թվագրման համար հիմք է ընդունել այն, որ Սարդուրիի տիտղոսաշարը խիստ նման է Աշուրնաձիբապալ II-ի տիտղոսաշարին և ադամատապես տարբերվում է քիայնական հացորդ արքաների տիտղոսաշարերից¹⁴: Ըստ հետազոտողի՝ Լուֆիպրիում միմյանց հետ թույլ կապված նաիրյան քաղաքական միավորները Լուֆիպրիի որդի Սարդուրիի օրոք արդեն միավորվել էին մեկ պետության մեջ¹⁵: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը, ևշելով Սարդուրիի տիտղոսերն արձանագրության մեջ՝ «աշխարհի արքա, արքաների արքա», գտնում է, որ նա է եղել նաիրյան առաջխաղացման շարժիչ ուժը Աշուրնաձիբապալ II-ի օրոք: Լուֆիպրիի որդի Սարդուրին, զիտակցաբար կրելով ասորեստանյան արքայի տիտղոսաշար, փորձել

¹² Պատմագր Մովսես Խորենացին ավանդում է, որ Հայկի ժառանգներից Մանավաղ ժառանգեց Հարթը (տե՛ս Մովսես Խորենացի (արտոնեան՝ Մովսես Խորենացի), Պատմություն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 36):

¹³ Այս տարբերակն, ինչպես հեղինակն է նշում, յո՛ր եռուսր ասուվել հավանական է (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 21, 24):

¹⁴ Լ. Աշուրցը քննարարում է Լեման-Հաուպտին, Էրկու արքաների տիտղոսաշարերի նմանությամբ պայմանավորված նման եզրակացություն կատարելու համար, սակայն Լեման-Հաուպտը միայն այդ փաստարկը չէ, որ ընդուն է (տե՛ս Աշուրց Լ., ևշվ. աշխ., էջ 186-187):

¹⁵ SA u AEJ, Bd. I, Berlin, 1910, էջ 13:

է նաև այդ կերպ վիճարկել Աշուրեանծիրասպայի աշխարհակալական հավակնությունները¹⁶։

Վասն ժայռի հարավային կողմում իր և Վ.Բելլի հայտնաբերած ժայռավոր որմնախորշի աջ և ձախ կողմերի մասամբ ընթեռնելի արձանագրությունը նույնպես Լևան-Հաուպտը թվագրում է Սարգուրիի գահակալության ժամանակաշրջանով¹⁷։ Արձանագրությունում, ինչպես իրավացիորեն եշում է նա, ասուրերենով թվարկվում են զոհաբերվող կենդանիները, սեպերի ոճը նման է Սարգուրիի արձանագրությանը, իսկ բովանդակությունը՝ Միերի դասը։ Արքայի կամ ասոծո անուն արձանագրությունում պահպանված չէ Լևան-Հաուպտի հայտնաբերած այս արձանագրությունը տեական ժամանակ մնաց հետազոտողների ուշադրությունից դուրս։

Հետագայում Մ.Սալվինին, օգտագործելով Լևան-Հաուպտի արձանագրության պատճենը, եկթադրեց, որ սույն տեքստն ադերս չունի բիայնական արձանագրությունների հետ, այս որմնախորշը և արձանագրությունը կարող են պատկանել Սարգու-

¹⁶ Ss u Lehmann, C. F., *Sar kibbaci*, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd. 8, Weimar, 1896, S. 200, 202: Գ. Վիլհելմը, քննելով վերոհիշյալ արձանագրությունը, եկել է այն եզրակացության, որ Սարգուրիի արքայական տիրադատաչարն ու մակդիրները համապատասխանում են Աշուրեանծիրասպայ II-ի տիրադատաչարի հետ, իսկ մնացածում արձանագրությունն աչերտվում է նոր ասորեստանյան կամակառոծ և բարբառի (խոսվածքի) հետ։ Շատ հետազոտողի՝ արձանագրության կազմող սերել է Ասորեստանի հյուսիսային շրջանի քաղաքներից, մասնապիտակամբ էղել կամակազիր, տիրապետել է նախորդ տասնամյակների արքայական արձանագրությունների որոշ կարևոր ձևակերպումներին։ Տուշպա է չերվել տագմական արչավածքի ժամանակ, կամ՝ սեփական ցանկությունք (տե՛ս Wilhelm G., *Urartu als Region der Keilschrift-Kultur*, in: V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu. Ein altorientalisches Staat im I. Jahrtausend v. Chr.*, "Xenia", 17, Konstanz, 1986, էջ 106)։

¹⁷ Ss u Lehmann-Haupt C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, էջ 63, Fig 41, AEJ, Bd. II/1, S. 26-28, CTU, vol. I, A1-2:

քի I-ին, կամ էլ քիչ հավանականությամբ, ասորեստանյան որևէ արքայի, քանի որ հետագայում այն կջնջվեր²⁵։ Ի. Նյակոնովը, սակայն, քննելով արձանագրության տեքստը և քննադատելով Մ.Սալվինիին, եզրակացնում է, որ արձանագրությունում առկա է աղերս ևոր ասորեստանյան խոսվածքի հետ և բնորոշ է գոհաբերության կարգ սահմանող բիայնական տեքստերին²⁶։

Ըստ այդմ, եթե իրավացի է Աման-Հաուպտը, ապա Լուքիայի որդի Սարգուրիի ժամանակաշրջանով թվագրվող այս արձանագրությունը, կարող է վկայել արդեն նրա օրոք Վանի թագավորությունում գոյություն ունեցող գոհաբերության կարգի ու նաև՝ աստծո, կամ՝ աստվածների՝ պետական քաղաքականության ծիրում ներառման մասին։

Աման-Հաուպտը միաժամանակ, հիմք ընդունելով ասորեստանյան արձանագրությունների տվյալները, կարծում էր, որ Աշուրնաժիրապալ II-ի օրոք տեղի է ունեցել կաիրյան պետության առաջխաղացում դեպի Ասորեստանին պատկանող հյուսիսային շրջաններ²⁷։

²⁵ S6 u Salvini M., Eine vergessene Felsinschrift mit einem assyrischen Opfertext, "Societies and Languages of the Ancient Near East (Studies in honor of I. M. Diakonoff)", Warminster, 1982, էջ 331, Salvini M., Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'etat, "Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico", vol. 6, 1989, էջ 83։

²⁶ S6 u Далековс И. М. О некоторых направлениях в урартском эпихонозании и новых урартских текстах, "Древний Восток", 5, Ереван, 1988, էջ 157-159։

²⁷ Հեղինակը նման եզրակացության համար հիմք է ընդունում այն, որ ասորեստանյան արքա Աշուրնաժիրապալ II-ի գահակալության 2-րդ տարում որպես նրա արքայական քաղաք է նշվում Դանդանուսան, իսկ արդեն 18-րդ տարում Ցասնատի Իլանիի ամրոցը։ Ցասնատան հարավում Կաիրյան չորս շրջաններից մեկն էր (տե՛ս u AEF, Bd. II/3, էջ 21, 395)։ Գ. Մելիքիշվիլին Աման-Հաուպտին քննադատելով՝ նշում է, որ այս իրադարձություններին ուղարկական տիրակալների մասնակցության վերաբերյալ տվյալներ չկան, և իրականում ընդլայնվել են Բիո Ցասնանիի իշխանության սահմանները (տե՛ս u Melikishvili G. A., էջվ այն, էջ 201, ծան. 1), սակայն այս տարբերակում Աման-Հաուպտը քաղաքական դերակատարություն վերապահում է միայն Կաիրյան պետությանը։

Ըստ երա՝ ոչ միայն Սալմանասար I-ի, այլև Աշուրնադի-րապալ II-ի գահակալության տարիներին, ևաիրցիները մասամբ միացած արևմուտքից Միջագետք ենթաուժող սեւերին՝ արա-մեացիներին, զգալի առաջխաղացում են ունեցել հարավում՝ նախկինում Ասորեստանին պատկանող տարածքում²¹: Աշուր-նադիրապալ II-ը Միջագետքում և Եփրատի միջին հոսանքում արամեական քաղաքները նվաճելուց հետո իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Միդայի ուղղությամբ, որտեղ առաջնորդող դերա-կատարություն էր ստանձնել Դամասկոսը²²: Դամասկոսի և Համա-թի կոալիցիան, որը ձգվում էր մինչև Փոքր Ասիա, իր հերթին Հա-յաստանում նաև օժանդակություն էր որոնում:

Համաձայն Լեւան-Հաուստի, ըստ այդմ հարկ է պատճա-ռական կապ տեսնել Սալմանասար III-ի՝ արամեացիների դեմ, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի կատարած արշավանքնե-րի միջև²³: Սալմանասար III-ին հաջողվեց կասեցնել հայկական լեռնականներին (*der armenischen Bergvölker*) և երանց հետ միա-վորված արամեացիներին, չեզոքացնել ասորեստանյան «միջնա-բերդի» վրա կախված վտանգը²⁴: Հաջորդ դարերի ընթացքում նույնպես բիայնական արքաները Ասորեստանի թշնամիների՝ հատկապես Հյուսիսային Ասորիքի (Միրիա) արամեական պե-տությունների հետ դաշնակցային հարաբերություններ էին պահպանում:

²¹ *Sl u AEJ*, Bd. I, էջ 13:

²² *Sl u Lehmann-Haupt C.F.*, *Israel-Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte*, Tübingen, 1911, էջ 72, 75:

²³ Ասորեստանի ռազմատարածքիական հետաքրքրությունները իրականում և արևմուտքում միմյանց հետ շարկապված էին, որը արտադրված է ինչպես ար-ձանագրություններում, այնպես էլ պատկերներում (տե՛ս Schachner A., *Bilder eines Weltreichs, kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Toras aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien*, "Subartu" 20, Turnhout, 2007, էջ 227-228):

²⁴ *Sl u AEJ*, Bd. I, էջ 443:

Ասորեստանյան արքա Աշորենաձիրապալ II-ն իր արձանագրություններից մեկում նշում է, որ եվաճել է Սուրևատ գետի ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիր ընկած տարածքը: Սուրևատը Լեման-Հաուպտը տեղորոշում է Միջագետքում՝ Նինվեից Տուր-Աբդին ճանապարհին՝ Արևմտյան Տիգրիսի մոտ²⁵: Աշորենաձիրապալ II-ի համանման տեքստերում Ուրարտու անվան փոխարեն նշվում է Նիրբու անունը: Հետազոտողը նախապես ենթադրում էր, որ ասորեստանյան արձանագրություններում, ի դեմս Ուրարտու անվան ամենաին վկայության, պետք է հասկանալ Արարտ/դ/ի լեռները²⁶: Հեղինակը չի բացառում նաև, որ Ուրարտու անվան վկայությունը կարող է լինել ասորեստանյան չափազանցության արդյունք, երանք Միջագետքին հարող շրջանի անունն օգտագործել են իրենցից հյուսիս գտնվող երկրի և բնակչության համար²⁷:

«Ուս Լեման-Հաուպտի՝ Աշորենաձիրապալ II-ին այդպես էլ չհաջողվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ ներխուժել,

²⁵ St u Lehmann-Haupt C. F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Էջ 22.

²⁶ St u AEJ, Bd. I, Էջ 443: Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.O. 101.1, i 54b-58a, A.O.101.30, 1-20a, Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այստեղևան՝ АВННУ) «Вестник древней истории», Москва, 1951, N 2-4, 23-24: Լիբբու կամ Լիրիբ կարող է նշանակել նաև լեռնակց (տե՛ս նախ տեղում, ծան. 4): Լեման Հաուպտը Լիրիբին տեղորոշում է որպես Երկիր՝ Արարտի լեռների հարավային կողմում, որին միջագետքյան դաշտափայտը հյուսիսում սանձակակցում է (տե՛ս AEJ, Bd. I, Էջ 443): Գառմանազը Մոսխես իտրենացու երկում Հայկի և Քելի մասին շարադրանքում կարդում ենք «յեռ ծանակելո գորդի իր գՍրամանեակ ի Քաբելոնի՝ չու արարեակ գետ յերկիրն Արարտայո, որ է ի կուլմ հյուսիսո» (տե՛ս Մոսխես իտրենացի, Էջ 33): Լշևեր, որ բնագրի տարբերակում ապուկ աբկա է Արարատ ձևը:

²⁷ St u AEJ, Bd. II/2, Berlin-Leipzig, 1931, Էջ 847-851: Ուս Մ. Սալվինիի՝ արտոկ ասորեստանյան վկայուցանքում Ուրարտուս նշվում է որպես ընդհանուր աշխարհագրական անվանում (տե՛ս Salvini M., Urartu. A. Geschichte, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd.145./6. Lief., 2015, Էջ 390):

քանի որ Մարդուրին ասորեստանյան արշավանքները կասեցնելու համար կառուցել էր Վանա ամրոցը: Ամրոցի պաշտպանական նշանակությունը կարևորվում էր պաշարման ժամանակ, որի ընթացքում նյութական ասպահովումը իրականացվում էր նաև լճի մյուս ափից²⁸: Հետագոտողը կարծում էր նաև, որ ամրոցը պաշտպանում էր նաև Մարդուրիի հիմնած նավահանգիստը²⁹:

Ըստ Լեման-Հաուպտի հայեցակարգի՝ Արամեի օրոք, ում հայերը որպես իրենց հերոս և տիրակալ են մեծարում³⁰, տեղի է ունեցել իշխանական փոփոխություն: Իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհում նաիրյան պետական միավորից անցել է բիայնական (խալդյան) հարստությանը³¹: Հեղինակը հետագայում փորձել է բիայնական արքաների տիտղոսաշարում «Լաիրի երկրների արքա» տիտղոսի բացակայությանը նման հիմնավորում տալ³²: Սույն տեսակետի համար կովան էր համարվում նաև այն հանգամանքը, որ Արամեի օրոք պետության մայրաքաղաքն Արծաշքուն էր և միայն ավելի ուշ բիայնացիներն իրենց

²⁸ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 20, 22:

²⁹ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում էր, որ այն ժամանակ Վանա լճի մակարդակն ավելի ցածր է եղել, և նավահանգիստը ամրոցից մեկ կիլոմետր հեռու է եղել լճի մակարդակի տատանումների ժամանակ ջուրը ցրեթե ամրոցին է հասել (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 18):

³⁰ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 43-44:

³¹ Տե՛ս AEJ, Bd. I, S. 13:

³² Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd., 33, Berlin-Leipzig, 1921, էջ 28-29: Լեման-Հաուպտը նշում է, որ, ակնտանկալիվ, Լուրիպալի որդի Մարդուրիին և Արամեին վերջնականապես տարբեր քաղաքական միավորների ենթակայացուցիչներ համարելու համար բավար փաստեր չկան, և հնարավոր է, որ Լուրիպալի որդի Մարդուրիի տիտղոսաշարի համար ելիմը են հանդիսացել Աշուրնա-ձիրասպալի այդևն հարուկի արձանագրությունները և կրա արձանագրությունները կարող են Մալմանասարի գանակալության տարիներին շարադրված լինել (AEJ Bd. II/1, էջ 24):

տիրապետությունը տարածեցին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Վանա լճի արևելյան շրջանների վրա⁵⁵:

Հարկ էլ է, որ Սալմանասար III-ի գահակալության առաջին տարվա արշավանքի ժամանակ Արամեի պետության հարավային շրջանում նշվում է Սուգունիա բնակավայրը⁵⁶: Սուգունիա բնակավայրի տեղորոշման շուրջ առկա են տարաբնույթ կարծիքներ, սակայն բոլոր դեպքերում էլ հետազոտողներն այն տեղորոշում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած հատվածում⁵⁷: Այս հանգամանքը կոխն է եկադրելու, որ արդեն Արամեի քաղաքական իշխանության ոլորտում ընդգրկված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները⁵⁸:

Սալմանասար III-ի գահակալության երրորդ տարվա՝ մ.թ.ա. 856 թ. արշավանքին վերագրվող բանաստեղծական տեքստերից մեկում նշվում է, որ արքան հարկ է ստացել Տուրուշպա քաղաքից⁵⁹: Սույն արշավանքի նկարագրությունում, Արամեի պետության կենտրոնական շրջաններում՝ մայրաքաղաք Արծաշքուի հարևանությամբ, նշվում է Արամալու քաղաքը⁶⁰:

⁵⁵ Չեչինսկը կարծում է, որ Սալմանասար III-ի օրոք բիսյունյիները բնակվում էին Տիգրիսից հյուսիս, հյուսիս-արևելք և Արածանիի շրջակայքում, իսկ մայրաքաղաք Արծաշքուն գտնվել է Վանա լճից հյուսիս (տե՛ս AEI, Bd. II/ 2, էջ 595, 679, 851):

⁵⁶ St u RIMA, vol. III, A.O.102.1, 29b-33a, 33b-40a, A.O.102.2, i23b-25a, A.O.102.28, 10b-18a:

⁵⁷ St u Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 79, Писотковский Е., նշվ. աշխ., էջ 55, Арутонян Н. В., *Топонимика Урарту*, Ереван, 1985, с. 171, Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, էջ 28:

⁵⁸ St u Писотковский Е., նշվ. աշխ., էջ 60:

⁵⁹ St u RIMA, vol. III, A.O.102.17 (57):

⁶⁰ St u АНШУ, N 27 (II-54), RIMA, vol. III, A.O.102.2, i536b-60a: Ա. Յուրսը կարծում է, որ Արամային այստեղ նշվում է որպես քաղաք, որը չունի սեփական արքա և ուղակիորեն աղվերսում է Արծաշքուի շուրջն ընկած բիսյունյան կենտրոնի ամայացման հետ (տե՛ս Fuchs A., *Urartu in der Zeit, Bisnili-Urartu*,

Արծաշքուի վերաբերյալ արձանագրության տեղեկությունների վերլուծությունը հետազոտողներին բերել է ոչ միանշանակ եզրահանգումների³⁸։ Տուրուշայի (Տուրուշպա) հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս նաև ենթադրություն կատարել Դալեկից արշավանքի հավանական երթուղու շուրջ։ Ասորեստանյան զորքը, Դալեկի երկրից շարժվեց Արծաշքու, անցավ Ադուրու³⁹ և էրիտիա լեռները⁴⁰ և ավերեց Արամալու քաղաքն ու նրա շրջակա քաղաքները, այնուհետև շարժվեց Ջանգիուևա քաղաք, Նաիրի երկրի ծով և Գիլգանու երկիր⁴¹։ Գիլգանու երկիրը տեղորոշվում է Ուրմիա լճի հարավարևմտյան հատվածում⁴²։ Տուրուշպա քաղաքից հարկ ստանալու իրողությունը ենթադրելի է,

The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007. "Acta Iranica" 51, Poeters, 2012, էջ 159):

³⁸ Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Արծաշքուի հետազոտի Մանազկերուկ է. իսկ Արամալին (Արամի անդուք) հարկ է տեղորոշել Ապահուկերուկ, Ջանգիուևը՝ Ադիսվաում (տե՛ս Ադոնց, Ն., *ևշվ. աշխ.*, էջ 85, 354): Ս էրեմյանը Արծաշքուի Արձևշք, Ալեխուկին, Ռիարն ու Արբուս տեղորոշում է Վանա լճից հյուսիս և հյուսիս-արևելք գտնվող Արամալայի շրջանում (տե՛ս էրեմյան Մ., Ուրարտու պետությունը 860-590 թթ. մ.թ.ա.): Բ Պետրոսյանի Արծաշքուի տեղորոշում է Արամանիի վերին հոսանքի շրջանում Դիառիկի մոտ, Գ. Մելիքիշվիլիի Ուրմիա լճի հրաբխաբնույթյան հոտվածուկ, Ն. Հարությունյանի Արձկուկ (տե՛ս Պետրոսյան Բ. Բ., *ևշվ. աշխ.*, էջ 55, Мелконянц Г. А., *ևշվ. աշխ.*, էջ 32, Арутюнян Н. В., *Եռանույս (Մարտի)*, էջ 108) Մ. Մալմիևի Արծաշքուի տեղորոշում է Ուրմիա լճից հարավ կամ հարավ-արևմուտք (տե՛ս Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, էջ 31) Ը. Կրոլը, քննադատելով Մալմիևի տեսակետը, կշռում է որ Արծաշքուի Վանա լճից հյուսիս՝ Արամանիի շրջանում, կամ արևելք տեղորոշելը, շարունակում է մնալ արդիական (տե՛ս Keoll St., *Salmansar III. und das frühe Urartu, Bialnili-Urartu*, էջ 167):

³⁹ Ենթադրվում է, որ Արբուս լիցը Միգանի է և նույնական է բիայանական արձանագրություններում հիշատակվող ³⁹Eiduru-ի հետ (տե՛ս Арутюнян Н.В., *Топонимия Марти*, էջ 12-13, CTU, vol. 1, էջ 70):

⁴⁰ Էրիտիան հիշատակվում է Սարգուս II-ի արձանագրությունում Բյաֆա մեռվ (տե՛ս АБВГД, N 49(233)):

⁴¹ Տե՛ս RJMA, vol. III, A.O.102.2, ii 47b-56a, ii 56b-60a, ii 60b-63a:

⁴² Տե՛ս Resde J. E., *Heanlu, Güzana, and related considerations*, "Archéologische Mitteilungen aus Iran", Bd. 12, 1979, էջ 175-181:

որ տեղի է ունեցել արքայական քաղաք Արծաշքունի ավերումից հետո՝ ըստ այդմ Աղուրուից Արամալու-Չանգիունա ճանապարհին⁶⁴, ասորեստանյան զորքը Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից շարժվել է Տուշպա, այնուհետև՝ Գիլգան:

Լեման-Նաուպտն առանձին քննության չի ենթարկել Մալմանասար III-ի այն արձանագրությունները, որոնցում համատեղ նշվում են Արծաշքուն և Արամալեն, թեպետ նրա օրոք սույն արձանագրություններն արդեն հրատարակված էին⁶⁵:

Մարզոն II-ի գահակալության 8-րդ տարվա՝ մ.թ.ա. 714 թ., արշավանքի նկարագրությունում Արմարիլի մարզում հիշատակվում են Ռուսայի հայրենական քաղաք Արբուն և Մարդուրիի քաղաք Ռիարը, որի շրջակայքում ապրում էին նրա 7 եղբայրները⁶⁶: Չնայած արձանագրությունում հստակ չէ, թե որ Մարդուրիի մասին է խոսքը⁶⁷, սակայն ակնհայտ է, որ Արամեի պետության կենտրոնական շրջանները և Ռուսայի ու Մարդուրիի հայրական քաղաքների գտնվելու վայրը՝ Արմարիլին, նույնական են⁶⁸: Լեման-Նաուպտը *Արամարիլին* տեղորոշում է իր ժամանակի պարսկա-թուրքական սահմանից արևմուտք՝ *Բագի* վայրի և Արճիշակի միջև՝ ենթադրելով նաև, որ Արամարիլին կարող էր Արճիշակից ավելի հեռու տարածվել⁶⁹: Հարկ է նաև

⁶⁴ Վ. Լանգերթե Արծաշքուն տեղորոշում է Վանա լճի հյուսիսում, իսկ Գիլգանը՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ստի երկայնքով արշավանքի երթուղին անցքայնում է Ղալենիից Արամանիի ակունքներով Ուրմիա լճի հյուսիս-արևմուտք, այնուհետև՝ Վանա լճի հարավարևելյան շրջաններ և դարձրել Գիլգանով Մարնասան (տե՛ս Lambert W. G., *The Sultanepe Tablets: VIII. Shalmaneser in Ararat*, "Anatolian Studies", vol. 11, 1961, էջ 155-157):

⁶⁵ Տե՛ս Schrader E., *Keilinschriftliche Bibliothek*, Bd. I, Berlin, 1889, էջ 128-174:

⁶⁶ Տե՛ս ABHMY, N 49(269):

⁶⁷ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus*, էջ 42-43:

⁶⁸ Տե՛ս Арытован Н.В., *Топонимика Урарту*, էջ 38:

⁶⁹ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1 էջ 319:

նշել, որ Արամալի-Արմարիլի նշանակում է «գարմիկ այրերի նահանգ», «իշխանական»³⁰:

Արդի տվյալների համադրության դեպքում համաձայն Աման-Հաուպտի առաջարկած առաջին տարբերակի, ենթադրելի է, որ Արամի իշխանության ներքո գտնվում էր նաև ապագա Տուշպա մայրաքաղաքը³¹: Տուշպա քաղաքից Սալմանասար III-ի հարկ ստանալու իրողությունը հավանաբար հանդիսացել է Լուֆիպրիի որդի Սարդուրիի կառուցապատում իրականացնելու պատճառներից մեկը: Սարդուրիի՝ արձանագրությունում բիայնական արքաներին բնորոշ «տերը Տուշպա քաղաքի» տիտղոսը չհիշատակվելու հանգամանքը, և ընդհանրապես Տուշպա քաղաքի անվան բացակայությունը ևս հուշում են, որ բիայնական պետության համար Տուշպան դեռևս չէր ստացել մայրաքաղաքի նշանակություն³²:

Երկրորդ տարբերակի համաձայն՝ Լուֆիպրիի որդի Սարդուրին արդեն Աշուրնաձիրապալ II-ի օրոք իր քաղաքական իշխանության սահմաններում ընդգրկել էր Տուշպան, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները: Տերության

³⁰ Տե՛ս Թալաթթյան Վ., Հայկական տեղանունները սկզբապիւ առջորներում, Երևան, 2012, էջ 93: Ա. Թուքսը Արամի անունն աղերսում է Արամալի-Արմարիլի տեղանվան հետ, որը 856 թ. տերության կենտրոնական շրջաններից էր, և Արամ անունը նշանակում է «տերը Արամալի», որը Լուֆիպրիի տիտղոսն է եղել: Չնդիմանկ նշում է, որ այս անունն ասորեստանյան արձանագրություններում հանդես է գալիս որպես Արամ, իսկ չբիայնականներում՝ էրիմեսա մեով: Ա. Թուքսը համարում է, էրն պետաճեճայնիվ Լուֆիպրի անունը կրող առանձին գահակալ եղել է, ապա նա պիտի գահակալած լինի մ.թ.ա. 844-830 թթ. (տե՛ս Fuchs A., նշվ. աշխ., էջ 159-160):

³¹ Տե՛ս Kroll St., նշվ. աշխ., էջ 167:

³² Սարդուրին արձանագրությունում կրում է «*MAN GAL-ə MAN dan-ne MAN ŠU MAN*^{32a} na-i-ri» տիտղոսը (տե՛ս CTU, vol. I, A 1A-1F i.), ապա տիտղոսով է հանդես գալիս Բշպուլիկին Քելիշիկի երկկերպս արձանագրությունում և կրնա տիտղոսաշարում իրականական և ասորական տեքստերում, արդեն սեղ է գտել նաև «*[MAN*^{32b} *šur-ə-i-ne-ə-ə-ə-ku-ai*^{32b} *ru-əš-ru-ə | URU*]^{32b}», «*[MAN GAL]-ú MAN dan-ne MAN ŠU MAN*^{32b} *Na-i-ri GAR*^{32b} *ru-əš-ru-ə-[an URU]*» տիտղոսը (տե՛ս CTU, vol. I, N 3-11 u u):

կենտրոնը ևրա հաջորդ Արամեի օրոք շարունակում էր գտնվել Վանա լճից հյուսիս ընկած շրջանում: Ենթադրությունը, որ բիալնացիները Արամեից հետո հաստատվեցին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում, չի համապատասխանում իրականությանը: Հարկ է նշել, որ Լեման-Հաուպտն այս տարբերակում իրավացիորեն պետականության կազմավորումը Հայկական լեռնաշխարհում Արամեից վաղ է թվագրում: Համաձայն արդի ուսումնասիրությունների՝ Արամեի օրոք գոյություն ունեցող պետականությունը ոչ թե նոր էր կազմավորվում, այլ ավելի խոր արմատներ ուներ¹⁰: Լուծիարիի որդի Սարգուրիին Աշուր-նասիրապալի ժամանակակից համարելը՝ պայմանավորված տիտղոսաշարժ, և Արամեի ու Սարգուրիի իշխանությունների գրաված տարածքի տարբերությամբ դեռևս մնում է առկա: Երկու տարբերակներում էլ հեղինակը Տուշպան դիտարկում է որպես տերության ապագա մայրաքաղաք:

Մի կողմից Սալմանասար III-ի արձանագրությունում Արծաշքուի որպես արքայական քաղաքի և Արամալիի համատեղ նշվելը, իսկ մյուս կողմից՝ Սարգան II-ի տարեգրությունում վկայված Արմարիլիում արքայական քաղաքների գտնվելը, վկայում են, որ ըստ սեպագիր աղբյուրների պատմաաշխարհագրական բնույթի տվյալների, Արամեի տերության կենտրոնական շրջանները և իրեն հաջորդած թագավորների տոհմական տիրույթները նույնական են:

¹⁰ Սալմանասար III-ի Բալազարյան գալուստի չրոնոզե պատաստներում պատկերված է կամե կարասի տեղափոխումը որպես ռազմավար: Այն իր ոճով եփմանականում նման է Ռուսալիսիլիի պատեցի մեծ կարասներին 500-600 լիտր տարողությամբ (տե՛ս A&EJ, Bd. II/2, էջ 467, 560): Ե.Վրոզը, եփմը քնդու նկով այս պատկերը, կարծում է, որ Արամեի օրոք Վանի թագավորության անդրցներում պահվել են հազարավոր նման անոթներ, ինչը վկայում է, որ երկրի պանոստացի տնտեսությունն արդեն ձևավորված էր (տե՛ս Kroll St., նշվ. աշխ., էջ 168, Fuchs A., նշվ. աշխ., էջ 138):

Համաձայն հեղինակի առաջըրկած երկու տարբերակների՝ Լուփպրիի որդի Սարգուրիի իշխանության կենտրոնական շրջանները գտնվել են Վանա լճի հյուսիսում և հետագայում, Վանա ամրոցի կառուցմամբ, պայմանավորված ասորեստանյան փոստերով, նա իր քաղաքական ազդեցությունն ամրապնդել է հարավում: Ըստ հեղինակի քննարկած նյութերի՝ Վանա ամրոցի կառուցմամբ, Սարգուրիին Ասորեստանի հետ ռազմական առճակատման տարածքն ավելի հարավ էր տեղափոխում: Համաձայն Լեման-Հաուպտի հայեցակարգի՝ Սարգուրիին այստեղ իրականացրել է համակարգային կառուցապատում՝ հեռահար նպատակներ հետապնդելով: Սայրաքաղաք Արծաշքուի Վանա լճից հյուսիս տեղորոշելը և ըստ այդմ՝ Լեման Հաուպտի ենթադրությունը, պետականության ծավալումը Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից դեպի հարավ, շարունակում է պահպանել իր գիտական արդիականությունը:

ВАГЕ САРГСЯН

**КОНЦЕПЦИЯ К. Ф. ЛЕМАНА-ХАУПТА ПО ВОПРОСУ
ФОРМИРОВАНИЯ ВАНСКОГО ЦАРСТВА**

РЕЗЮМЕ

Первая клинописная надпись на ассирийском языке относительно осуществления строительной деятельности в городе Ван принадлежит царю Ванского царства Сардури. К.Ф. Леман-Хаупт, как исходную точку для восстановления истории Ванского царства 9-го века до н. э., принял надписи Сардури, сына Лутипри. По мнению исследователя, строительство крепости способствовало распространению государственности на Армянском нагорье от северных областей озера Ван к южным. К. Ф. Леман-Хаупт пров-

диво предполагал, что к Сардурі необходимо приписывать только строительство Ванской крепости, а Тушпа в дальнейшем при Ишпуини стала столицей государства. Концепция Лемман-Хаупта о расширении государственности на Армянском нагорье и в настоящее время сохраняет свою актуальность.

VAHE SARGSYAN

THE CONCEPT OF C. F. LEHMANN-HAUPT ON THE
FORMATION OF THE KINGDOM OF VAN

SUMMARY

The first Assyrian cuneiform inscription on the construction activities carried out in Van belongs to king Sarduri of the Kingdom of Van. C. F. Lehmann-Haupt regarded the inscription of Sarduri, son of Lutipri, as a starting point for the reconstruction of the history of the 9th c. BC of the Kingdom of Van. According to the scholar, the construction of the castle by Sarduri conduced to expanding the statehood southward from the northern regions of Lake Van in the Armenian Highland. C. F. Lehmann-Haupt rightly considered only the construction of the castle of Van could be ascribed to Sarduri while Tushpa became the capital of the state later, already during the reign of Ishpuini. The concept of Lehmann-Haupt on the expansion of statehood in the Armenian Highland maintains its relevance up to day, too.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԵՐԿՐԱԵՐՈՒՄ XII ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ

(ըստ հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերի)

XII դ. վերջն Արևելյան Միջերկրականի երկրներում նշանավորվեց ոչ միայն մի նոր քրիստոնյա պետության՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակմամբ, այլև նրա և հարևան երկրների քաղաքական կյանքում Հռոմեական եկեղեցու դերակատարման շեշտակի ընդլայնմամբ։ Մա հենց այն շրջանն էր, երբ Հռոմի պապի գերիշխանությունն ընդունել էին եվրոպական բազմաթիվ միապետներ։ Իր ազդեցության տակ աննկղով գրեթե ամբողջ քրիստոնյա Եվրոպան՝ Հռոմն աշխատում էր նույնին հասնել նաև Արևելյան Միջերկրականի քրիստոնյա երկրներում, մանավանդ, որ վերջիններս այս կամ այն չափով ենթարկվում էին Բյուզանդական կայսրության և հունադավան եկեղեցու ոտնձգություններին։

Վերջին հանգամանքով և քաղաքական նկատառումներով էր պայմանավորված նաև Արևելքի քրիստոնյա երկրների, այդ թվում Կիլիկիայի հայկական թագավորության ձգտումը՝ սերտ հարաբերություններ հաստատելու Մուրք Պետրոսի գահի հետ։ Պատճառն այն է, որ Հռոմի եկեղեցու հետ Կիլիկյան Հայաստանի կրոնական և քաղաքական կապերը հայերի քաղաքական և սոցալին ինքնուրույնությունն ավելի քիչ էին վտանգում, քան Բյուզանդիայի և քաղկեդոնիկ եկեղեցու հետ մերձեցման դեպքում էր։

Հռոմի հետ մերձեցման առաջին լուրջ քայլը Մրբազան հռոմեական ինքնակալի շնորհած թագով 1198 թ. հունվարի 6-ին Տարսուսի Ա. Սոֆիա եկեղեցում Լևոն Բ. Ռուբինյանի (1187-1219) թագադրումն էր, որն իրականացրեց Մայնցի արքեպիսկոպոս

Կոնրադ Վանկերֆախը: Դա Կիրակոս Գանձակեցու որոշակի վկայությամբ, տեղի ունեցավ Հռոմեական եկեղեցուն արված ծիսական մի քանի զիջումներից հետո միայն: Թագի շնորհման դիմաց պահանջվում էր Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում կատարել հետևյալ փոփոխությունները. «Տունը գոտև տեառն և ամենայն սրբոց, յորում աւոր և հանդիպի, և միշտ յեկեղեցոջն կատարել զաղօթսն տուրնչեան և զիշերոյ, զոր ի վաղուց հետև ո՛չ առեին հայք ի հինահարութեանցն Իսմայելի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին, և ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն և յարութեանն, բայց միայն ձկամբ և ձիթով: Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ փոյթ մի՛ առնիցէք զտրոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագիդ»¹: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականները նախապես ընդդիմացան այդ պահանջին: Վերջիններիս համոզելով ընդունել թագի շնորհման դիմաց Պապի պատվիրակի առաջադրած պահանջները՝ Լևոնը նրանց հավաստիացնում էր, որ կատարվելիք փոփոխությունները բխում են Ռուբինյան իշխանապետության տվյալ պահի քաղաքական շահերից ու ենթակա չեն պարտադիր կիրառության. «Պոք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»²: Սակայն կատարված փոփոխությունները չէին նշանակում, թե Կիլիկիայի հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանություններն ընդունելու էին Հռոմի պապի եկեղեցական իշխանությունը: Դրա հստակ ապացույցը Լևոն Ա-ի երդմագիրն է, որտեղ արձանագրված է արքայի հավատարմությունը Հայոց եկեղեցուն և նրա դավանանքին. «Ես Լևոն թագաւոր Հայոց, որ կամարն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստա-

¹ Մմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վնենտիկ, 1956, էջ 207-208:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մեջբ-Օհանյանյանի, Երևան, 1961, էջ 156-157:

³ Լույս տեղում, էջ 157:

ևամ, ուխտեմ եւ երդնում առաջի Աստուծոյ եւ երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինեմ եւ յայսմհետէ պահապան եւ զերծանող քահայանապետին և սուրբ եկեղեցոյն Հայոց եւ ամենայն կղերիկոսաց ետրայ, ի յամենայն կարիս եւ ի յաւգուտս իւր պահելով եւ խնամելով զհայրենիս, զպատիւս, որչափ կարողացայց ազնականութեամբն Աստուծոյ, ըստ զիտութեան եւ կարողութեան իմոյ ուղէլ յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած ազնի ինձ եւ այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ՝⁴ Մակայն այս ծիսական փոփոխությունները, որոնք Հռոմի պապի պահանջով ստորագրել էին տասներկու եպիսկոպոսներ, այդպէս էլ կրանքի չկոչվեցին, թէև, ինչպէս ստորև կտեսնենք, տարիներ անց դրանց անդրադառնալու անհրաժեշտություն առաջացավ:

Թագավորության հռչակումից հետո Կիլիկիայի աշխրհիկ ու հոգևոր վերնախափի (թագավոր և կաթողիկոս) և Հռոմի պապ Ինոկենտիոս III-ի (1198-1216) միջև աշխույժ նամակագրություն սկսվեց: Այն հատկապէս ակտիվ էր 1199 թ.: Նամակները հետաքրքրական են տարբեր տեսանկյուններից: Այստեղ միահյուսված են կրոնադավանաբանական հարցերը, կողմերի դիմանազիտությունն ու քաղաքական որոշակի շահախնդրությունները: Մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում է Կիլիկյան Հայաստանի և կրան շրջապատող երկրների ու ժողովուրդների քաղաքական փոխհարաբերությունների մասին նամակների հաղորդած նյութը, ինչպէս նաև այն, թե կողմերն ինչ դիրքորոշում են ցուցաբերել այս կամ այն քաղաքական կենճրտ հարցի վերաբերյալ:

Նամակագրության առաջին տարում՝ 1199 թ., Ինոկենտիոս III-ն ուղարկում է վեց նամակ՝ հետևյալ ամսաթվերով.

⁴ Մայր ցուցակ հայերեն ձևազույգ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան կողմէնց Անուշաւան փարդոտզեռ Դանիէլեան Սեբեթիտա-Լիբանան, 1984, էջ 97, Մայր ցուցակ հայերեն ձևազույգ Ճալալի և Անթիվիասի ու մասնաորոշաց, Բ հատոր, էջ 32:

1) 1199 թ. Լոյտմբերի 23-ին ուղարկված է ղեկտեմբերի 11-ին Գրիգոր Ջ Ապիրատ կաթողիկոսին, 2) 1199 թ. Լոյտմբերի 24-ին, ուղարկված է ղեկտեմբերի 8-ին Լևոն Ա թագավորին, 3) 1199 թ. ղեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 4) 1199 թ. ղեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 5) 1199 թ. ղեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 6) 1199 թ. ղեկտեմբերի 15-31-ը:

Լևոն Ա-ն ու հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Ջ Ապիրատ-ը (1194-1203) ևույն տարում Հռոմի պապին ուղարկել են երեք ևամակ, որոնցից երկուսի ամսաթվերը նշված չեն. 1) 1199 թ., առանց օրը նշելու, Գրիգոր Ջ կաթողիկոսից, 2) 1199 թ. մայիսի 23-ին, Լևոն Ա թագավորից, 3) 1199 թ. օրն անհայտ, Լևոն Ա թագավորից⁵:

Ամսաթիվն անհայտ երկու ևամակների բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ սկզբից ուղարկվել են հայերի (կաթողիկոսի և թագավորի) երեք ևամակները, իսկ Հռոմի պապի ուղարկածները դրանց պատասխաններն են, որոնցից երբորդն ու չորրորդն ուղարկվել են արդեն 1200 թ. հունվարին:

Հայոց նորահռչակ թագավորության և Հռոմի արտոի միջև ևամակագրության սկիզբը դրել է Գրիգոր Ջ Ապիրատը: Երա ևամակի այսպես ասած «վերնագրից» պարզվում է, որ այն գրվել է հայերեն և ապա թարգմանվել լատիներեն:

⁵ Կիլիկիայի հայկական պետության և հոգևոր-ապագետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների և դրանց տեսանկյունից սույն ևամակների քննությունը տես Chevalier M.-A., *Les ordres religieux-militaires en Arménie Cilicienne. Templiers, hospitaliers, teutoniques & Arméniens à l'époque des croisades*, Paris, 2009, էջ 146-149, նույնի՝ Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևոր-ապագետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, ֆրանսերենից թարգմանեց Վ. Պողոսյանը, Երևան, 2007:

Ինչպես կաթողիկոսի, այնպես էլ Առն Ա-ի նամակներում որոշակիորեն արձարձվել է եկեղեցիների միության հարցը, որի կայացմանը հայկական կողմը, իհարկե, ոչ՝ առանց շահախնդրության, հավանություն է տվել: Հայոց թագավորն ու կաթողիկոսն իրենց թղթերում բանիցս հարոնում են Հռոմի պապի գերագահությունն ընդունելու պատրաստակամության մասին, սակայն դա, ինչպես իրավացիորեն նշվել է պատմագիտության մեջ, ձևական հավաստիացումներից այն կողմ չի անցել: Նույն տրամաբանությամբ են շարադրվել նաև հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ժամանակ հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Շնորհալու (1166-1173) և Գրիգոր Դ Տղայի (1173-1193)՝ Բյուզանդիայի կայսրերին հղած նամակները: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Բարթիկյանը. «Պարզ է, որ այդ բոլորը սովորական դիվանագիտական քաղեր էին, հազիվ թե հայոց հոգևոր և պետական ղեկավարները լրջորեն էին ադպետ մտածում, բայց Բյուզանդիայի օգնությունը ստանալու կամ թշնամական քայլերը կանխելու համար, կարող էին նման բաներ գրել»⁶: Նույն տրամաբանությամբ՝ քննվող թևմայի տեսանկյունից առավել էական են ոչ այնքան Հռոմի պապի կամ Սրբազան հռոմեական կայսրության ինքնակալին հավատարմության վերաբերյալ շոայլ հավաստիացումները, որքան Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը դրկից մուսուլմանական պետությունների հարձակումներից պաշտպանելու մասին հիշեցումները: Այսպես, Իսկենդրիոս III-ին գրած իր առաջին նամակում Գրիգոր Զ-ն նշում է. «Եվ մենք ձեզ խնայում ենք, որ աղոթեք մեզ համար Աստծո մոտ, քանի որ մենք վիշապի երախում ենք և խաչի

⁶ Բարթիկյան Հ., Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծայրերը, «Հայ-բյուզանդական հեռագրություններ», հ. Ա, Նրնան, 2002, էջ 644

թշնամիների շրջապատում և նրանց միջև, որոնք բնականաբար մեր թշնամիներն են»⁷։ Վերջիններից Կիլիկիայի հայկական պետությանը հիմնականում սպանում էր Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը⁸։ Ինչ վերաբերում է երբեմնի հզոր Այուբյան սուլթանությանը, ապա այն Մալաի ալ-Դինի (1174-1193) մահվանից հետո ընկղմվել էր գահակալական կոիվների մեջ և նկատելիորեն թուլացել։ Այդուհանդերձ, մուսուլմանական այդ տերության նվաճողական նկրտումները Կիլիկիյան Հայաստանի նկատմամբ չէին վերացել։

Ինուկենտիոս III-ին հղած նամակում Գրիգոր Ապիրատը դիվանագիտորեն շրջանցում է երկու եկեղեցիների դավանաբանական տարբերությունների խնդիրը, փոխարենը հիշեցնելով ծիսական այն փոփոխությունների մասին, որոնք թագի շնորհման դիմաց Լևոն Մեծագործի հորդորով ժամանակավորապես կատարել էր Կիլիկիայի հայ հոգևորականությունը. «Իմացեք Տեր, Ձեր խորհուրդները, որ Դուք մեզ տվեցիք և մենք նրանք հաճույքով լսեցինք և հաճույքով ցանկանում ենք լինել Ձեր հրամանի տակ»⁹։ Այն, որ հայ բարձրատիճան եկեղեցականները և հենց կաթողիկոսը նախապես դեմ են եղել այդ փոփոխություններին, վերև արդեն նշվել է։ Ուստի դրանց «կատարումը» «հաճույքով» չի եղել, ինչպես նշված է նամակում։

Որոշակի դիվանագիտական նպատակներ ունի նաև նամակի այն հատվածը, որտեղ կաթողիկոսը Հռոմի պապին տեղե-

⁷ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), E. registrii Vaticanis altisque Eruit, introductione aedit, notisque illustravit P. Theodosius Habiczynskyj hieromonachus ordinis Basiliani S. Iosaphat E pontificia commissione ad redigendum C.I.C.O., Fontes series III, vol. II, Vaticanis, 1944, pp. 554-555 (այսուհետև՝ Acta Innocentii PP. III (1198-1216))։

⁸ Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկիյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թվականներին, Երևան, 1994, էջ 113։

⁹ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 554.

կացնում է, որ հայ եկեղեցականները «բազմաթիվ երկրներում են և մեծաթիվ են Աստծո ողորմածությամբ»¹⁰։ Դրանով հայոց կաթողիկոսը հասկացնում է, որ հովանավորելով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը Հռոմն իր հենարանն կունենա այլ երկրներում (հասկապես՝ Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետություններում) ի դեմս հայկական հոծ համայնքների։ Այլ կերպ ասած, Հայոց եկեղեցու և թագավորության դեմ ոտնակությունները, կաթողիկոսի հավաստիացմամբ, հավասարապես սպառնում էին Հռոմեական եկեղեցուն և Մերձավոր Արևելքի լատին իշխանություններին։

Յերես երբեք Հայոց եկեղեցին այնքան քաղաքականացված չի եղել որքան Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության ընթացքում։ Եվ, անկասկած, շատ դեպքերում, Կիլիկիայի միապետն ու հայոց հոգևոր գերագույն առաջնորդը հանդես են եկել որպես համատեղ գործող և ամեն մեկն իր անելիքն ու ստելիքն իմացող գործիչներ։ Այդպիսի մի օրինակ է 1190 թ. Լևոն Բ իշխանապետի ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի համագործակցությունը Սալահ ալ-Դին – խաչակիրներ բախման ժամանակ (խաչակրաց III արշավանք)¹¹։ Եույն համագործակցությունը տեսնում ենք արդեն թագավոր Լևոն Ա-ի և նոր կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատի միջև 1199 թ.։

Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունների դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտության մասին բազմիցս շեշտված է նաև Պապին Լևոն Ա-ի հղած նամակներում։

Կաթողիկոսի նամակից հավանաբար շատ չանցած Լևոն Ա-ը Հռոմի քահանայապետին մի նամակ-ուղերձ է գրում։ Այդ

¹⁰ Եույն տեղում։

¹¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դարի վերջին, «Աստուճա-բանասիրական հանդես», 2010, N 1, էջ 114–128։

նամակում նա իրեն կոչում է «Լևոն, Ձեր և Հռոմեական կայսեր
ողորմածությամբ թագավոր Ամենայն Հայոց»¹²: Ի դեպ, 1214 թ. և
հետագա տարիների իր հրովարտակներում Լևոն իրեն կոչում
է «Թագավոր Հայոց՝ շնորհիվ Աստծո» («Dei gratia Rex
Armenorum») տիտղոսը¹³:

Դիմելով Բուկեղոսի III պապին՝ Լևոն Ա-ը կշում է, որ
շանքեր է գործադրում «հեռավոր վայրերում ապրող հայերին»
միացնելու Հռոմեական եկեղեցուն¹⁴: Խոսքն անտարակույս վե-
րաբերում է Մեծ Հայքին: Այս հանգամանքի շեշտադրումն
ամենևին էլ պատահական չէր: Եկեղեցիների միությունը սոսկ
կաթողիկոսի «համաձայնությամբ» չէր կարող կայանալ, քանզի
դրա համար անհրաժեշտ էր եկեղեցական ընդհանուր ժողովի
վավերացումը: Վերջինիս օրինականությունը պայմանավորված
էր հայաստանյան հոգևորականության համաձայնությամբ: Հռո-
մում դա շատ լավ գիտակցում էին, ուստի, ամենայն հավանա-
կանությամբ, Պատրի Լևոնից պահանջել էր թագադրման դիմաց
պահանջված ծիսական փոփոխությունները կատարել նաև Հա-
յաստանում¹⁵: Խոստանալով հանդերձ՝ Լևոն Ա-ը երկար ժամա-

¹² Լևոն Ա-ի տիտղոսադրումը Հռոմի պապի և Սբբաքան Հռոմեական կայսրու-
թյան ինքնակալի կիցաստեփանների ամրո ևն սրբաքի սղ նամակներում ևս (սե՛ս u
Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des
Roupeniens*, Venise, 1863, էջ 105, 112-113, 115, 117-118):

¹³ Տե՛ս u Langlois V., ելվ. աշխ., էջ 122, 124, 126, Ալիշան Ղ., Միսրան,
Համադրոթիկն Հայկական Կրեկիկոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ-Ս. Ղազար,
1885, էջ 481-482, Mutafian C., *La diplomatie arménienne au Levant à l'époque des
croisades XIIe-XVIe siècle*, Thèse de doctorat, Université Paris I Panthéon-Sorbonne,
2002, էջ 130-131, Տե՛ր-Պետրոսյան Լ., Խաղակիցիները ևս հայերը, Ի. Բ (Պատմա-
բաղադրագիտական հետազոտություն), Երևան, 2007, էջ 189-190:

¹⁴ *Acta Innocentii PP. III* (1198-1216), p. 555.

¹⁵ Այս խնդիրն արծարծվել էր դեռևս Հռոմկալի 1178 թ. եկեղեցական ժողովի
նախընթաց հայ-բյուզանդական բանակցություններում: Այդ ժամանակ ևս կե-
ղեցիների միության փավերակաությունը հայոց կաթողիկոսությունը պարմա-
նափոխում էր Մեծ Ընդի եկեղեցարեմիքի համաձայնությամբ: Դա, սակայն,

եակ (ընդհուպ մինչև 1207 թ.) խուսափել է այդ խնդրի արծարծումից: Ուշո՞ւ, եւ այդ թվականին վճռեց բարձրացնել ծիսական փոփոխությունները Հայաստանում կատարելու հարցը: Ցանկանալով վերականգնել արշավանքների ժամանակ պատարագի շարժական սեղան կիրառելու ավանդույթը՝ Ջաբարն ամիրսպասալարը Մխիթար Գոշի խնդրանքով դիմել էր Լևոն Ա-ին և Հովհաննես Զ Սսեցի կաթողիկոսին: Ստում Լևոնի եպիստոմոնությամբ հրավիրված եկեղեցական ժողովը, բավարարելով հանդերձ Ջաբարնի խնդրանքը, ութ կետերից բաղկացած ժողովական որոշում է ուղարկում Հայաստան: Ուշագրավ է, որ դրանց մեջ ընդգրկված էին այն ծիսական փոփոխությունները, որոնք հայկական կողմը խոտտացել էր կատարել Լևոնին թագ շնորհելու դիմադ: Տվյալ պարագայում քաղաքական շահը բավարարվում էր Անտիոքի խնդրում Հռոմի պապի հայամետ դիրքորոշմամբ¹⁶:

առավելագույն կրու՛մ էր խոտանալողական ընույթ, քանզի Հռոմեացում վաստ էին, որ նախատեսյան եկեղեցականները որևէ կերպ չեն իտմածանելու լրագանդական եկեղեցուն ալվելից որևէ զնջման, ուստի և իողերի կողմից քաղկեդոնաբնույթուն, ինչպես նաև Կ. Պոլսի պատրիարքություն զերգանաթոթյան ընդունման մասին խոսք լինել չէր կարող: Դիվանագիտորեն մտանալով խնդրին՝ Լևոնն Եղեռնային Մամուլն է կայսրին (1143-1180) վաստանցեալ էր, որ եկեղեցիների միության փավերացման համար անհրաժեշտ է հայաստանյան թեմերի համամախոթությունը. «... ոչ ունինք մերն գրոս ըստ ժամանակիս Լախակոպտանը եւ Հաջատանեկաց և վարդապետը, և առանց խորհրդակցութեան կողս՝ անմարք է զբարտարանչի ուսլ պատասխանի հարցնանց ձերոց». – գրում է հայրապետը (Մոզեսարական թուղթը սրբոյն Անրախի Եղեռնալու, յնքուստղեմ, 1871 էջ 147): Կաթողիկոսը, ինարկեւ, վաստ էր, որ Մեծ Հայքի սրբուները որևէ կերպ չէին իտմերաշխելու եկեղեցիների միությանը, քանզի կաշխանայած չէին Բյուզանդիայի ազդեցութեամբ՝ դուրս լինելով կարտություն ուղղաբարդական իշխանությունից: Հռոմեայի ժողովի նախընթաց բանակցությունների մասին մտերամտան տե՛ս Բարթիկյան Է., էջվ՝ աշխ., էջ 639-653, Բաղդաս՝ Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ՕԲ դարի 30-70-ական թթ., Երևան, 1998, էջ 218-253, Լուպին՝ Հայ-բյուզանդական և կղկեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.), Երևան, 1995:

¹⁶ Տե՛ս Թորոպյան Կ., Սսի, Լևոնի և Անիի եկեղեցական ժողովները, «Հայոց պատմության հարցեր», N 11, Երևան, 2010, էջ 30-31:

Հայրենի է, որ Լևոն Ա-ը վարում էր Անտիոքի իշխանագետությունը Կիլիկյան Հայաստանից կախման մեջ զցելու քաղաքականություն: Ուտ 1194 թ. Լևոն Ա-ի և Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ III-ի միջև կնքված դաշինքի՝ Լևոնի եղբոր՝ Ռուբենի դուստր Ալիձն ամուսնացավ Բոհեմունդի որդի Ռայմունդի հետ՝ պայմանով, որ նրանց զավակը պետք է ժառանգեր Անտիոքի գահը¹⁷: Այդ ամուսնությունից ծնված Ռայմունդ-Ռուբենին շուտով Լևոն Ա-ը վերցրեց իր խնամակալության տակ: Սակայն գահի ժառանգման խնդրում հակասություններ ծագեցին Ռայմունդ-Ռուբենի հորեղբոր՝ Տրիպուլիսի կոմս Բոհեմունդ IV-ի հետ, որը ևս հավակնում էր Անտիոքի գահին: Հետաքրքրական է, որ այս խնդրում 1207 թ. Լևոն Ա-ն ստանում է Հռոմի պապի օժտնդակությունը: Բանն այն է, որ 1207 թ. մարտի 4-ին՝ նախքան Սոի ժողովի հրավիրումը, Հռոմի պապ Ինոկենտիոս III-ը, Բոհեմունդ IV-ի բյուզանդամետ դիրքորոշմամբ պայմանավորված, իր նվիրակին հանձնարարում է եկեղեցական բանադրանքով սպառնալ նրան¹⁸: Անտիոքի լատին պատրիարք Պետրոս Անգուլեմացին Ս. Պետրոսի տաճարում Լևոն Ա-ի խնամակալ Ռայմունդ-Ռուբենին հռչակում է Անտիոքի իշխան¹⁹: Անգուլեմացու ազդեցությամբ Բոհեմունդին ընդդիմացավ նաև Հիվանդախնամների

¹⁷ Պարմանգրի մատի մանրամասն տե՛ս Տեր-Պետրոսյան Լ., *Էջվ. աշխ., հ. Բ.*, էջ 169-179: Օտտ Ժան Ռիչարի՝ 1194 թ պարմանագիրը դարձավ քաղաքագիտության եռլանգման կարևոր նախադրյալ (տե՛ս u Richard J., *Les Arméniens dans les états Latins d'Orient: les lendemains de la Croisade*, «Հարաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2000, էջ 169, Տեր-Պետրոսյան Լ., *Էջվ. աշխ., հ. Բ.*, էջ 179):

¹⁸ Տե՛ս u Grousset R., *Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem*, Paris, vol. III, 1936, էջ 255:

¹⁹ Տե՛ս u նույն տեղում: Հռոմեական սրբազան կայսրության ինքնուրույն Օտտոն IV-ի (1198-1212) շնորհած թագավ Ռայմունդ-Ռուբենի թագադրվելու մտտին իր ուղեկցության մեջ երկիցս հիշատակում է կայսեր պատվիրակ՝ Հիլդենբուրգի կառնիկոս Վիլհելմուսը Օղենբուրգցին (տե՛ս u Willbrand of Oldenburg *Journey to Holy Land (1211-1212), Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land 1187-1291, Crusader texts in translation*, Farnham, 2012, էջ 74, 79):

ասպետների մեծամասնությունը²⁰։ Այսպիսով, Լևոն Ա-ի կողմից Սոփ եկեղեցական ժողովի կանոնները Հայաստանում կիրառելի դարձնելու նախաձեռնությունը կրել է քաղաքական բնույթ։ Դա է վկայում նաև այն, որ նա Լոռիի և Անիի ժողովների կողմից ծիսական փոփոխությունների առաջարկը մերժելուց հետո որևէ քաղ չի ձեռնարկում դրանց ընդունման ուղղությամբ²¹։

Վերադառնալով նամակին՝ կշեմք, որ Լևոն Մեծագործը պապին տեղեկացնում է, որ խնդիրներ են հարուցվել «Սիրիայի թագավորի» (նավանաբար նկատի ունի Հալեպի Այյուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրին) հետ և օգնություն խնայում։ Հայոց արքան որոշակի փաստում էր, որ Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունները սպառնում են ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանին, այլև Հռոմի եկեղեցուն։ Լևոնը պապին հասկացնել է տալիս, որ իր թագավորությունը «խաչի թշնամիների» դեմ պայքարող մյակ հուսալի ուժն է²²։ Նա օգնություն ասելով նկատի է ունենցել ոչ թե Հռոմի պապի հորդորական կամ խրատական թղթերն Արևելքի խաչակրաց իշխանապետերին, այլ ռազմումի անհապաղ տրամադրումը. «... չենք կարող դիմանալ արանց ձեր կողմից ռազմական և այլ օգնության հույսի»²³, - գրում է Լևոն Ա-ը։

Նամակից կարելի է մակաբերել, որ արքան, ըստ էրեւույթին, արավել մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել է Կոն-

²⁰ Տե՛ս Grousset R., նշվ. աշխ., էջ 255։

²¹ Պատարապի շարժական սեղանի կիրառության հարցը ընկալել է Սախ. Լոռիի (1207 թ.) և Անիի (1207 թ. վերջ կամ 1208 թ. սկիզբ) եկեղեցական ժողովներում Վերջիններիս մասին մանրամասն տե՛ս Յորդանյան Վ. Սախ. Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովների թվագրման շուրջ, «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Երևան, 2009, էջ 50-59, հունիսի՝ Սախ. Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովները, էջ 20-44։

²² Տե՛ս Acta Innocenti PP. III (1198-1216), էջ 555-556։

²³ Լեւոն տնայում։

րադ Վիտելբախին, որպեսզի նա բերանացի փոխանցի Հռոմի քահանայապետին»²⁴։

Լևոն Ա-ը նամակն ալարտում է օգնություն ստանալու խնդրանքով, նշելով որ այլապես կարող է ուշ լինել²⁵։ Աղբյուրները Կիլիկիայի և Հալեպի Այյուբյան սուլթանության միջև 1199 թ. տեղի ունեցած որևէ լուրջ սարսափանություն կամ բախում չեն արձանագրել։ Այս պետությունների առաջին հակամարտությունը թվագրվում է 1201-ով²⁶։ Հալեպի սուլթանն անեանգստացած էր Անտիոքի նկատմամբ Կիլիկիայի հայոց թագավորի հավակնություններով, քանզի գիտակցում էր, որ հայերի կաղմից այդ իշխանապետության գրավման դեպքում լուրջ վտանգ կստեղծվեր իր իշխանության համար։ Հավանաբար Լևոն Մեծագործը դիտմամբ գույները խոսացրել է օգնություն ձեռք բերելու կամ այն արագացնելու հույսով, և կամ էլ, որպես փորձված և հեռադես քաղաքագետ, արդեն 1199 թ. զարևանը կանխազգացել է Հալեպի Այյուբյան սուլթանի հակակիլիկյան տրամադրությունները։ Բացառված չէ որ վերջիններս արդեն իսկ ի հայտ էին եկել կապված Անտիոքի զահակալական վեճի հետ։ Այս վերջին եզրահանգումը, ինչպես ստորև կտեսնենք, առավել հիմնավոր է։

Թագավորի հաջորդ նամակը շատ ավելի երկարաշունչ է և հետապնդում է որոշակի քաղաքական նպատակներ։ Ինչպես կաթողիկոսը, Լևոնը նս շեշտում է այն հանգամանքը, որ Կիլիկյան Հայաստանը շրջապատված է «խաչի թշնամիներով» և հայերը, պաշտպանելով իրենց, կովում են ամբողջ բրիտանության համար։ Նրա հետևյալ նախադասությունը գրեթե բառ առ բառ

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 555։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 556։

²⁶ Այդ թվականին սկսվեց այսպես կոչված Անտիոքյան պատերազմը, որը շարունակվեց մինչև 1216 թ. (մանրամասն տե՛ս Cahen Cl., *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, էջ 596-623։

կրկնում է կաթողիկոսի միտքը. «... իսկ մենք հեռու վայրերում խաչի թշնամիների կողմից շրջապատված լինելով, հանուն սուրբ Հռոմեական եկեղեցու և ամբողջ քրիստոնեության պատվի ընդդեմ բարբարոս ազգերի պայքարելով...»²⁷: Ապա արքան անցնում է բուն կյուֆին, որն է՝ Անտիոքի գահակալության հարցը²⁸. Բացի հարսնի փաստերից, այս նամակից նաև պարզվում է, որ Լևոն Ա-ի եզերք թողը՝ Ռայմոնդ-Ռուբենը կամ պարզապես Ռուբենը (նամակում այսպես է հիշվում), մկրտվել է Մանցի արքեպիսկոպոսի կողմից²⁹: Լևոնը մանրամասն պատմում է Հռոմի պատպին, թե ինչպես Անտիոքի իշխանությունն օրինակատրեն ժառանգվեց Ռուբենին նրա պապի կողմից (հայրն արդեն չկար) բազմաթիվ բարոնների և այլոց ներկայությամբ: Եվ վերջինիս մտքից հետո նա պիտի բազմեր Անտիոքի գահին:

Հասկանալով, որ Պապը, թերևս, տեղյակ լինելով Կիլիկիայի Հայաստանի և Անտիոքի իշխանապետության նախկին թշնամությանն ու երկու պետությունների միջև 1185-1187 թթ. տեղի ունեցած անցուդարձերին, կարող է ինչ-որ կերպ կասկածել իր անկեղծությանը, արքան նշում է, որ թշնամանքը մի կողմ է դրված և Բոհեմունդ III-ի կյանքի վերջին տարիներին երկու քրիստոնյա երկրների միջև բարեկամությունը վերահաստատվել է:

Կիլիկիայի հայոց արքան Հռոմի քահանայապետին հավաստիացում է, որ Անտիոքի գահաժառանգման հարցում առաջացած կնճխը, որն իր թագավորության դեմ է դուրս բերել ոչ

²⁷ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 556.

²⁸ Անտիոքի գահաժառանգման խնդրի շուրջ Կիլիկիան Հայաստանի և Անտիոք-Տրիպոլիայի կոմսության միտք պայքարի մասին մանրամասն քննվել է պատմաագիտության մեջ (տե՛ս u Geousset R., նշվ. աշխ., էջ 246-263, Cahen Cl., նշվ. աշխ., էջ 596-623, Mutafian C., նշվ. աշխ., էջ 72-78, Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 210-235):

²⁹ Տե՛ս u Acta Innocentii PP. III (1198-1216), էջ 556-557:

միայն Անտիոք-Տրիպոլիսի իշխանությանը, այլ նաև Կիլիկիայի տարածքում գտնվող ասպետական միաբանություններին, նկատելիորեն խոչընդոտում է երուսաղեմի շուտափույթ ազատագրումը. «Տրիպոլիսի կոմսը, Տաճարականների մագիստրը և միաբանները, Հյուրընկալների մագիստրը և միաբաններն Անտիոք եկան մեզ և մեր երկիրը նվաճելու և ըստ կարողության կողոպտելու», ինչի պատճառով հայոց գործը երեք ամիս սխալված պայքարել է նրանց դեմ, որի հետևանքով էլ, ինչպես Առոնն է նշում, «**Բուրայեյի տունը մեզանից հեռացավ**» (ընդգծումը մերն է – ՎՏՂ)²⁶:

Կիլիկիայի արքան հաջորդիվ նկարագրում է Անտիոքի օրինական իշխանի՝ Ռուբենի գահընկեց արվելն ու հայրենիքից վրոդվելը, որի գլխավոր մեղավորներն էին Տրիպոլիսի կոմս Բոհենմուղ IV Միականի, Տաճարականների և Հյուրընկալների (Հիվանդախնամների) մագիստրոսներն իրենց միաբաններով: Հետաքրքրական է, որ Առոն Մեծագործը շեշտում է, որ Բոհենմուղ IV-ն այս գործը զլուխ է բերել իր՝ Անտիոքում ունեցած բարեկամների և գումարի (այսինքն՝ կաշառքի) միջոցով ու նաև ավելացնում, որ քաղաքի բնակիչները մոլորեցված էին²⁷: Այս ամենը պատմելուց հետո Առոն Ա-ը Հռոմի պապին խնդրում է իր հեղինակությամբ վերականգնել արդարությունն ու օրինականությունը:

Նա գրում է, որ Տաճարականները և Հյուրընկալները բանականությամբ շարժվելով, ի վերջո հաշտություն կնքեցին իր հետ²⁸: Սա շատ կարևոր հանգամանք էր, որը հետագայում նսվճռական դեր խաղաց (օրինակ 1225-1226 թթ.) Կիլիկյան Հայաս-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 557:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 558: Հոգևորասպետական միացանությունների շտապափութի հաճախ հանդես են եկել որպես միջնորդ կամ բանազուց Հռոմի պապական աթոռի և Կիլիկիայի իսկական պետության փոխհարաբերություններում (տե՛ս Մեթոյի Մ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 68):

տան – Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսություն փոխհարաբերություններում: Հայտնի է, որ Տաճարական և Հյուրընկալ ասպետներն ամենամարտունակն էին բոլոր խաչակիրների մեջ և, բացի այդ, նրանք լինելով հողատերեր կամ բերդատերեր այս կամ այն պետության մեջ, միևնույն ժամանակ ինչ-որ իմաստով ինքնիշխան էին և ենթարկվում էին Հռոմի պապին:

Որքան էլ որ հայ վերնախավը (Անոն Ա, Գրիգոր Զ և ուրիշներ) հավաստիացնեն իր հավատարմությունը Հռոմի եկեղեցուն, Ինոկենտիոս III-ը քաջ գիտակցում էր, որ կաթոլիկությունը Կիլիկիայում դեռևս արմատացած չէ և քաղաքական հանգամանքների ցանկացած փոփոխություն կարող էր ի չիք դարձնել առաջին ծիլերը, և նույնիսկ այն, որ Անոն Ա-ին թագադրել է Հռոմը, կարող էր ոչ մի նշանակություն չունենալ: Մինչդեռ Անտիոքի գահակալության հարցում կրոնական միաբանությունների դիրքորոշումը Պապը հաշվի չառնել չէր կարող: Ահա թե ինչու Կիլիկիո արքան ևս մեկ անգամ շեշտում է այդ մասին: Մեր կարծիքով պատահական չէ նաև այն, որ Անոն Ա-ը որպես նամակաբեր Հռոմ է ուղարկում (ինչպես նշված է նամակում) Ռոբերտ դե Մարգաթ անունով մի մարդու՝ իր «հավատարիմ և սիրելի զինվորին»³⁰, որը ֆրանկ էր, կաթոլիկ և բացարձակ չէ, որ նույն այդ Հյուրընկալ կամ Տաճարական (ավելի հավանական է առաջինը) ասպետներից մեկը լինելը:

Այնուհետև կրկին հետևում են օգնության և աջակցության խնդրանքներ ու հորդորներ: Այս նամակն ավարտվում է մի նախադասությամբ, որը կարող է ճշգրտումներ մտցնել և որոշակիացնել 1199 թ. դրությամբ տարածքային փոփոխությունները Հայոց թագավորության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև: Այն հնչում է հետևյալ կերպ. «Ի միջի այլոց, հուզումով Ձեզ

³⁰ Sicut Acta Innocentii PP. III (1198-1216), էջ 558:

ենք հանձնում Միրիայի մնացած մասերը, որոնք ամեն օր սպասում և խնդրում են Ձեր օգնությունը»²⁴։ Ամենայն հավանականությամբ, մինչև 1199 թ. երկրորդ կեսը հայկական բանակի և Բռնեմունդ IV-ի զորքի միջև բախումներ էին տեղի ունեցել, որի հետևանքով Անտիոք քաղաքում Տրիպոլիսի կոմսն այլևայլ միջոցներով կարողացել էր իր կողմը գրավել քաղաքի վերևախավին և բնակչության մեծ մասը, գահընկեց անելով Ռուբենին, սակայն Անտիոքի իշխանության մնացած տարածքը, կամ որ ավելի հավանական է՝ Անտիոքից հյուսիս (մինչև Կիլիկիա) ընկած երկրամասերն այդ ժամանակ կամ դրանից մի փոքր առաջ գրավել և իրենց ձեռքում էին պահում հայկական գիեմած ուժերը։ Սակայն նվաճումն ամուր չէր կարող լինել, քանի որ Անտիոք քաղաքին տիրելը մեծ առավելություն էր տալիս կողմերից մեկին։ Հախանաբար, այդ հողերը ևս գիջելու մոտալուտ վտանգն է Լևոնին դրդել թագավորին հիշյալ նախադասությամբ ավարտելու իր երկարաշունչ նամակը։

Լևոն Ա-ի և Գրիգոր Զ Ապիրատի՝ Հռոմի պապին հղած 1199 թ. նամակները որոշակի փաստում են, որ թագավորության հռչակումից անմիջապես հետո կիլիկյան իշխանությունները լրջագույնս նախապատրաստվել են Անտիոքի գահաժառանգման խնդիրը լուծելու, ինչը հաստատվում է այդ տարվա ակտիվ նամակագրությամբ։

Գրիգոր Ապիրատին Բունկենտիոս III-ի հղած առաջին պատասխան նամակից տեղեկանում ենք, որ հայոց կաթողիկոսը Հռոմի պապին ուղարկել է ոչ թե մեկ, այլ մի ամբողջ շարք նամակներ²⁵։

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199։

Այս նամակում Պապը ոչ այնքան պարզորոշ ձևակերպված նախադասությամբ Հայոց կաթողիկոսին իրավունք է տալիս «օգնել», որը տվյալ դեպքում կարելի է հասկանալ «նվաճել» իմաստով, ինչպես ինքն է գրում «Երուսաղեմի նահանգին» (Երևի նկատի ունի Երուսաղեմի թագավորությունը) և վերադարձնել խաչի բազմաթիվ նշանները: Պապը, հավանաբար նկատի է ունեցել Այուբյան սուլթանության կողմից դեռևս Մալախ ալ-Ղինի օրոք նվաճված Երուսաղեմ քաղաքից և Պաղեստինի մյուս գրավյալ շրջաններից գերված խաչերն ու քրիստոնեական տաբրեր սրբությունները:

Ինտելեկտուալ նամակն ավարտում է դեպի «արևելյան նահանգներ» օգնություն ուղարկելու խոստումով⁶⁶: Լամակի բովանդակությունից դժվար չէ մակարերել, որը Հոռմի պապն այնքան էլ հավատ չի ընծայել Կիլիկյան Հայաստանի ծանր վիճակի և խաչի թշնամիներով շրջապատված լինելու վերաբերյալ Հայոց կաթողիկոսի ու Կիլիկիայի հայոց արքայի հավաստիացումներին: Հարկավ, նա տիրապետում էր տեղեկատվության այլ աղբյուրների, որոնց միջոցով դժվար չէր պայթել, որ Կիլիկյան Հայաստանը ուղիղաքաղաքական առումով Այուբյաններից ծանր հարված ստացած Մերձավոր Արևելքի խաչակիրներից առավել բարվոք վիճակում էր: Այդ իսկ պատճառով նա բարձրացնում է ոչ թե Կիլիկյան Հայաստանին օգնելու, այլ հայերի միջոցով Երուսաղեմի նահանգի, այսինքն՝ Պաղեստինի և առաջին հերթին Երուսաղեմի և այնտեղ գտնվող Տիրոջ գերեզմանի ազատագրության հարցը:

Լեան Ա-ին պապի ուղղած առաջին նամակում որևէ արժեքավոր հաղորդում չկա: Այն հիմնական զաղափարներով կաթողիկոսին գրած նամակի կրկնությունն է:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

Լևոն Ա-ին Պապի ուղղած ևաջորդ ևամական ընդամենը մի փոքրիկ ուղերձ է, որով ևս «Հայաստանի պայծառափայլ թագավորին», տեղեկացնում է, որ նրա ևամակաբեր Ռոբերտ Մարգարթցու հետ ուղարկում է Ս. Պետրոսի նշանով դրոշը, որով ըստ Պապի, Լևոն Ա-ն առավել ջանադրաբար ու քաջությամբ պիտի պաշտպանվի խաչի թշնամիներից:

Չնայած ևամակի բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է Ս. Պետրոսի նշանով դրոշն ուղարկելուն, սակայն պարզորոշ երևում է, որ սա մի կոչ է ուղղված Կիլիկյան Հայաստանում բնակվող լատին ազնվականներին և ամբողջ կաթոլիկ բնակչությանը Լևոնին աջակցելու և ամեն կերպ օգնելու նրա արտաքին քաղաքականության և հատկապես խաչակիրների օգտին ծավալած գործունեության մեջ:

Լևոն Ա-ին Պապի գրած վերջին երկու ևամակները վերաբերում են որոշակի քաղաքական անցքերի: Դրանցից առաջինը Անտիոքի գահակալման հարցն էր, իսկ երկրորդը՝ Գաստոն (Բաղդաս) ամրոցի պատկանելության ևույնպես վիճահարույց խնդիրը²⁷: Նախ, պարզվում է, որ Լևոն Ա-ը ոչ թե մեկ, այլ մի քանի ևամակներ է ուղարկել միայն Անտիոքի հարցի վերաբերյալ: Անդրադառնալով այս հարցի շուրջ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորի ևամակներին՝ Ինոկենտիոս III-ն ընդունում է Անտիոքի գահաժառանգության վերաբերյալ Լևոն Ա-ի գրածը և գտնում, որ Ռուբենի իրավունքներն օրինական են: Սակայն Հռոմի քահանայապետը զգուշավորություն է ցուցաբերում՝ չարդարացնելով Բոնեմունդ IV-ին և ոչ էլ քաջալերելով Լևոն Ա-ին: Կարճ ասած, Պապն ամեն կերպ աշխատում է խաղաղ ճանապարհով

²⁷ Տե՛ս ևույն տեղում, էջ 203-206: Այս ամրոցի պատկանելության շուրջ ծագած հակամարտության մասին մանրամասն տե՛ս Շևալիե Մ.-Ա., նշվ. աշխ., էջ 18, 36, 50, 74: The Cilician Kingdom of Armenia, edited by T. S. R. Boase, Edinburgh, 1978, էջ 45:

լուծում տալ այս խնդրին: Եւ չի շտապում դատավորի դեր խաղալ, այլ գրում է, որ պատվիրակներ է ուղարկել, որոնք տեղում կրնեն այդ հարցը՝ անկանխակալ որոշում ընդունելով: Պարբերությունն ավարտվում է այսպիսի նախադասությամբ. «...չեն ցանկանում երանց այդ գործին ուղարկել որպէս դատողներ, որը կողմերից մեկի և հատկապէս քո կարծիքով, կարող է կասկածելի թվալ»²⁶:

Ամեն դեպքում երևում է, որ թէն Պապը դեմ էր Անտիոքի գործերին Լեոն Ա-ի զինական միջամտությանը, սակայն գտնում էր, որ Ռուբենը պետք է ժառանգի իր իշխանությունը: Քացի այդ, այստեղ մեկ անգամ եւ երևում է Հոսոմի քահանայապետի արևելյան քաղաքականության կարևորագույն դրույթը՝ միավորել քրիստոնյաներին ընդդէմ մուսուլմանների: Եւ գրում է. «Եվ [հանձնարարում ենք որ] ձգտես սարակիևոսների բարբարոսությունը վտղել և ոչ թէ այդ կոմսի կամ մեկ ուրիշի դեմ պատերազմ մղես, հատկապէս մահացու պատերազմ, ինչպէս որ գրված է այդ մասին նրանց նամակներում: Այնպէս որ քո թոռանը համոզիր իշխանությունը ժառանգել, որ իր համար ապրելու սեփականություն ու տիրույթ ձեռք բերի և նախքան այդ կողմերը կհասնեն մեր պատվիրակները, քո գործին հետևիր ոչ թէ զենքով այլ օրէնքով, ոչ թէ սրով պատժելով, այլ արդարությամբ դատելով»²⁷: Ապա ավելացնում է, որ Բոհեմուտ IV-ին եւ Լույնպիսի խաղաղասիրական հորդորներով նամակ է ուղարկել:

Բոլորովին այլ, շատ խիստ և ոչ այնքան դիվանագիտական ոճով է գրված Հայոց թագավորին Ինովենտիոս III-ի 1199 թ. հղած վերջին նամակը: Այն վերաբերում է Գաստոն ամրոցը Տաճարականներից զրավելուն: Պապը խորհուրդ է տալիս այն վե-

²⁶ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 204.

²⁷ Լույն տեղում:

բաղարձնել օրինական տերերի, իսկ եթե կարիք կա, դատական քննություն անցկացնել, որը կարող էր իրականացվել իր պատվիրակների մասնակցությամբ: Նամակը շատ հակիրճ է խիստ և ինչ որ չափով՝ սպառնական⁶⁰:

Լևոնի Ա-ին և Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխաններին Բուկենտիոս պապի հղած «խաղաղասիրական» հորդորներն ի գորու չնդան կանխելու Անտիոքի հարցում նրանց միջև հասունացող հակամարտությունը: Իրադարձություններն ստացան միանգամայն այլ՝ Հռոմի պապական աթոռի համար ոչ ցանկալի ընթացք: Թուրք վերաբերում է Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության և Բկոնիայի սելջուկյան սուլթանության միջև արդեն 1201 թ. գոյություն ունեցող դաշնակցությանը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Կիլիկյան Հայաստանի դեմ, և ինչպես գրված է Բուկենտիոսին III-ին Լևոն Ա-ի 1201 թ. հոկտեմբերի 1-ին հղած նամակում. «Տրիպոլիսի և Անտիոքի կոմսն ուղարկեց իր բաժնագնացներին Ռուբն աղ-Դինի մոտ՝ խաչի թշնամու և մեր հակառակորդի մոտ և մեր դեմ նրա հետ դաշնակցեցին ու համագործակցում են թշնամիների հետ, որպեսզի ամենադաժան Ռուբն աղ-Դինը մի կողմից, Տրիպոլիսի և Անտիոքի կոմսը մյուս կողմից չլաղարեն մեզ վրա հարձակվելուց, մինչև որ ինձ գահրկեց անեն»⁶¹:

Հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերն արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են Կիլիկյան Հայաստանի նորընծա թագավոր Լևոն Ա-ի մերձավորարևելյան քաղաքականության քննության տեսանկյունից: Ինչպես 1199 թ., այնպես էլ Կիլիկիո արքայի և Հռոմի պապի հաջորդ տարիների նամակագրությունն աներկբա փաստում է Կիլիկիայի հայկական թագա-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 560:

վորության բացառիկ և վճռորոշ դերակատարումը Մերձավոր Արևելքում: Հիրավի ճկուն և խիստ կշռադատված դիվանագիտության միջոցով էր հնարավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների հետ հակադրության պայմաններում ապահովել Հռոմի պապի հայանպաստ դիրքորոշումը, ինչը, անտարակույս, Առև Ա-ը հաջողեց:

ВААН ТЕР-ГЕВОНДЯН

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНАХ ВОСТОЧНОГО
СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ В КОНЦЕ XII ВЕКА
(ПО ДОКУМЕНТАМ АРМЯНО-РИМСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ 1199 Г.)

РЕЗЮМЕ

После провозглашения Киликийского армянского царства (1198 г.) Левон I Рубенид, защищая интересы своего племянника Рубена-Раймонда в вопросе престолонаследия Антиохского княжества, вступил в переговоры с Папой римским Иннокентием III. Особенно активно переговоры велись в 1199г. относительно которых сохранилось 9 писем. В основном относящиеся к проблеме Антиохии и Армяно-Римским конфессиональным проблемам, эти письма также сообщают чрезвычайно важные сведения о вовлеченности мусульманских государств Ближнего Востока (Иконийский сельджуковский султанат и Алеппский Аййюбидский султанат) в это противостояние. Из писем становится ясно, что Триполлийское графство, противостоящее армянскому царству Киликии в вопросе Антиохии, пыталось создать военный союз с вышеупомянутыми мусульманскими государствами. Исходя из содержания этих писем-документов становится ясно, что Левон

Первый, с целью обеспечения проармянской позиции Папы римского, старался его заверить, что Киликийское армянское царство способно освободить Иерусалим, поскольку оно является основной и надежной силой, борющейся с мусульманскими государствами региона.

VAHAN TER-GHEVONDIAN

THE POLITICAL SITUATION IN THE EASTERN MEDITERRANEAN COUNTRIES AT THE END OF THE XII C. (ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF 1199 ARMENIAN-ROMAN NEGOTIATIONS)

SUMMARY

After the proclamation of the Armenian kingdom of Cilicia (1198) Levon I Rubenid initiated negotiations with Innocence III, Pope of Rome, on the inheritance of the Principality of Antiochia, in order to protect the legitimate rights of his nephew Ruben-Raymond. Especially active negotiations took place all along the year of 1199, from which 9 letters were preserved. Mainly they concern the problem of Antiochia and confessional issues between Armenians and the Rome, but at the same time the letters contain valuable information on the involvement of moslem states of the Middle East (Seljuk sultanate of Iconium and Ayyubid sultanate of Aleppo) in that conflict. It comes clear from the letters that the rival of the Cilician Armenia in the issue of Antiochia was the County of Tripoli, which tried to cooperate with the moslem states of the region. Based on the content of these letters we come to a conclusion that Levon I, in order to ensure the support of the Pope of Rome, tried to convince him that the Armenian kingdom of Cilicia is the main and safe power fighting the moslem states of the region and capable to liberate Jerusalem.

ՏԱՐՈՆ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՌՈՒՐՁ¹
(VIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – IX Դ. ՄԿԻԶԲ)

Մամիկոնյան նախարարական տոհմի ճակատագրում վճռորոշ դեր խաղաց 774-775 թթ. համաժողովրդական ապստամբությունը: 775 թ. ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած Արձնիի նշանավոր ճակատամարտում անհավասար մարտում ընկնան ապստամբության ղեկավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, Մամիկոններից տեր Սամուելը, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և մի շարք այլ նախարարներ²: Համաժողովրդական ապստամբությունը պարտվեց արաբների գերագանցող ուժի և կրանց շահերը սպասարկող մի շարք նախարարների ջանքերով: Փորձելով փրկվել արաբների հետապնդումից՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներն ապաստանեցին հարավային Հայաստանի ապստամբությունը գլխավորող Հանգասպ Արծրունու մոտ՝ բնականսրար ապահով զգալով իրենց երկկվա դաշնակցի շրջապատում և սուրբ սալով Մամիկոնյանների ու

¹ Տարոն գավառի տեղագրության, սահմանների և այլ հարցերի մասին մտերմասե տե՛ս Սարգիսեան և., Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1864, էջ 225-227, Տոմաշևի Վ., Մասուն և Ֆրիլիսի աղբերաց սահմանները պատմական և տեղագրական հետազոտություն, մաս առաջին, Վիեննա, 1896, էջ 47-57, Երևյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Երևան, 1963, էջ 86 և կից քարտեզը, Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 165-168, Գրիգորյան Գ., Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 19-55, Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 225—228 և կից քարտեզը, Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, 2011, էջ 92-107 և կից քարտեզը:

² Պատմություն Անտեղեայ մեծի վարչապետի Հայոց (այսուհետև՝ Անտեղ), Ա. Անտեղբուրգ, 1887, էջ 150-151, Базаздорн, Книга завоевания стран, текст и перевод, II. Жъзе, Сакы, 1927, с. 20, «Ուսար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արարական աղբյուրներ», Գ, Արաք մասնկնագիրներ, Թ-Յ դարեր, եկրածությունը և բնագրերից քարզմանությունները Ա Տեղ-Անտեղյանի (այսուհետև՝ Արաք մասնկնագիրներ), Երևան, 2005, էջ 281, 500:

Արծրունիների միջև ապաստամբության շրջանում ձևավորված համագործակցությանը¹:

Ապաստամբությունից հետո մի կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանում հարաբերական խաղաղություն տիրեց: Մագալն խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդի կառավարման օրոք (786-809 թթ.) հպատակ ժողովուրդների մասնավորապես հայերի վիճակը ետրից ծանրացավ²: Արաբները, որ չէին հաշտվել լոր ավարտված ասպտամբության ժամանակ իրենց կրած կորուստների հետ, պահը հարմար համարեցին ապաստամբների կենդանի մուսցած ղեկավարներից վրեժ լուծելու համար: Արմինիա վարչական շրջանում լոր ոստիկան նշանակված Խուզայամա-իբն Խազիմին (786-787թթ.)³ ժամանելով Ղվին՝ նրանց կանչեց իր մոտ: Ոստիկանին ներկայացած Համագառուց և Մահակ Արծրունիները չտրացան հավատը և մահապատժի ենթարկվեցին⁴: Հետագա տողերը, էջնելով սկզբնաղբյուրների քննությունից, պարզել են, որ Արծրունի եղբայրները մահապատժի են ենթարկվել 786 թ.⁵: Առաջ անցնելով՝ էջնեք, որ Արծրունի եղբայրների ևահատակության թվականը և Մամիկոնյան իշխանագուծների ողբերգական մահը կատարվել է նույն ժամանակահատվածում, զուցե և նույն թվականին: Խուզայամա ոստիկանին դուր գալու համար Արծրունի եղբայրներից կրտսե-

¹ Հարությունյան Բ., Արծրունացի իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2016, էջ 123:

² Ghazarian M., Armenien unter der arabischer Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Malburg, 1903, s. 65-68. Тар-Гезондан А., Армения и Армянская империя, Ереван, 1977, с. 113-118.

³ Արաբ մահակազմերը, էջ 500, Նազուկյան Հ., Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում (7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Ա-ի գահակազմությունը), Ֆեդերատիվ, (Պատ. գիտ.), 1956, թիվ 8 էջ 114, Յեր-Վանդյան Ա., Արմենիայի ոստիկանները՝ ժամանակագրությունը, նորվածների ժառանգում, Երևան, 2003, էջ 390:

⁴ Ղևուկ, էջ 162, Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), Կ. Բ. Երևան, 1984, էջ 417, Վարդանյան Վ., Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002, էջ 63, Հարությունյան Բ., էջվ. աշխ., էջ 123:

⁵ Ալեքսեյ Լ., Երվեր, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 457, Վարդանյան Վ., էջվ. աշխ., էջ 63, Հարությունյան Բ., էջվ. աշխ., էջ 123-124:

րը՝ Մերուծանը, ոչ միայն հավատորաց եղավ, այլև, ոտնահարելով հյուրընկալության կանոնները, սպանել տվեց Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին՝ «որպես թե ի պատճառս իօրն ևոցա եղն աղետն մեծ»⁴։ Վստահաբար պնդելի է, որ քանի ղեռ Մերուծանի ամյաց ելքայրները կենդանի էին, հավատորաց դավաճանը չէր կարողանա նման քսամենյի ոճիր գործել։ Հարց է ծագում, թե Տարոն զավառը դրանից հետո մինչև երբ էր պատկանում Մամիկոնյան իշխանական շնտանիքին։ Ուսումնասիրողների տեսակետներն այս հարցում տարամիտ են։ Լրանց մեծ մասը Մուշեղ Մամիկոնյանի որդիների մահվամբ համարում է, որ Տարոնն այն չի պատկանել Մամիկոնյաններին։ Ժ. Լորանս անգամ կարծիք է հայտնել, որ Տարոնը Բագրատունիներին է անցել 747-750 թթ. սպառնամուրթունից հետո⁵։ Մակայն Գ. Գրիգորյանը ֆրանսիացի հետազոտողի տեսակետը լուրջ փաստարկներով հերքել է⁶։ Նա մանրակրկիտ քննությամբ եզրակացրել է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանն արաբ հարկահավաքների սպանությունից հետո Արտազես է զաղթել Տարոնից, հետնաբար այն VIII դ. կեսին Բագրատունիներին չէր կարող անցած լինել⁷։ Հավելենք, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի կենդանության օրոք ոչ միայն Բագրատունիները, այլև արաբները չէին կարող ոտնձգություն կատարել նրանց տիրույթների նկատմամբ։

Գերմանացի հայագետ Յ. Մարկվարտի կարծիքով Տարոն զավառը նախ պատկանել է Մամիկոնյաններին, ապա արաբներին (այսինքն Ջահապին – Ա. Վ.) իսկ Բագրատունիներին է անցել 820-

⁴ «Հուսարումն պատմութեան Վարդանուց վարդապետի լուսաբանեալ», (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Պենտիկ, 1862, էջ 76։ Մերուծան Արիսակին սպանվեց Դավիթ Մամիկոնյանի կողմից («Սոփները Հափկալանք», ԺԲ, Վենետիկ, 1854, էջ 68)։

⁵ Laurant J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919, p. 93. Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42։

⁶ Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42-45։

⁷ Լույն անդում, էջ 45։

ական քվականներին¹²: Ռչպես կտեսնենք ստորև, Տարոնն արար-
ներին՝ մասնավորապես Ջահապաններին ընդհանրապես չի
պատկանել: Լեոն, հետևելով Յ. Մարկվարտին, Տարոնի անցումը
Բագրատունիներին փաստում է IX դ. երկրորդ տասնամյակով¹³:
Ս. Երեմյանը հպանցիկ անդրադառնալով հարցին կարծում է, որ
Տարոնը մինչև IX դարը Մամիկոնյան նախարարական տան հայ-
րենիքն էր¹⁴: Գ. Գրիգորյանը նշում է «Տարոնը Բագրատունիներին
է անցել VIII դարի վերջերին կամ IX դարի սկզբներին, մինչև 804 թ.,
մինչ խալիֆայության կողմից Աշոտ Մասկերին հայոց իշխան ճա-
նաչելը»¹⁵: Ա. Տեր-Մուսղյանը գրում է «Աշոտ Մասկերը մոր կող-
մից լինելով Մամիկոնյան, ժառանգական իրավունքի հիման վրա
տիրացավ Տարոնին... կազմածքներին (Տայքի մեծ մասն, Տարոնին,
Շիրակին, Արշարունիքին – Ա. Վ.) տիրանալուց հետո Աշոտը 804
թ. պաշտոնապես ճանաչվեց Հայոց իշխան»¹⁶: Է. Դանիելյանը Տա-
րոնում Մամիկոնյանների իշխանության ավարտը ժամանակադ-
րորեն համարում է IX դ. սկզբները¹⁷: Ա. Եղիազարյանը նշում է, որ
«Տարոնին Բագրատունիները տիրել էին Աշոտ Մասկերի օրոք»¹⁸
Այսպիսով՝ ուսումնասիրողները Տարոնի անցումը Բագրատունի-

¹² Markwart J., Sütarnbrien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, s. 294.

¹³ Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 412.

¹⁴ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 85.

¹⁵ Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 55: *Сын Ст. Багратунианի՝ Աշոտ Մասկերի իշ-
խանության սկիզբը պետք է համարել ոչ թե 804 թ., այլ 802 թ. (Архивная расы-
скретенка музея Евратурии и Византии IX-XI вв., Москва, 1988, с. 54), 802 թվա-
կանը Աշոտի իշխանության ստացին տարի է ընթանում Ա. Եղիազարյանը
(նշվ. աշխ., էջ 28, ծան. 4): 2. Լադրանդյանի կարծիքով՝ Աշոտ Մասկերի իշխա-
նության տարին պետք է համարել 806 թ., նշվ. աշխ., էջ 117), Ս. Մելիք-
Բախչյանը նշում է 806 թ. (Հայաստանը VIII-IX դարերում, Երևան, 1968, էջ
348): Հովսեփյանն ենթ համարում 806 թ.:*

¹⁶ Տեր-Մուսղյան Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 347:
Լուսիի՝ Армения и Армянская эмиграция, с. 126.

¹⁷ Դանիելյան Է., Բագրատունիների համառոտումը Տարոնում և Արշարունի-
քում, ՊՔՀ, 1992, քիվ 1, էջ 123:

¹⁸ Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

ներին տեսնում են 785 թ.¹⁹ մինչև 820-ական թվականների միջակայքում: Վելազքոյալի հաշվառմամբ փորձենք պարզել, թե Տարոն գավառը կոնկրետ երբ է անցել Բագրատունիներին:

Արձնիի ճակատամարտից հետո շուրջ մեկ տասնամյակ, Հայաստանում համեմատաբար խաղաղություն տիրեց: Մակայն, ինչպես նշվեց, վիճակը փոխվեց Խուզայտա ոստիկանի կարճատև կառավարման ժամանակ: Այսպես իշխանությունները, տեսնելով, որ հայ նախարարները տարբեր ժամանակներում մերթ Բյուզանդիայի դրոմամբ, մերթ սեփական նախաձեռնությամբ փորձում են թոթափել իրենց լուծը, փորձեցին խորամանկությամբ կամ բռնի ուժով վերացնել նախարարական դասին: 785 թ. Հայոց իշխան Տաճատ Անձնացին, սպարապետ Բագրատ Բագրատունին և Ներսես Գամսարականը իրենց գորագնդերով ոստիկանի հրամանով կանչվեցին Աղվանք՝ իբր թե խազարների դեմ պայքարելու համար: Հայ իշխանները ամբողջ ամառ մնացին Քերան կոչվող զաշտախայրում. «... ի դժույակ և յանհանդուժելի ջերմութեան տապոյ խորշակին»²⁰, ինչն էլ եղավ նրանց մահվան պատճառը: Մտնով գլխատվեց Հայաստանի բաղաբական իշխանությունը: Հաջորդ տարի, ինչպես տեսանք, նահատակվեցին Արծրունի եղբայրները: Ժամանակն արաբների համար նպաստավոր էր և վերջիններս արագ հաշվեհարդար էին տեսնում երեկվա իրենց քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ: Նույն՝ 786 թ. արաբների դրոմամբ մորթապաշտ դավաճան Մերուժան Արծրունին սպանեց զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին²¹: Հայաստանի քաղաքական կյանքում Մամիկոնյանների ազդեցության թուլացու-

¹⁹ Գավառը մինչև 785 թ. համարվում էր «Տարոն սելխարին Մամիկոնեցի» (Տուցակ հայերեն Առաջրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիննա, Վիննա, 1895, էջ 158):

²⁰ Անոն, էջ 161:

²¹ Վարդան փարդազիտ, էջ 76:

մը հանկեցրեց նրան, որ հարավ-արևմտյան Հայաստանի գավառներում մնացին միայն մանր իշխանական տներ: Ինչպես ճիշտ էլ է Ա. Տեր-Ղևոնցյանը, նրանք «Ի վիճակի չէին ընդհանապու որևէ ներխուժման, ուստի ճանապարհը բաց էր արաբ գաղթականների արտաջ, որոնք ներխուժեցին Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառները»²⁷:

Մամիկոնյան երիտասարդ իշխանագուհիների մահն ազդակ հանդիսացավ, թե՛ հայ, և թե՛ արաբ իշխողների համար, որ նրանք փորձեն զենքի ուժով տիրանալ այդ փարսպանն տոհմի թողած հսկայական ժառանգությանը՝ մասնալորապես Տարոնիև:

Մուշեղ Մամիկոնյանի չորս աղջիկներից մեկն ամուսնացած էր Ջահապ անունով մի մահմեդականի հետ: Վարդան պատմիչը փորձում է այս ամուսնությանը տալ գործարքի կերպարանք. «... ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ու մեռն իսմայելացոյ՝ ի թիկունս աննելով զնա»²⁸: Ինչպես իրավացիորեն էլ էլ է Ն. Ալիևյանը, այս ամուսնության պատճառը հանդիսացել է այն, որ Մամիկոնյան իշխանադուստրը, որի անունը մեզ անհայտ է, տեսնելով հայրենակիցների և իրենց երեկվա դաշնակիցների վարմունքն իր եղբայրների նկատմամբ, փորձեց արաբների օգնությամբ պաշտպանել իր հայրենական ժառանգությունը²⁹:

Մյուս կողմից էլ Մամիկոնյանների ժառանգության համար պայքարում էին սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդիներ Աշոտն ու Շապուհը: Վերջիններս նույն ճակատամարտում զոհված Մամուել Մամիկոնյանի թոռներն էին³⁰: Արև կարծում է, որ

²⁷ Տեր-Ղևոնցյան Ա., Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 45, Արաբական ցեղերի հաստատումը Հայաստանում (նշվ. աշխ., էջ 58-79):

²⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

²⁹ Ալիևյան Ն., Ղևոնց երեք և Մովսես Խորենացի, Մատենադարանի հետազոտություններ, հ. 9, Վիեննա, 1930, էջ 247:

³⁰ Սմբատ Բագրատունիի ամուսնացած էր Մամուել Մամիկոնյանի դստեր հետ (Ղևոնց, էջ 151):

Մամուլի կալվածքները (Տարուր – Ա. Վ.) անցան նրա թոռներին Բագրատունիաց տոհմից, այն է՝ Աշոտին և Շապուհին²⁶: Մակայն այս տեսակետը քննադատելու չի բռնում, քանի որ պատմիչները չեն փաստում Տարուր Մամուլի Մամիկոնյանին պատկանելը, բայց փաստ է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը ապստամբության սկզբում Արտազես է եկել Տարուհից²⁷: Հետևաբար այն ոչ թե պատկանում էր Մամուլի Մամիկոնյանին, այլ՝ Մուշեղին: Բացի այդ՝ Տարուր չէր կարող վերը նշված հանգամանքով անցնել Բագրատունիներին այն պարզ պատճառով, որ դեռ կենդանի էր Մամուլի Մամիկոնյանի կրթադուր՝ Շապուհը²⁸: Ավատատիրական իրավունքի համաձայն հենց նա էր համարվում Մամուլի Մամիկոնյանի ժառանգորդը, այլ ոչ թե վերջինիս դստեր որդիները: Հետազոտողների ուշադրությունից վրիպել է այն կարևոր հանգամանքը, որ դեռ Հայաստանում իր գործունեությունն է ծավալում Դավիթ Մամիկոնյանը և նրա հեղինակությունը նախարարների շրջանում այնքան բարձր էր, որ էր հարավային Հայաստանի ապստամբության ղեկավար Համազասպ ու Մահակ Արծրունիները մեկնում էին ոստիկանին ներկայանալու. «զվերակացութիւն աշխարհին և զգործ խրեանց տային ի ձեռն Դաւթի Մամիկոնի...»²⁹: Հետևաբար վերջինս կարող էր խոչընդոտել իր տոհմի կալվածքները Բագրատունիներին կտակելու Շապուհի Մամիկոնյանի նկրտումներին³⁰ կամ Ջահապի ու Բագրատունիների հավակնություններին: Սրանից կարող ենք էզրակացնել, որ 786 թ. ոչ միայն Մամիկոնյանների մյուս կալվածքները, որոնք սփռված էին ամբողջ Հայաստանով, այլև նրանց հնագույն ուստան Տարուրը, գտնվում էին այդ տոհմի իրավասության ներքո: Կարող ենք միանշանակ փաստել, որ Դավիթ և Շապուհ

²⁶ Ան, նշվ. աշխ., էջ 412:

²⁷ Անիյան Ղ., Արցախ, Վենետիկ, 1890, էջ 524, Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 6:

²⁸ Դանիելյան է., նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁹ «Մոսիկոյ Հալիվաթսը», էջ 65:

³⁰ Է. Դանիելյանը կարծում է, որ Բագրատունիների ժառանգական իրավունքներ Տարուհի վրա կարող էին ուժի մեջ մտնել միայն Շապուհի Մամիկոնյանի կողմից Տարուր կամաձոր հանձնելուց, կամ նրանից զրավելուց և կամ էլ նրա մահվանից հետո (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 120) և շարունակելով կրում, որ Շապուհի իշխանությունը Տարուրում ժամանակագրորեն կարող է տևած լինել մինչև IX դարի սկզբները, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 123:

Մամիկոնյանների կենդանության օրոք Բագրատունի իշխանները չէին կարող հավակնություններ ներկայացնել նրանց կալվածքների նկատմամբ: Դրանք դրանորվեցին մի վտրր ուշ, երբ կրանք այլևս կենդանի չէին: Թե՛ հեռագայում ինչ պատահեց Դավիթի, Շապուհի ու կրա ժառանգների հետ, պատմությունը տեղեկություններ չի պահպանել:

Երբ 785 թ. Լեւոնի Կամսարականը մահացավ, ըստ Ասողիկի Աշոտ Բագրատունին. «գանձագին արար զգտառն Արշարունեաց յագգէն Կամսարականաց և զարքունիսն ի Կոզովսէ յԱրշարունիս փոխեաց»²⁰: Ուսումնասիրողները չեն փորձում գտնել մոտավոր ճշտել, թե Աշոտ Բագրատունին երբ Լեւոնի Կամսարականի ժառանգներից գնեց նրանց կալվածքները²¹: Դա, ինարկե, 785 թ. չէր, քանի որ այդ ժամանակ Աշոտ Բագրատունին մեծ դեր չէր խաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում և ինչպես վերը նշել ենք, ես արարների կողմից Հայոց իշխանի պաշտոնում առաջ քաշվեց 806 թ.: Կարծում ենք, որ Աշոտ Մասիկերը Կամսարականների Արշարունիքի մի մասին տիրել է սակի ուշ շրջանում՝ Տարոնն իր տիրույթներին միացնելուց հետո, երբ հարկադրված բախվեց Ջահապի հետ, քանի որ վերջինս «ժառանգության իրավունքով» իր տիրապետությունն էր հաստատել Արշարունյաց գավառի Մամիկոնյաններին պատկանող մասում²²: Իսկ Ջահապն Արշարունիքի Մամիկոնյանների կալվածքներում տեղ ու տնօրինություն կարող

²⁰ «Մանեֆանտի Տարածեցոյ Ասողիան Պատմութիւն տիեզերական» (սյրուհեան՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

²¹ Մ. Կոզյանը հետևելով Լեւոնի, առանց հիմնավորման գտնում է, որ Կամսարականները իրենց տիրույթները Բագրատունիներին են փոխանել 783թ. (տե՛ս Կամսարականները «Տարք Երթակայ և Արշարունյաց», Վիեննա, 1926, էջ 168-169): Հեղինակը իաշի չի ամուսում այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ դեռ կենդանի էր Լեւոնի Կամսարականը և վերջինիս մահից՝ 785 թ. հետո կրա ժառանգները փանտեցին իրենց տիրույթները:

²² Արշարունիք գավառի մի մասը՝ Արտաշես ամրոցով պատկանում էր Մամիկոնյաններին («Ստեղծ», էջ 139, Կարդան փարթապետ, էջ 76, 83), Նինո Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 53, Եղիաբալայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 84:

եր աներ այն ժամանակ, երբ կենդանի չէին թե՛ Դավիթ և Շապուհ Մամիկոնյանները, թե՛ Մուշեղի երկու որդիները:

Վերոգրյալից կարելի է կրակացնել, որ Բագրատունիները մրցակից նախարարների՝ մասնավորապես Գամաարականների տիրույթներին տիրել են ոչ թե VIII դ. վերջին, մասնավորապես 785 թ., ինչպես ընդունված է ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից, այլ IX դարի սկզբներին՝ 810-813 թթ. միջակայքում, երբ Ջահապը Արշարունիքի համար պայքարում վերջնական պարտություն կրեց Աշոտ Բագրատունուց և նույն թվականին իր որդի Արդ ալ-Մալիքի հետ գրավեց Դմիսը, որտեղ էլ 813 թ. սպանվեց:

Պատմիչների լքվառութիւնը հաղորդումները համադրելով կարող ենք եզրակացնել, որ Տարոն զավառը ամբողջ VIII դարում եղել է Մամիկոնյանների ուստանը: Գավառը նախ պատկանել է Մուշեղ Մամիկոնյանին, սակայն՝ կրա որդիներին: Վերջիններին մահվանից հետո՝ 786 թ., այն չի անցել Բագրատունիներին, ինչպես ընդունված է մասնագիտական գրականության մեջ, այլ որոշ ժամանակ էս եղել է Մամիկոնյանների տիրույթ: Այնտեղ, ինչպես տեսանք, տիրապետել են կա՛մ Մամուկ Մամիկոնյանի եղբայր Շապուհը կա՛մ էլ Դավիթ Մամիկոնյանը, որոնց իշխանությունը տևել է մոտավորապես 786-ից մինչև IX դ. սկզբները: Երանց մահվանից հետո է միայն զավատն անցել Բագրատունիներին: Իսկ այն Ջահապաններին թեկուզ կարճ ժամանակով, չի պատկանել այն պարզ պատճառով, որ Վարդան պատմիչը նկարագրելով Ջահապի և Աշոտ Բագրատունու պայքարը Արշարունիքի համար, նշում է. «տունն Ջահապայ զօրացեալ ի Դուին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան զեալ ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդոյ Սմբատայ...»²⁴: Պատմիչի համաձայն՝ Աշոտ Մսակերտ արաբների նկատմամբ փաղտն հաղթանակ է տանում և կոտորում երանց մեծ մասին²⁵:

²⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 78:

²⁵ Նույն տեղում:

Վարդան վարդապետի վերջ նշված հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Տարոնն արդեն գտնվում էր Բագրատունիների տիրակալության տակ և որ Աշոտն այն տուացել էր ոչ թե Ջահապին հաղթելու շնորհիվ, այլ Շապուհ և Դավիթ Մամիկոնյանների մահից հետո՝ զուցե դառնալով նրանց ժառանգորդը, քանի որ Շապուհի եղբոր թոռն էր: Իսկ Ջահապի դեմ պայքարում վճռվում էր Մամիկոնյանների մյուս տիրույթների՝ մասնավորապես Արշարունիքի այն մասի ճակատագիրը, որը պատկանել էր նրանց ինչին կարճ ժամանակով տիրապետել էր Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ ամուսնացած Ջահապը: Պարտության մատնելով վերջինիս՝ Աշոտ Բագրատունին զրավեց ամբողջ Արշարունիքը և ձեռնամուխ եղավ հայկական հողերի միավորմանը՝ ինչը պետք է մի քանի տասնամյակ անց հանգեցնե՞ր Բագրատունյաց արքայատոհմի հաստատմանը:

Այսպիսով՝ Աշոտ Բագրատունին Տարոնին պետք է տիրացած լինի IX դ. առաջին տասնամյակում, 806 թ., այն է՝ Հայոց իշխան հռչակվելուց հետո, մինչև 810 թ. ընկած ժամանակահատվածում, նախքան Ջահապի դեմ Արշարունիքի համար պայքարը: Բագրատունիները Տարոնին տիրեցին ժառանգաբար, թե բռնի ուժով, սկզբնաղբյուրների սակավախտության պատճառով այսօր չենք կարող ասել: Լրանք 810-813 թթ. միջակայքում գնեցին Արշարունիքի Կամսարականների տիրույթները²⁶, այսպես նույն ժամանակ Ջահապին հաղթելուց հետո, տիրացան զավառի Մամիկոնյանների կալվածքներին: Գրավելով Տայքի մեծ մասը, Շիրակը, Աշոցքը²⁷ և Տարոնը՝ Աշոտ Բագրատունին, որպես Հայոց իշխան և Հայաստանի մեծագույն մասի հողատեր²⁸, սկսեց մեծ դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում:

²⁶ Աստղիկ, էջ 106:

²⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

²⁸ Պետք է նշել, որ Բագրատունիներին այդ ժամանակ չհաջողվեց տիրանալ Մամիկոնյանների բոլոր տիրույթներին: Դեռևս վերջիններին տիրապետության տակ ինչ Բագրատունը և մի շարք այլ շրջաններ (ոն է թունան Արծրանի և Անտան,

**К ВОПРОСУ О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ КАНТОН ТАРОНА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА VIII ВЕКА – НАЧАЛО IX ВЕКА)**

РЕЗЮМЕ

Антиарабское общенациональное восстание 774 - 775 гг. сыграло решающую роль в судьбе нахарарского рода Мамиконянов. Короткое время после этого и Багратиды, и арабы боролись за владения Мамиконянов, особенно за Тарон. Детальное исследование показывает, что кантон Тарона был передан Багратидам не в конце VIII, а в начале IX века, в частности – в период между 806-810 годами.

ARGISHTI VARDANYAN

**THE ISSUE OF THE BELONGING OF TARON CANTON IN THE
SECOND HALF OF THE VIII C. AND AT THE BEGINNING OF
THE IX C.**

SUMMARY

As it is known, the anti-Arab nationwide rebellion of 774 - 775 played a decisive role in the fate of the Mamikonyan ministerial clan. After a short while both the Bagratuni and Arabs fought for the estates of the Mamikonyan, particularly for Taron. Our detailed study indicates that the canton of Taron was given to the Bagratuni not at the end of the VIII c., but at the beginning of the IX c., particularly in the period between 806 - 810.

Պատմության և սոսիալական գիտությունների ակադեմիայի պատմության և հնագիտության ինստիտուտի ակադեմիկոս, Երևան, 1985, էջ 302, Վարդանյանի վարդապետ, էջ 81:

**ՌԱՌԸ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.)**

Բազմառունիների կողմից Հայաստանի պետականության վերականգնումը նրանց ներքին և արտաքին ճկուն ու հեռուստեքաղաքականության արդյունք էր: Դրա դրսևորումներից է ժամանակի հզոր իշխանական տներ Արծրունիների և Սյունիների հետ, սերտ հարաբերություններ ունենալու նպատակով, խնամիական կապերի հաստատումը:

Հայկական աղբյուրները փաստում են, որ ոչ միայն Բազմառունիների, այլև որոշ հայ իշխանական տների խնամիական կապերը միայն հայկական միջավայրով չէ, որ սահմանափակվում էին: Երբեմն հետապնդելով փոխշահավետ քաղաքական շահեր՝ դրանք հաճախ դուրս էին գալիս նաև Արաբական խալիֆայության շրջանակներ:

Քննվող խնդրի տեսանկյունից հատկապես հետաքրքրական են ինչպես իսառն ամուսնությունների կանոնական-իրավական կարգավորումները, շարժառիթները, հանգամանքներն ու հետևանքները, Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ, այնպես էլ՝ միջնադարյան իրականության ուսումնասիրությունը, ինչը շատ հաճախ կարող էր հակադրվել ինչպես գործող կանոնական-իրավական համակարգին, այնպես էլ՝ Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքին:

V դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ միջնադարյան Հայաստանում ամուսնությունն ամրագրվում էր եկեղեցում՝ քահանայի կող-

մից կատարվող օրհնությանը (պատկեր)։ Դա է վկայում Շահապի-վանի եկեղեցական ժողովի (444 թ.) ընդունած Գ կանոնը¹։

Քննարկ առարկա հարցի քննության առումով հետաքրքրական է նախքան այդ Լավոդիկեի եկեղեցական ժողովի (365 թ.) ընդունած հետևյալ կանոնը, որն ընդգրկվել է «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի մեջ. «Չէ մարթ ողջ յեկեղեցոյ մերոյ եւ ի պէսպէս եւ ի ցոյի հարսանիս այլազգեաց մերձեցուցանել զուստերս եւ զդստերս, կին տալ ևոցա կամ կին արուսլ ի ևոցանէ»²։

Ի հավելումն սրա՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում կարդում ենք. «Դատաստան ըստ կամաց կանոնաց այս լիցի այնպիսեացն զի թէ ի հերթանս այլազգիս տան, եւ զրկին ի հաղորդութեւ, զրկեսցին, տուողոքն ի հաղորդութեւ խրեանց, եւ եթէ ի հերձուածողս, յորոց մեք ոչ հաղորդիմք, զդատաստան խղճին ծնողքն, որք ընդ ևոսս ամուսնացուցին, հատուցեն»³։ Ինչպես տեսնում ենք, թեպետ Մխիթար Գոշի պնդմամբ օտարազգիների հետ խնամիական հարաբերությունները որևէ կանոնով չէին կարգավորվում, այդուհանդերձ, դեռևս Լավոդիկեի ժողովի ընդունած կանոնն այլազգիների հետ խնամիական կապերի հաստատումը համարում է. «Չէ արժան ար ամենայն այլազգիս խնամութիւն արեւ կամ ար հերձուածողս, բայց եթէ յանձն արուուցուն հաստալ ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի»⁴։

Այս հարցին անդրադարձած Սմբատ Գունդստարին իր հերթին գրել է. «Չկայ հրաման յարինաց, որ կարէ ի կարգաւորաց եկեղեցոյ ընդ թերահաստ կամ ընդ այլազգի մարդոյ խնամութիւն այնել՝ ոչ ունենալ հարս եւ ոչ տալ՝ եւ թէ այնէ չիկնի ընդունած, եւ

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, աշխատասիրությանը Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 432 (արտահետն՝ Կանոնագիրք Հայոց)։

² Լույս տեղում, էջ 231, տե՛ս նաև՝ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությանը Ֆ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 99։

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 99։

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 236։

ոչ թողու էպիսկոպոսն, որ լինի՝ եւ տուգնվին մեծ տուգանաւք ի-րանաւք, թէ այնէ՝⁵:

Վերոշարադրայից հետևում է, որ եթէ Լավոդիկեի եկեղեցա-կան ժողովի ընդունած կանոնը դատապարտում է օտարազգիե-րի հետ ամուսնությունը, ապա Մխիթար Գոշն այն թողնում էր ծնողների խղճին և ակնկալում, որ նրանք պետք է հաստուցեն կա-տարվածի համար: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Գունդստարլին, ապա նա ոչ միայն դատապարտում էր խառն ամուսնությունները, այլև պատիժ էր նախատեսում պսակ կատարած էպիսկոպոսի համար: Այն առավել մեղմ էր քան մերձավորներին պտակելու դեպքում նախատեսված պատիժը: Եթէ խառն ամուսնությունների դեպքում նախատեսում էր խոշոր չափի տուգանք, ապա Շահապի-վանի եկեղեցական ժողովի ընդունած ԺԳ կանոնը մերձավորնե-րին պտակելու պարագայում նախատեսում էր պատժել հոգևորա-կանին. «... եւ ի կարգէ պաշտօննէից հեռուցեալ եղիցի»⁶: Վերը թվարկված կանոնները, թեպետ որևէ կերպ չէին սահմանում, կար-գավորում խառն ամուսնությունները, սակայն ակնհայտ է, որ կա-նոնական իրավունքում դրանք դիտվում են անցանկալի, մերժելի, դատապարտելի և արգելված երևույթներ:

Վանոնական իրավունքի տեսանկյունից դատապարտելի իրադրությունը՝ արաբի և առհասարակ մահմեդականի հետ խառն ամուսնությունը, չէր կարող ենթադրել նաև Հայոց եկեղեցու ծիսա-կարգով պսակի կատարումը, քանի որ կանոնական իրավունքն այլազգիներին համարում էր անարժան՝ Հայոց եկեղեցի մտնել՝

Միջնադարյան Հայաստանում հասարակական հարաբե-րությունները կարգավորվում էին ոչ միայն կանոնական իրավուն-

⁵ Սմբատ Մպարապետ, Դատաատանագիրք, հավաքական տեքստը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթազեռությունները Ա. Գալստյանի, Երևան, 1958, էջ 30:

⁶ Վանոնագիրք Հայոց, Ի. Ա, էջ 448:

⁷ ՏՆ և նույն տեղում, էջ 229:

քի սահմանած կանոններով, այլ նաև արքաների հրամաններով, որոնք ակնհայտ օրենքի ուժ ունեին: Դրանցից հետաքրքրական է Հայոց Աբաս թագավորի (928-953) այսպես կոչված «թագաւորասաստ պայմանը» (հրովարտակը), որով արգելվում էր անգամ հունադավան եկեղեցու հետևորդների հետ ամուսնությունները. «Եւ նոյն ժամայն զհրաման թագաւորասաստ պայմանին դնէր, զի մի ոք իշխեսցէ ամուսնանալ ընդ երկաբնակսն, եւ աւագակացն զգլխատմանն տայր վճիռ, և եկեղեցեաց զշխութեան տայր զհրաման»⁵:

Ամուսնացողների՝ միևնույն կրոնին և եկեղեցուն պատկանելու խնդիրը կարևոր էր անգամ նրանց նշանօրհներթի կամ նշանադրության ժամանակ⁶:

Այդուհանդերձ, հայկական աղյույրներում պահպանված վկայությունները փաստում են մահմեդականների հետ հայերի խառն ամուսնությունների բազմաթիվ դեպքեր: Ընդ որում, եթե դրանք լուրջ են հասարակ բնակչության շրջանում կատարված խառն ամուսնությունների մասին, որոնք, անկասկած, ավելի մեծ թիվ են կազմել, ապա ազնվագարս դասի ներկայացուցիչների վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք արժանահավատ վկայություններ: Դրանք փաստում են ինչպես նաև ամուսնությունների դրդապատճառները, այնպես էլ՝ հետևանքները:

Խառն ամուսնություններին անդրադարձած Ա. Աղոյանը թեև նշում է, որ «Միայն հասարակական և տնտեսական առումին շահերը կարող էին դրդել հայ իշխաններին ու ֆեոդալներին մերձամուսնական կապեր ստեղծել ոչ միայն միմյանց, այլև օտարազգի

⁵ Անանիա Սոկացի Տեսն Անանիա Հայոց կաթողիկոսի յաղագս պատմամթերթեան տանն Աղոյանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լնալ իցէ ձևոնադրութիւն արտաքոյ Սորբ Լուսաւորչի արտուկ, Մատենադարձ Հայոց, Ժ հատոր, Ժ դար, Երևան, 2011, էջ 259:

⁶ Տե՛ս Մխիթարյան Ա., Պատկի կարգն ըստ «Մաշտոց» ծիսական ժողովածուների, «Բանբեր Մատենադարանի», 2012, թիվ 19, էջ 76:

մեծամեծների միջև»¹⁰, այդուհանդերձ, կիսում է Մխիթար Գոշի անհանգստությունը. «Թե՛ զևալով հայ մեծամեծները ոտնահարում են սուրբ Ավետարանի ու մանավանդ ազգի սուփոությունները, էրբ ամուսնանում են այլադավան կամ հեթանոս իշխանագարմերի հետ: Ամուսնական նման կապերը վերջիվերջո գալիս էին լիովին զրկելու հայ ֆեոդալներին ներքին անկախությունից, որի հետևանքները չէին կարող բացասաբար չազդել թեկուզ հայ ընտանեկան հաստատության վրա: Իմաստուն Գոշը լավ գիտեր, որ այս կարգի ամուսնական դաշնադրությունները ոչ միայն կայքի և ունեցվածքի հսկայական վատումների հիմք էին ծառայում, այլև լայն դռներ էին բացում հայ մեծամեծների առջև զեխ ու շփաթո կրակի համար»¹¹:

Այժմ տեսնենք, թե իրականում, խառն ամուսնություններն օտարների նվաճողական քաղաքականության տրամաբանական հետևանք էին, թե՛ միակողմանի կամ փոխշահավետ քաղաքական գործարք և ինչպիսի՞ հարաբերություններ կարող էին ստացանել:

Վարդան վարդապետի վկայությունների համաձայն՝ Մուշեղ Մամիկոնյան իշխանի դստերից մեկն ամուսնացել էր արաբ Ջահապի հետ «Մուշեղայ՝ երկու որդիք և չորս դստերք... և մի իրերց կոցա ետ գինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն իսմայելացոյ՝ թիկունս ատելով զնա»¹²: Ջահապն իր հերթին տիրելով Արշարունիքի մի մասին «խորհէր տիրել ի ձեռն կեռջն բոլոր աշխարհին»¹³: Առաջին հայացքից այս ամուսնությունը կարելի է դիտել իբրև փոխշահավետ գործարք: Եթե Մուշեղի դուստրն արաբ

¹⁰ Աղոբյան Ա., Հայկական ամուսնու-ընտանեկան հարաբերությունները միջնադարյան օրերին, ՊԲԸ, 1965, թիվ 3, էջ 64:

¹¹ Լույս տեղում:

¹² Հուսարումե պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ (արտ-հետն՝ Վարդան վարդապետ), Վեներիկ, 1862, էջ 76:

¹³ Լույս տեղում:

ամուսնու միջոցով փորձում էր հայրական կալվածքները պաշտպանել հավանական ռոնսգոթյուններից, սակայն Ջահապը, իր հերքին, կնոջ միջոցով, դրանց լիովին տիրելու նպատակ էր հետապնդում:

Այստեղ հետաքրքրական են Ջահապի հավակնությունները՝ կնոջ հողերին տիրելը: Ռուչո՞ւ է պատմիչն այս հանգամանքը շեշտում կամ կարևորում: Նա հիշատակում է Մուշեղի դստեր և Ջահապի ամուսնությունը Մուշեղ Մամիկոնյանի մահվանից հետո¹⁴: Այս պարագայում, կարելի է ենթադրել, որ Ջահապը կարող էր նրա տիրույթներին տիրել հեշտությամբ և անարգել, քանզի Մամիկոնյանները 774-775 թթ. ապստամբություններից հետո դուրս էին եկել քաղաքական ասպարեզից և այլևս վտանգ ներկայացնել չէին կարող: Այս խնդիրն աղերսվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի վկայությանը, որի համաձայն՝ կնոջ միջոցով նրա տոհմի հողերի մի մասին տիրել էր Սևադան. «Իսկ Սևադայ ոմն անուն ի Պարսիկ տոհմէ, - որ ատեալ էր իր կին զԱրուսեակ ի Բագրատունի տանէ և ի ձեռն այնորիկ զյուղով մասն երկրիս քոնակալեալ սեպհականաբար իմն տիրէր»¹⁵: Սևադայի վերաբերյալ պատմիչի վկայությունները վերաբերում են Դավիթ Բ Կակաղեցի կարողիկոսի աքոռակալման շրջանին (806-833):

Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր ու Ջահապի և Սևադայի ու Արուսյակ Բագրատունու ամուսնության վերաբերյալ Վարդան Վարդապետի ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունների քննությունից հետևում է, որ Ջահապը նույն Սևադան է Ջահապ-Սևադան ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ: Մույն դեպքերը տեղի էին ունեցել IX դարի սկզբին¹⁶:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵ Յովհաննես կարողիկոսի Դրասխանակերտցուց «Պատմութիւն շարոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի)», Թիֆլիս, 1912, էջ 113:

¹⁶ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Գրիգորյան Մ., IX դարում կղզի Արշարունիցի տերերի կարգի շուրջ, ԲԵՆ, 2011, թիվ 1, էջ 26-32:

Տվյալ դեպքում մեզ համար առանձնակի հետաքրքրական է կենդ միջոցով կրնա հայրական հողերին տիրելու պարագան:

Միջնադարյան Հայաստանում կանանց սեփականության մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել¹⁷: Ազնվագարն դասի կանայք ունեին ինչպես անշարժ, այնպես էլ շարժական սեփականություն: Անշարժ սեփականության մաս էին կազմում նաև հողատարածքները՝ գոտերը, ագարակները, այգիները և այլն: Դրանք ձեռք էին բերվում ինչպես իբրև ժառանգություն կամ օժիտ մտանալու միջոցով, այնպես էլ իրենց մերձավորների (կլնականներն ամուսինների) ավիրավորության շնորհիվ¹⁸: Երբեմն հանդիպում էին նաև ինքնուրույն գործարքների կերման միջոցով անշարժ սեփականության ձեռքբերման դեպքեր¹⁹:

Եզված ժամանակաշրջանում՝ IX դարի սկզբին, Բագրատունի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները երկրում ունեին լուրջ քաղաքական կշիռ և արաբների նվաճողական ձգտումները հանդիպում էին նրանց համառ դիմադրությանը: Այս էր պատճառը, որ արաբները հաջողության հասնելու համար օգտագործում էին նաև հայ իշխանուհիների հետ խառն ամուսնությունները: Ավելին, նրանք դրանով հետապնդում էին առավել հեռահար նպատակներ՝ իրավական հիմքերի վրա դնել հայկական հողերի նկատմամբ իրենց իրավունքները:

Փաստորեն Ջուհապ-Մնադայի այս հավակնություններն են արտացոլված պատմիչների վկայություններում: Հատկապես, որ IX դարի առաջին կեսին Արաբական խալիֆայությունը վերստին

¹⁷ Տե՛ս Գառնություն և Խանանզի Սիսական արաբալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Մխենաց (պատմեան՝ Ստեփաննո Օրբելյան), Քիջիս, 1910, էջ 174-175, 229-230, 291, տե՛ս նաև՝ Ալիշան Ղ, Երևակ. Տեղագրություն-պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 113 և այլն:

¹⁸ Տե՛ս Ստեփաննո Օրբելյան, էջ 218-219:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174-175:

ճանաչել էր հայ նախարարների հողատիրական ժառանգական իրավունքները²⁰ և հայրական տիրույթների նկատմամբ այդպիսի իրավունքներ կարող էին ունենալ նաև կանայք:

Այս միտումը որոշ չափով նկատելի է նաև Մյունխի իշխան Վասակի դստեր և պարսիկ Բաբեկի (վերջինս Ատրպատականում ծավալված խուռամյան շարժման առաջնորդն էր – Մ. Գ.) ամուսնության պարագայում: Վասակի մահվանից անմիջապես հետո նրա դստերը կնության է առնում Բաբեկը և դրա շնորհիվ աներոջ տիրույթներն առնում իր իշխանության տակ²¹: Այստեղ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Բաբեկը միայն Վասակի մահվանից հետո է ամուսնանում նրա դստեր հետ: Հետևաբար Վասակը կենդանության օրոք գուցե թույլ չտար այս միությունը, կամ Բաբեկը թերևս այս ամուսնությամբ իրավական հիմքերի վրա դրեց Վասակի տիրույթներին տիրանալը:

Հայկական հողերի նկատմամբ իրենց իրավունքները օրինականացնելուց զատ, խառն ամուսնությունների հետևանքով արաբների ու հայ ազնվականների միջև նկատվեցին նաև մի շարք այլ հարաբերություններ:

Այս առումով ուշադրության են արժանի Հայոց իշխան (826-851) Բագարատ Բագրատունու քրոջ և Բաղեշի ամիր Մուսա իբն Ջուրաբայի, Արուսյակ Բագրատունու և Մևաղա-Ջահապի ինչպես նաև Մմբատ I-ի (890-914) եղբոր՝ Շապուհի, դստեր և Ատրպատականի Սաջյան ամիր Աֆշինի ամուսնությունները:

²⁰ Տե՛ս Տեր-Անուշյան Ա., Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները VII-IX դարերում ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, «Հողվածների ժողովածու», Երևան, 2003, էջ 297:

²¹ Տե՛ս Մուվսես Կազանկառուտացի, Պատմութիւն Աղղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 326/Մտե՛քնուկու Օրբելյան էջ 158:

Խլարն ամուսնություններով պայմանավորված, հայ կանայք, հարկ եղած դեպքում, միջամտում էին երկրի ներքին գործերին՝ նպատակ ունենալով պաշտպանել իրենց ամուսինների շահերը:

Այսպես, օրինակ, Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունին քրոջը կնության էր տվել Արզնի և Բաղեշի ամիր Մուսա իբն Ջուրարային²²: Մակայն դա չսանգարեց, որ վերջինս գորքով ներխուժի աներոտրոն պատկանող Տարուն: Աշոտ Բագրատունին օգնության կանչեց Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունուն: Երանք միացալ բանակով Մշո դաշտում ջախջախեցին Մուսա իբն Ջուրարայի գորքին, որի մնացորդներն ամրացան Բաղեշի բերդում: Երանք գլխովին կոչեչացվեին, եթե Բագարատի քրոջ աղերասկների շնորհիվ չներվեին²³:

Արուսյակ Բագրատունու և Ջահապ-Սևադայի ամուսնությունը հետաքրքրական է նաև խնամիական համագործակցության առումով: Արմինիայի արաբ կառավարիչ Թալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանիի դեմ ապստամբած Ջահապ-Սևադայի համախոհների թվում պատմիչը հիշատակում է նաև Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն, Սյունյաց գահերեց իշխան Սահակին և այլոց²⁴: Այսինքն, ընդհանուր բշխամու դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը կամ ընդհանուր վտանգը միավորել էր հայ իշխաններին ու Սևադա-Ջահապին: Ասվածը փաստվում է նաև պատմիչի մեկ այլ վկայությամբ, որի համաձայն Թալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանին Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Կուկաղեցուն (806-833) իբրև պատվիրակ, ուղարկում է Ջահապ-Սևա-

²² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուհ, Գառնուքիս տան Արծրունեաց (պատիկան՝ Թովմա Արծրունի և Անանուհ), Քննական ընթացիք, արաջարանը և ծանոթացությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան 2006, էջ 125, Տարաքի, Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, հասարեց և բարգձանեց Բ. Թալաթեանց, Վենետիկ, 1919, էջ 97:

²³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուհ, էջ 125:

²⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դյրախանեակերտց՞, էջ 113-114:

դայի, Սմբատ սպարապետի և Մյունխաց զահերեց իշխան Սահակի մոտ: Չնայած Ջահարպ-Սեադան ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ և կնոջ միջոցով տիրել հայկական հողերին, այդուհանդերձ նա չէր ստվերում հայ իշխանների հեղինակությունը: Հայոց սպարապետը և Մյունիքի տերերը չէին կորցրել իրենց հեղինակությունը: Հենց սրանով կարելի է պատճառաբանել Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանի՝ կաթողիկոսին նրանց երեքի մոտ ուղարկելը:

Սմբատ I-ի և Ատրպատականի կառավարիչ Աֆշինի միջև կնքված դաշինքի չիսխտման երաշխիքներից մեկն էլ Աֆշինի և Հայոց արքայի եղբոր դստեր ամուսնությունն էր²⁵:

Թվարկված էրեք ամուսնությունները, ունենալով բացառապես քաղաքական շարժառիթներ, արաջացրեցին տարբեր հարաբերություններ. օտարազգի ամուսնու քաղաքական շահերի պաշտպանություն, խնամական համագործակցություն և հաշտության պահպանման երաշխիք:

Խարն ամուսնություններից ծնված գավակներից որոշները, մահմեդական հայր ունենալով հանդերձ, հարկ էն քրիստոնեությունը: Մուսա իբն Ջուրաբայի մահվանից հետո նրա որդին՝ Ադձնիքի տեր Աբու-լ-Մադրան, որը Բագարատ Բագրատունու քրոջ որդին էր, փեսայացել էր Արծրունիներին և ծածուկ քրիստոնյա դարձել²⁶: Նրա ամուսնությունը նս քաղաքական ենթատեքստ ուներ: Բացի այն, որ Աբու-լ-Մադրան, Արծրունյաց տոհմից կլին առնելուց հետո վերադարձել էր իր հայկական արմատներին, այլն Շայբանիների վերահաս սպառնալիքների պարագայում կարող էր ապավինել Արծրունիների աջակցությանը²⁷:

²⁵ ՏՃ՝ ս նույն տեղում էջ 180:

²⁶ ՏՃ՝ ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 59:

²⁷ ՏՃ՝ ս նույն տեղում:

... Եզուսը չենք կարող պնդել Անիի ամիր Մանուչեի և «ի տանե Բագրատունի...»²⁸ Կառայի ամուսնությունից ծնված Աբու-լ-Ասվարի պարագայում: Նա խիստ թշնամաբար էր տրամադրված հայերի ու քրիստոնեության նկատմամբ և անգամ հասնել է Անիի մայր տաճարի խաչը²⁹: Փոխարենը նրա որդիներից մեկը, պատանի հասակում խմանալով, որ իր տատը՝ Կառուս, «ի տանե Բագրատունի» քրիստոնեայ էր», քրիստոնեություն է ընդունում³⁰:

IX-XI դդ. խառն ամուսնություններն այսքանով չեն տանա-նախիակվում: Կարելի է համոզիպել նաև այլ ազգի ներկայացուցիչների հետ խառն ամուսնությունների բազմաթիվ դեպքերի:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը նշյալը, կարելի է եզրակացնել, որ IX-XI դդ. միջնադարյան կանոնական իրավունքում խառն ամուսնություններն որակվում էին իբրև անցանկալի, մերժելի և դատապարտելի երևույթներ, որոնք որևէ կերպ չէին սահմանվում և կարգավորում: Հայոց առաքելական եկեղեցու կողմից նա խառն ամուսնությունները մերժելի էին, եկեղեցու ծիսակարգով պսակը՝ բացառելի:

Այդուհանդերձ այլ էր միջնադարյան իրականությունը: Նշված ժամանակաշրջանում միջնադարյան Հայաստանում իստոն ամուսնությունները տարածված երևույթ էին, ժամանակի հրամայական, փոխշահավետ գործարք կամ հողատիրական իրավունքներն իրավական հիմքերի վրա դնելու միջոց:

²⁸ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 123:

²⁹ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց՝ Լ. Արևիկ-սեթ-Բեկ, հ. II (Ե-ժԲ դար), Երևան, 1934, էջ 218:

³⁰ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 123:

**СМЕШАННЫЕ БРАКИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ
(IX-XI ВВ.)**

РЕЗЮМЕ

В средневековом каноническом праве IX-XI веков смешанные браки считались нецелесообразным, отвергнутым и порицаемым явлением. Армянская апостольская церковь также имела свое подчеркнуто отрицательное отношение к смешанным бракам. Духовная организация отвергала их, а церковный обряд исключал такое бракосочетание. Тем не менее, средневековая реальность была иной. В обозначенный период смешанные браки были обычным явлением, необходимостью, средством узаконить права на землю или взаимовыгодной сделкой.

MARIAM GRIGORYAN

**MIXED MARRIAGES IN MEDIEVAL ARMENIA
(IX-XI CC.)**

SUMMARY

Mixed marriages were qualified as an inexpedient, rejected and damnable phenomenon by the Canon Law of the IX-XI cc. in medieval Armenia. The Armenian Apostolic Church also had its accented negative attitude towards mixed marriages. The spiritual organization rejected them and the church ritual excluded such a marriage. However, the medieval reality was different. Mixed marriages were an ordinary phenomenon in the specified period, an imperative, a means to inherit landowner's right or they were mutually beneficial deals.

ԲՈՒԱԳԱՂԹԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՂԳԻԾ
 ԹՈՒՐՔ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՐԻ ԵՐՋԱՆՈՒՄ
 (1512-1639 թթ.)

Կարսի նահանգն Օսմանյան կայսրության գերիշխանության տակ հայտնված հայկական այն տարածքներից էր, որտեղ հայկական տարրը բավականին երկար ժամանակ բնակչության մեծամասնությունն էր: Ինչպես հայկական մյուս նահանգների, այնպես էլ Կարսի էթնոժողովրդագրական պատկերը լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց XI դ. կեսերից՝ Անիի (1045 թ.) և Կարսի (1065 թ.) Բագրատունյաց թագավորությունների անկումից հետո: Հայաստանում հաջորդաբար հաստատված բյուզանդական, թյուրք-սելջուկյան, մոնղոլական, թուրքմենական, օսմանյան և Սեֆյանների տիրապետությունները խիստ բացասաբար անդրադարձան նրա էթնոժողովրդագրական վիճակի վրա: Կարսի էթնոժողովրդագրական պատկերը զգալի փոփոխությունների ենթարկվեց հատկապես թուրք-իրանական տևական պատերազմների հետևանքով¹:

1551-1553 թթ. պատերազմական գործողությունների ոլորտ ենթարկվեց նաև Կարսի շրջանը: Այստեղ Սեֆյան շահ Թահմասպ I-ի (1524-1576) որդի Միրզա-Իսմայիլը «կրկնեց նույն բռնությունները և չարագործությունները, որոնք կատարել էին ղզլաշները (Սեֆյանների գործերը – Հ.Մ.) Մուշում և Ախլաբում»²:

¹ Տե՛ս Նազարյան Հ.Թ., XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հաֆիթ տարազրությունը, Երևան, 1959, նույնի թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի սառցյին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961, Զուլալյան Մ.Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980:

² Զուլալյան Մ. Կ, նշվ. աշխ., էջ 43: Իբրահիմ Փեշևա վկայությունը՝ շահ 1548 թ., ի վիճակի չլինելով դիմարկել օսմանյան բանակին, սկսեց կողոպտել Արծկեի,

Գրիչևներից մեկի վկայությամբ՝ շահը գործ հավաքելով «դիմեաց զազանաքար ի վերայ ազգիս քրիստոնէից և բազում ոճիրս գործեաց զի հանին զվաղակաւոր սուրն պատեկից իւրեանց և դիմեցին առհասարակ ուր և հասին և բազումս սրախողխողեցին»³։ Ասպատակություններից անմասն չմնաց նաև Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառը։ Ղզլբաշները գործի անցած կամ զրավված տարածքներում այնպիսի անտանելի վիճակ ստեղծեցին, որ մարդիկ ստիպված սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը։

Ի պատասխան ղզլբաշների՝ Արևմտյան Հայաստանում կատարած ասպատակության, թուրքերը 1554 թ. ավերեցին Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը։ Եսի Քահնասպի խնդրանքով սկսված բանակցություններից հետո՝ 1555 թ. մայիսի 29-ին, Ամասիայում հաշտության պայմանագիր կնքվեց։ Հայաստանը բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Մեֆյան Էրանի միջև։ Երկու տերությունների սահմանագծում հայտնված Կարսի շրջանը ճանաչվեց չեզոք գոտի, որը պետք է դարձվեր անմարդաբնակ ու ամառի։ Կողմերը չպետք է այն բնակեցնեին⁴։ Փաստորեն, չեզոք գոտու ստեղծումով տեղի բնակչությունը հայտնվեց արտագաղթի կամ ոչնչացման վերահաս վտանգի առջև։

Մակայն, խախտելով պայմանագիրը, սուլթան Սուլեյման Կանունին (1520-1566) 1556 թ. վերակառուցեց Կարսը և կոտորեց անհնազանդներին, ինչին հետևեց իրանական գործի հարձակումը դեպի Կարս։ Եսիի հրամանով Կարսի շրջան արշաված Միրզա-Իսմայիլը նվաճեց այն ու զրավեց բերդեր ու ամրոցներ «և լր-

Մշու դաշտի և Խլաթի բնակիչներին, կոտորեց իր Անդրև ընկած թուղերին, չբաժորներին ու որբերին։ Կարսական բանակի գործած ավերածությունների մասին զրել էն նաև Հասան Ռոստոն ու Եարաֆ իսանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 41-42, 50)։

³ Տուլայան Մ.Կ., կշվ. աշխ., էջ 44

⁴ Տե՛ս Լազարյան Է., Թուրք-իլանումբան հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, էջ 111, Տուլայան Մ.Կ., կշվ. աշխ., էջ 45։

լոր) նրանց, որոնք խոնարհարի հսկատակներն (ճորտերն) էին, հրի ու սրի ենթարկեց և ցիր ու ցան արավ⁵:

Վենետիկի քաղաք-հանրապետության կողմից 1571 թ. որպես դեսպան Իրան ուղարկված Վիեննեցո դը Ակեսանդրիի տեղեկագրից երևում է, որ ամայացված էր ոչ միայն Կարսը, այլև թուրք-իրանական սահմանամերձ մյուս շրջանները: «Թագավորի (Իրանի շահ Թահմասպի - ՀՄ.) ուժը կայանում է նրանում, որ նա երկիրը ավերակ է դարձրել թրքական սահմանների վրա՝ ամեն կողմ վեց օրվան ճանապարհ հեռավորությամբ (շուրջ 250 կմ - ՀՄ.), և շրջանում քակտած է բոլոր ամրոցները, որպեսզի գորացնե իր դիրքերը և թուրքերը հակում չունենան գրավելու և պահելու այն»⁶:

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը 1578 թ. խախտելուց երկու տարի անց՝ 1580 թ. գարնանը, օսմանյան բանակը շարժվեց Կարս և վերակառուցեց քաղաք-ամրոցը, որ «ի բազում ժամանակաց աւեր էր»⁷: Պատերազմական գործողություններն այս անգամ էլ բնթացան ոչ հօգուտ Սեֆյան Իրանի: Ի վերջո, շահ Աբաս I-ի (1587-1629) արաջարկով Կոստանդնուպոլսում 1590 թ. հաշտության պայմանագիր կնքվեց, որը ևս կարճ տևեց:

Օգտվելով Օսմանյան կայսրության անկայուն իրավիճակից, հատկապես ջաղախների ապստամբության հետևանքով ստեղծված նպաստավոր դրությունից՝ շահ Աբաս I-ը վերսկսեց

⁵ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, հ. Բ (ԺԳ-ԺԸ դար), Երևան, 1936, էջ 136, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955, էջ 17, 72, 76:

⁶ Հակոբյան Հովհ., Ռդեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ.-ԺԶ դար (1253-1582), Երևան, 1932, էջ 352: Կարսի բերդ-ամրոցի ավերակ լինելու և Օսմանյան կայսրության պաշտպանության համար նրա ունեցած մեծ նշանակության մասին ելում է նաև խոստացի մեկ այլ դիմանագիտ՝ Մարիանին (տե՛ս Յուզալյան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան, 1990, էջ 125):

⁷ Մամր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 251, Յուզալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 49:

պատերազմը՝ գրավելով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ: Մեֆյան շահի հրամանով մի այլ բանակ՝ Համադանի կառավարիչ Հուսեյն խանի և ծագումով հայ Կարչխա խանի զինավորությամբ 1604 թ. ապրիլին ասպարառակեց Կարսն ու շրջակայքը, որին շուտով միացավ նաև ինքը՝ շահը: Կարսի փաշան ամրանալով ամրոցում՝ դիմադրություն ցույց չտվեց: Ավգուստինյան հոգևորական Անտոնիո դե Գուվեան գրում է. «Պարսիկները ասպարառվության ընթացքում այրեցին հացահատիկը, ավերեցին ու քարուքանդ արեցին երկիրը, ինչքան որ կարողացան: Հասցված վնասը շատ մեծ էր...»⁵: Այս բոլորից հետո պարսից բանակը կանգ է առնում Շորագլայի ամրոցի մոտ: Շահի հրամանով Շահկուլի խանը հարձակվում է Կարսի ամրոցի վրա:

Մասամբ կանխելով Օսմանյան կայսրության ներքին շփոթությունները՝ սուլթան Ահմեդ I-ը (1603-1617) ճիշդ օղի Սիևան փաշայի զինավորությամբ հսկայական բանակ է ուղարկում թշնամու դեմ: Մեֆյան բանակն օսմանյան զորքերի թվական գերակշռության առաջ ստիպված էր նահանջել: Տեղեկանալով, որ Սիևան փաշան հասնում է Կարս՝ շահ Աբաս I-ն արագացնում է նահանջն ու միաժամանակ հրամայում թևազարթեցնել տեղի բնակչությանը. «Յայնժամ լցուա չարութամբ և [բ]կրորդ Լակ Թամուրն, գերի և աւար էառ զաշխարհս Հայոց՝ զԿարսայ յերկիրն զերեցուց և զգորեան և զկալն կրակով այրեաց, որդին կորցուտեան: Որ ի յերկրորդում տարին հանց սով եղև Թարս և Արգուրում, որ շատ որ սովամահ մեռան: Եւ [Շ]ահն այրեաց յԱնու քաղաքէն միևն զճուղայ և զԼախիճրուան զամենայն գիւղ և զքաղաք, և զմարդն լալով և ողբով քըշեաց ի յԱսպահան»⁶: Բռնազարթը ման-

⁵ Ջուլյացուս Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը բառ և կրթագացի հեղինակների, գիրք Ա. Քաղաքական պատմություն, էջ 144

⁶ Հայերեն մեռագրերի ԺԷ դարի ինչստակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 196, Առաջիկ Դարի-

բամանակներն արձանագրած Առաքել Դավրիժեցին այս մասին գրում է. «Եւ զոր ի վաղ ժամանակաց ուներ ի մոռի գըշկն ազգին քրիստոնէից և զաւերելն աշխարհին Հայոց անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց»¹⁶. Քաջ գիտակցելով, որ պարսից բանակն ի գորու չէ դիմակայել Սիեան փաշայի զորքին՝ շահ Աբաս I-ը հրամայում է. «զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնէայ, եթէ հրեայ, եթէ մահմետական, քշել յաշխարհ Պարսից»¹⁷:

Ամենակարճ ժամանակում բազմաթիվ գավառներ և քաղաքներ ենթարկվում են սոսկալի ասպատակության: Առավել տուժվածների թվում էր նաև Կարսի նահանգը: Տարագրվում են երկրամասի Եիրակավան (Արևմտյան Եիրակ, Շորագյալ), Ջարիշատ շրջանների և Կարսի գավառի գյուղերի մի մասի բնակիչները: Ադետալի էր հատկապես Կաղզվանի գավառի վիճակը, որը շահ Աբաս I-ի արշավանքի հետևանքով ամբողջությամբ վերածվել էր անմարդաբնակ և ավերակ վայրի¹⁸: Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչներ Դե Լալեի և Դե Լա Բուլե Լե Գուզի Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIV-ին (1643-1715) ուղղված 1665 թ. մայիսի 20-ի նամակում, ի թիվս Հայաստանի տարբեր շրջանների, նկարագրված է նաև Կաղզվանը, մասնավորապես, բռնազաղթի հետևանքները. «Բայց այստեղից (Հասան-Կալա -

ժեցի, Գիրք պատմութեանց աշխատասիրությանը Լ. Ա. Խակչարյանի, Երևան, 1990, էջ 76 (այսուհետև՝ Առաքել Դավրիժեցի), Ջուլպլան Ս.Կ., Ջալալիների շարժումը և նալ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր), Երևան, 1986, Հավելված, էջ 230: Բռնագաղթեցված տարածքների վերաբերյալ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ից՝ չփոխելով նույնիսկ տվյալների հաջորդականությունը (Ջալալիա Քաղաքեցի, Պատմության Կոնգակ Սուրբ ուխտին Յոճաննու փակից, կազմ. Ա. Վիրաբյան, Եյրևան, 2015) (այսուհետև՝ Ջալալիա Քաղաքեցի), էջ 49, 207):

¹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 77:

¹⁷ Լույս տեղում:

¹⁸ Լույս տեղում, էջ 86:

Հ.Մ.) այն կողմ, մինչև պարսկական հողերը... կարելի է հակադրել մյուսայն անուպատների և մի փոքր ավելի մեծ քաղաքի, որը բնակեցված է հայերով: Դա Կասթրանն է (Castan), ուր կա ամբողջովին փլուտակ դարձած մի բերդ, որն ավելի շուտ ոչ թե պաշտպանվում է, այլ բնակեցված է հարյուր հիսուն թուրքերի կողմից: Այս երկիրն ամբողջովին ավերված է Շահ Աբաս I-ի կողմից, որը սարելու անմարդաբնակ է դարձրել բոլոր գյուղերը՝ բնակիչներին իր երկիրը տեղափոխելու նպատակով, իսկ մնացած սակավաթիվ մարդիկ, ինչպես նաև բոլոր գաղթեցվածները, քրիստոնյաներ են»¹³

1604-1608 թթ. ղեպերին ակնհայտն անառնան հեղինակը խիստ մանրամասն ու սրտառուչ նկարագրում է շահ Աբաս I-ի և թուրքական զորավար Ջոզայ Օղլի Սինան փաշայի մղած կռիվների, շաղպիների ասպատակությունների ու Սեֆյան շահի կազմակերպած բռնագաղթի մասին: Երբ 1604 թ. աշնանը Ջոզայ Օղլի Սինան փաշան արդեն Արարատյան գավառում էր, շահ Աբաս I-ը տեսնելով, «թե ոչ կարճ զղեմ ունեի նորա պատերազմաւ, Խանգրուանէ ի հանգրուանս փախելք և զվայրքն հրճիզ արնէր, զի մի օթևան լիցի զօրացն Յաճկաց կամ զբաստուց ևոցա կերակուր և դարման: Այլն հրաման ևս անօրէն զաւրաց իւրոց, թէ զազգն Հայոց վարեցէք յերկիր Պարսից, որպէս ի հնումն Նարուքոյնուսոր գիլեն Իսրահէլ ի Բաբելոն: Որք սկսան զանն հարուածով և սաստիկ ճակով ի յերկրէն Եփրատուանայ և Կարսայ մինչև ի Գողթան գաւառն, զայնքան միջոցն ամայի դարձուցին ի բնակչաց»¹⁴:

Բռնագաղթեցվածներին ահավոր սանջանքների ենթարկելով՝ նսցնում են Ջուղա, այնտեղից էլ՝ Իրան: Բռնագաղթի մասին

¹³ Ջո. չայլսոն Մ.Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը: Երեսնամյա ինդիվիդուալների, զիբր Ա. Քաղաքական պատմություն, էջ 284:

¹⁴ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 182, Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դասի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 285:

տեղեկություններ են հաղորդում նաև Օգոստինոս Բաջեցին¹⁵ և դեպքերին ժամանակակից օտարազգի ճանապարհորդ Առոտիո դե Գուվեան¹⁶: Այդ մասին վկայություններ կան նաև Տ. Բ. Տավերնիեի ճանապարհորդական նոթերում¹⁷, ինչպես նաև ժամանակի ձեռագրերի հիշատակարաններում¹⁸ և այլ աղբյուրներում¹⁹: Վերջիններին տեղեկությունները խիստ արժեքավոր են և շատ դեպքերում ունեն փոխընդանուր բնույթ:

Բռազաղթյալների թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկությունները, ցավոք, սուղ են և հեարավորություն չեն տալիս պարզել անգամ դրա մոտավոր չափը: Իսկ Կարսի նահանգի մասին տվյալներն առավել սակավ են: Ըստ պարսիկ հեղինակ Իսրահար Մունշիի՝ իրանական զորքերը միայն Բասենի, Կարսի ու Ջարիչասի շրջաններից բռնազաղթեցրել են շուրջ 2-3 հազար ընտանիք հայեր ու քույվորներ²⁰: Լոր Ջուղայի Ա. Ամեևաիբրևիչ վան-

¹⁵ Տե՛ս Լեյբարթ մատենագրության հարց, Ագոստինոս Բաջեցի: Պատմաքրիստոսագրության հարց, որ ի Միս: Ժամանակագրության: Միտաթոթառեցի: Արամիս Անկյարացի (Նազան): Ֆիլատակարանք /Առաջար՝ Ք.Պ. Սերասոն. Ի լրջա ած. # 9, Ա. Պետերբուրգ, 1884, էջ 5-23:

¹⁶ Տե՛ս Ժոս Դ. Ա. Տոստենա Սերս Երևանո Երևանո Երևանո, Ս. Սերսեր, 1898, էջ 469-474, Հարց զերկարությունը դեպի Պարսկաստան Եսի Արամի հրամանով 1605-1610 թ., թարգմանություն հայր Ֆ. Առոտիո դե Գուվեանի զրքից, «Լուսմ», 1899, զիջք Ա, էջ 204-219:

¹⁷ Տե՛ս Tavernier J. B., Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes, A la Haye, 1718, էջ 24:

¹⁸ Տե՛ս Հայրենի ձեռագրերի ժեղատիպ հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 183-184, 206, 218, 411-412, Լալայեան Ե. Տուրակ հայերեն ձեռագրաց «Վասպուրականի, Յի. Յի. 1915, էջ 256-258, 523-524, 611-612, 812-822, Արտուր Հարստանի կամ տեղեկագիր Բալուայ, Քարբեբուր, Չարսանձագի, Հազար Ջարի և Երզնկայու: Յանկլոտան բոտ ինդրանոց ազգասիրաց իմզան գալառ, աշխատասիրեաց Պաղոս Մ. Վ. Լաթանեան, Կոստանյուտարիս, Ա. հ. Ա. թ., էջ 154, Մրուանտոսանց Գ., Քորոս Ալջար, մասն Բ. Վ. Պոլիս, 1885, էջ 343:

¹⁹ Հայրենի ձեռագրերի ժեղատիպ հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 366, Ալիջան Լ. Աջարառ, «Նենտիկ-Ա. Նազար, 1890, էջ 301-303:

²⁰ Տե՛ս Հարց պատմություն, հ. II, զիջք երկրորդ Միջին դարեր (IX դարի կես-XVII դարի ստացին կես), էրեան, էջ 628:

քում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանի համաձայն՝ շահ Աբաս I-ը Երևանի գրավումից հետո Կարսի սահանգից գերել է ավելի քան 20 հազար հայ²²։

Բնակավայրերի ամայացման մարտավարությունը, որ պարսիկների կողմից գործածվել էր դեռևս շահ Թահմասպի կողմից XVI դ. 40-50-ական թթ.²³, շարունակվեց ինչպես շահ Աբաս I-ի օրոք, այնպես էլ նրանից հետո։ Պարսիկները նաև ոչնչացնում են տարագրյալների ամբողջ ունեցվածքը, որպեսզի նրանք վերադառնալու որևէ հույս, ձգտում ու հնարավորություն չունենան։

Ժամանակակից մեկ այլ գրչի՝ Հովհաննեսի հիշատակարանում պատերազմի հետեանքների մասին կարդում ենք. «...սահա էրբորդ ամէ որ իբրէ գուռ կը թողամք, ի յսէն Պարսից, եւ առաւել զայս տարիս (հավանաբար 1606 – Հ. Մ.), թէ որպիսի սով եղև ի Կարսսա քաղաքին եւ իւր բոլոր գաւառին, հանց սով եղև որ այլազգիքն շուն եւ կատու ուտէին, եւ քրիստոնեայն յարդ եւ խոտ ուտէին բայց յետոյ մնուսէին»²⁴։

Թուրք-իրանական պատերազմներից ոչ պակաս աղետալի էր ջալալիների ապստամբությունը, որի հետեանքով Արևմտյան Հայաստանի շատ բնակավայրերից հայության հոծ զանգվածներ հաստատուվեցին Երևանի, Գանձակի, Թավրիզի և Արդաբիլի ու շրջակա գավառներում, որտեղից, սակայն, շահ Աբաս I-ի հրամանով տարահանվեցին Իրան։ Հայերի մյուս մասը տեղափոխվեց

²² Տե՛ս Առաքելյան Հ., Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցնալը, ներկան եւ սպազան, մասն Ա. Վիկենա, 1911, էջ 63-64, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 218։

²³ Տե՛ս Եանճըրթա՛ն Բ.Ա., Армянские колонии Новой Джурты в XVII веке, Ереван, 1969, էջ 11։

²⁴ Արսուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բաղուայ, Քարբեքյու, Չարսանձազի, Ճաջադ Ջուրի եւ Երզնկայու։ Յանուարյան ըստ ինդրանաց ազգասիրաց իփ-գան զատար, աշխատատիրեաց Դոզոս Օ. Վ. Լարանեան, Կոստանդնուպոլիս, Ա. հ. Ա. թ., էջ 153։

արևմտք՝ Կոստանդնուպոլիս, ինչպես նաև Ռումելիա, Մոլդավիա, Բուլղար, Լեհաստան, Չեխիա, Կիպրոս, Հոռոս, Կաֆա, Գոզլով և ավելի հեռավոր երկրամասեր²⁴։ Բնակչության տեղաշարժը, արտագաղթը և շահ Աբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթը բացասաբար ազդեցին Հայաստանի ազգային կազմի վրա, քանզի հետագայում վերադարձածների թվաքանակը խիստ սակավ էր։

Պարսիկների կողմից Կարսի նահանգն ավերվել և բնակիչները գերության են քշվել դրանից հետո ևս։

Օսմանյան 100 հազարանոց բանակը 1616 թ. զարնանը շարժվում է Կարս։ Պարսիկների կողմից ավերված Կարսի բերդը տեղական բնակչությանը բռնի աշխատանքի լծելու միջոցով մեկ շաբաթվա ընթացքում վերանորոգվում է, որից հետո օսմանյան բանակը շարժվում է Երևան, սակայն չկարողանալով գրավել բերդը, նահանջում է։ Այս արշավանքին իրանական կողմը պատասխանում է 1617 թ. Արևմտյան Հայաստանի գավառների, նաև Կարսի, ասպատակությամբ²⁵։ Համաձայն Հակոբ Կարնեցու. «... նոյնպես և Պարսիկքն քան զսուսայն (թուրքերը - Հ. Մ.) անողորմն չար և անողորմը և բարբարոս են, ատելիք Աստուծոյ և մարդկան, ամենայն կողմանց էլանէին զաղտագողի ասպատակեալ քանդէին և աներէին անասարակ՝ Կարսայ և Անի երկիրն, ևս Կանայ ծովափն ընդ ամենայն, և մինչև ի դաշտն Մշու, Խնու-

²⁴ Տե՛ս Առաքել Ղաւրիճեցի, էջ 109, Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի՝ Կոստանդնուպոլ կամ Ղարախայքոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 51, 322-323 (արտահան՝ Գրիգոր Կոստանդնուպոլի)։ Ըստ Միսնէն Անուշտի՝ Կոստանդնուպոլում 1608 թ. 80 տան տեղացի հայերի կողքին 40000 տան զաղթականներ կային և «թէ հաշտեա ի Պարսոսնայ միջեւ Սուսանոյ, սարթուն Ռուսմիլին միջեւ մեծն Կանասիլն, ևս չկայ քարաց, գեղ կամ չիլիսի, որ հայ չկենայ, որ զսոս ծովացեալ մեղաց մեղաց զիրուցան եղեալ ենք ի վերայ երկրի որպէս զփոշի» (Միսնէն զարի Անուշտոյ ուղեկրութիւն, «Հանդէս Անուշտոյ», թիւ 7-9, 1932, սրուհակ 468-469)։

²⁵ Տե՛ս մուլայյան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 65։

սու և Ալաշկէլիտու, Դիասնու և Խամուրայ, Բաթնոցա և Պայա-
զիտու երկիրս ամեն երէին և աւերէին, զկին և զտղայսն զէրի
ածէին և զծերսն ի [ս]ուր սուսերի մաշեցուցանէին, զի այնպէս
անապատ արարին այս սահրաթ երկրներս, որ Արզրումայ հետ
մինչև Երեւան միայն բերթորայքն ի շէն մնացին»²⁶։ 1618 թ. խիստ
ավերի է ենթարկվում Զարիշատը²⁷։

Երևանի Ամիրզունա խանը պարբերաբար ոտնձգութիւն-
ներ էր կատարում Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահա-
նի նկատմամբ²⁸։

Հաստատվելով Արնեյան Հայաստանում՝ Սեֆյանները
կանգնեցին իրենց իսկ ամայացրած տարածքները վերաբնակեց-
նելու խնդրի առջև։ Ամիրզունա խանը հատկապէս Երևանի շրջա-
կայքում զտնվող ամառի գյուղերը վերաբնակեցնելու նպատակով
մի քանի արշավանք կազմակերպեց Կարսի, Էրզրումի, Վանի,
Մուշի և այլ շրջաններ ու մեծ թվով հայ ռայաթների իրենց ընտա-
նիքներով վերաբնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ գյուղե-
րում։ Դա նպաստեց Արարատյան դաշտում բնակչության էթնիկ
կազմի ավանդական (հայեցի) պատկերի մասնակի վերա-
կանգնմանը։ Սահմանամերձ արևմտահայ գավառներն ամայաց-
նելով՝ Ամիրզունա խանը փորձում էր ոչ միայն լուծել իր գլխավո-
րած վարչամիավորում մարդկային ներուժի պակասի խնդիրը,
այլև այդ կերպ ձգտում էր անվտանգ դարձնել իր խուսուրթյան

²⁶ Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 565-566։

²⁷ Տե՛ս Հայերեն Անուագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 667։

²⁸ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, գիրք 9, Էվլիյա Շեւքի, Թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթացր. Ա. Ռ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 82։

սահմանները՝ արևմտահայ գազարների մի մասը վերածելով յուրօրինակ բուֆերային գոտու²⁰:

Օգտվելով Կարսում օսմանյան թուրքերի անմիաբանությունից՝ Ամիրզունայի որդի Յահմագղուլի խանն իր զորավարներից Քյալանթար Մասումին 1631 թ. ուղարկեց Կարսի տեհանգ՝ հրահանգելով. «զի թէ՛ «Քրիստոնեայ գերեսցես, խաղաղութեամբ բերցես, իսկ թէ տաճիկ, զարս կոտորեսցես, և զեզս գերեսցես, և զշեան այրեսցես և աւերեսցես»²¹: Իսկ ինքը շարժվեց Կաղզվան «և զամենայն վայրսն գերեաց և աւերեաց»²²: Խանն այնուհետև սուլթանակեց Բազանկը, Բասենը, Բայազետը, Կարինն ու Լորից արշավեց Կարս «և գոր ինչ մնացեալ էր ի գերելոցն Մասումին, զայն ևս խանն գերեաց»²³: Այդպիսով, Յահմագղուլի խանը փորձում էր հոր օրինակով վերաբնակեցնել շահ Արաս I-ի կազմակերպած մեծ գաղթի պատճառով ամալացած Արարատյան դաշտը:

Յահմագղուլի խանի՝ Կրաստանում գտնվելու ժամանակ օսմանյան բանակն ավերում է Արարատյան դաշտը: Վերադառնալով ու տեսնելով օսմանյան զորքի պատճառած վնասը՝ խանը հրամայում է հետապնդել թշնամուն: Եիրակում՝ Ախուրյան գետի ստինն տեղի ունեցած ճակատամարտում, Յահմագղուլի խանի բանակը հաղթում է և թուրքերին հետապնդում մինչև Կարսի

²⁰ Տե՛ս Մալխասյան Մ.Ա., Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի ստացին կեսին, թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2016, էջ 140:

²¹ Չարսրիա Քանսքեղի, էջ 77-78: Չարսրիա Քանսքեղին Յահմագղուլի խանին հիշում է որպես քրիստոնյաների կեղտոմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ունեցողի՝ «սիրող քրիստոնեից», «և այսպես կայր անարկութեամբ ի վերայ տաճկաց և սիրելով զքրիստոնեայս» (Չարսրիա Քանսքեղի, էջ 76-77, 85): Երբ այս վերաբերմունքն ուներ որոշակի պատճառ, խանը չէր կոտորում քրիստոնյաներին, որպեսզի երանց վերաբնակեցնի ու իր շահերի համար օգտագործի:

²² Չարսրիա Քանսքեղի, էջ 78:

²³ Լույս տեղում:

բերդ ու պաշարում այն. «Եւ թ վաղիւն սփռեցան երկրաւն, գերեցին զոր ինչ գտին և դարձան խրեան՝ ընդ ինքեանս ունելով բազում օտմանցիս», գրում է Ջաքարիա Քանաբեռցիս²³:

1639 թ. Կասր-ե Շիրինի հաշտության պայմանագրով Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև: Ի տարբերություն եսիտորդ պայմանագրերի՝ այս անգամ Կարսի նահանգն անցավ Օսմանյան կայսրությանը, սակայն վերջինս պարտավորվեց քանդել և ոչնչացնել նահանգի կարևոր ամրություն Մաղազերդը²⁴:

Պատերազմական գործողությունների անմիջական հետևանքը մահաարածամն էր:

Չնայած պատերազմի կործանարար հետևանքներին ու հատկապես բռնագաղթերին, Կարսի նահանգում հայության թվաքանակը էղել է զգալի, ինչը փաստվում է Խոջա Մուրատի Լյուդովիկոս XIV-ին հղած 1672 թ. հունվար թվակիր ուղերձով: Այնտեղ կարդում ենք. «Հայերը, որոնք շատ ստվարաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխաթի, Սերասոխայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա ազգաբնակչությունների հետ, կկարողանան շփոթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական զորքերի հասնելը, որովհետև, Տեր, հարստահարությունները, ճնշումներն ու բռնություններն այդ երկրում ամեն սահման անցած լինելով՝ ժողովուրդներն այլևս չեն կարողանում տանել այդ ստրկությունը և որոշել են ազատվել նրանից»²⁵:

²³ Նույն տեղում, էջ 87:

²⁴ Տե՛ս Նազարյան Լ. Ի., 1639 թվականի թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Երևան, 1969, էջ 24-25:

²⁵ Անասյան Լ.Ս., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում. պատմական հետազոտություն, Երևան, 1961, էջ 160-161, 300:

Այսպիսով, թուրք-իրանական պատերազմների ու ջալալի-ների սպառնալուծության հետևանքով պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին բազմաթիվ շեներ, սրի մատնվում ու գերության ըջվում հազարավոր հայեր: Արևմտյան Հայաստանի ամայացման ծավալը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ XVII դ. սկզբին միմիայն Արծկեից գերված հայերի թիվը 23000 էր՝ չհաշված սպանվածներին²⁶: Արևմտյան Հայաստանի XVI դարավերջի և XVII դարասկզբի բնութագիրը, նկարագրությունը լավագույնս տվել է Գրիգոր Կամախեցին. «Չորս պատռուհաս մի գմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն. սով եւ մահ եւ սուր եւ գազանակերութիւն, որ շատ մարդակերութիւն եղև. որ ի յԱրզրումն ի վեր՝ ի Կարս եւ յԵրեւանայ աշխարհն լցուան, եւ անտի վայր՝ ի Կուտանդնուպոլիսն եւ ի բոլորն թափեցան, ցիր եւ տարած գոլով»²⁷: Պատերազմից առավել տուժեց Կարսի կահանգը, հատկապես խոշոր կորուստներ կրեցին ու ամայացան նրա սահմանային շրջանները:

АКОП МУРАДЯН

НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И ЭМИГРАЦИЯ ИЗ
КАРСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРИОД
ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОЙН (1512–1639 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

В находящейся под властью Османской империи одной из провинции Западной Армении Карсской губернии армяне в течение длительного периода составляли большинство населения.

Как в других провинциях Западной Армении, так и в Карсской губернии демографическая картина претерпела серьезные из-

²⁶ Տե՛ս Առաքել Շառիճեցի, էջ 74:

²⁷ Գրիգոր Կամախեցի, էջ 14:

менения с середины XI в., после падения государственности Багратидов – Ани (1045 г.) и Карс (1065 г.). Сменяющие друг друга византийское, тюрско-сельджукское, монгольское, туркменское, османское и сефевидское владычества крайне негативно отразились на демографической картине региона, приведя к серьезным последствиям в дальнейшей политической судьбе армянского народа. Демографическая картина Карсской губернии претерпела серьезные изменения особенно в период турецко-персидских длительных войн. Наиболее пострадали от войны пограничные регионы губернии.

НАКОВ MURADYAN

**FORCED DEPORTATIONS AND EMIGRATIONS FROM KARS
GUBERNIA DURING THE PERIOD OF THE TURKISH-PERSIAN
WARS (1512–1639)**

SUMMARY

Kars Gubernia was one of the provinces of Western Armenia under the rule of the Ottoman Empire, where the Armenians for a long time presented the majority of the population. As in other provinces of Western Armenia, the ethnic and demographic picture of Kars Gubernia underwent significant changes in the mid-XI century, after the fall of the Bagratuni Kingdoms of Ani (1045) and Kars (1065 AD). The succession of Byzantine, Seljuk Turks, Mongols, Turkmen, Safavid and Ottoman dominions over Armenia reflected extremely negative on its ethnic and demographic situation resulting in serious consequences in the future political fate of the Armenian people. The ethnic and demographic picture of Kars Gubernia underwent significant changes especially during the period of the Turkish-Persian lasting wars. Border regions of the Gubernia were most affected by the war.

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԼՈՒԹՅԱՆԻ ԴԵՐԸ
ՀԱՅ- ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱՎԱՆ ԱՌՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(XVIII Դ. ՎԵՐՋ)

XVIII դ. վերջերին Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության՝ դեպի Անդրկովկաս արշավանք ձևափոխելու և դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու ծրագրի իրագործման տեսանկյունից որպես տարածաշրջանի ռազմա-տնտեսական հենակետեր կարևորվեցին քրիստոնյա բնակչություն ունեցող Վրաստանն ու Հայաստանը: Վրաստանում ռուսական կողմնորոշման ջատագով ու պաշտպան էր հանդիսանում Քարթլի-Վախտի թագավոր Զերակ II-ը (1744-1798): Հայերի պաշտոնական ներկայացուցիչ դերում հանդես եկավ XVIII դ. վերջերի հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը: Վերջինս հայրենիքը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու ուղին տեսնում էր Ռուսական կայսրության անդրկովկասյան արշավանքների ու զենքի ուժով Հայաստանն ազատագրելու մեջ: Այդ հարցում առաջնային էր համարում Վրաստանի՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելու իրագործումը՝ այն հիմնավորելով Հայաստանը Վրաստանի կազմում Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու հետևկարով: Զետեաբար, Վրաստանի քաղաքական իրադարձությունները, ռուս-վրացական անհշույթյունները մշտապես գտնվում էին Արղությանի ուշադրության կենտրոնում, մասնավորապես, որ մտերիմ լինելով Զերակ II, այնուհետև Գեորգի XII (1798-1801) թագավորների հետ՝ նա ինքնաբուխ կերպով հանդես էր գալիս որպես վրաց արքաների բարեխոսը ռուսական արքունիքում՝ ամեն զեղով նպաստելով Վրաստանի ռուսական կողմնորոշմանը. «...Վրացիք

անսահման հաւատում էին Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, տեսնելով այն շնորհները, որ վայելում էր նա Ռուսաց արքունիքից...»¹:

Երև Արղությանի դերը 1783 թ. Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքման հարցում որոշ չափով լուսաբանված է², ապա նրա հարաբերությունները վրացական արքունիքի հետ, ինչպես նաև վրաց-ռուսական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված նրա գործունեությունը, որ շատ ավելի քնդգրկուն և լայնամաշտաբ էին և նախորդեցին պայմանագրի կնքմանը, քիչ է լուսաբանված:

Դեռևս 1780 թ. Սանկտ Պետերբուրգում ռուս ռազմաքաղաքական գործիչների հետ (գեներալ Ի. Գորիչ, գորավար Ալ. Սուփորով, Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ, իշխան Գ. Պոտյոմկին, Հյուսիսային Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատար, Գ. Պոտյոմկինի ազգական գեներալ Պ. Պոտյոմկին, Սանկտ Պետերբուրգի բերդի բերդապահ, գեներալ-մայոր Ա. Չերնիշև և այլք) ընթանում են խորհրդակցություններ Հայաստանի վերաբերյալ, որին հայերի կողմից մասնակցում էր նաև Հ. Արղությանը: Ռուսական կողմը, ի թիվս այլ հարցերի, մանրամասն հետաքրքրվում է Վրացական թագավորության իրավիճակով: Դեկտեմբերի 28-ին Հյուսիսային Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պ. Պոտյոմկինին ուղղած նամակում Արղությանը խորհուրդ է տալիս դեպի Անդրկովկաս արշավանքի հաջողությունն ապահովելու համար ռազմական գործողությունների մեջ ներգրավել Հերակլ թագավորին՝ նշելով, որ

¹ «Արարատ», Էջմիածին, 1886, թիվ 3, էջ 174

² Մարտիրոսյան Վ., Գեորգիևսկի դաշնագիրը և հայերը, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1978, N 9, էջ 92-100, Нонинский А., Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, Ереван, 1990, с. 36, 89, Մալիյան Յ., Շահաֆրյուսը և Հարաստանի ու Կասստանի միավորման հարցը XVIII դարի վերջին քառորդին, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 2000, N 1 և այլև:

վերջինս ռազմական տեսանկյունից բավականին իզոթ է: Այնուհետև հաղորդում է, որ գրություններով Հերակլ արքային խնդրել է ռուսական զորքի համար հաց ամբարել³:

Փաստորեն, ռուս ռազմական գործիչներին և հայերի միջև բանակցություններն ընթացել են Աղդուկական ռազմաբռնակի նախապատրաստման և պարսկահպատակ հայկական հողերի ազատագրման շուրջ, ինչի հաջողությունն ապահովելու համար Արդությանն առաջնային էր համարում վրացական պետության դերն ու աշխարհագրական դիրքը: Առաջին քայլը 1783 թ. հուլիսի 24-ին կնքված Գեորգիևսկի ռուս-վրացական դաշնագրով Քարթլի-Վախեթի միացյալ թագավորության անցումն էր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, ինչին մեծապես նպաստեց Արդությանը:

Դաշնագիրն Արդությանի համար նոր առիթ հանդիսացավ՝ ռուսական արտաքին քաղաքականության ուշադրությունը սևեռելու Հայաստանի ազատագրության հարցի վրա. հատկապես շեշտվում էր Վրաստանի զրավման կարևորությունը: Մադրասի հայ հայրենասերների ստեղծած կանոնագրքում («Որոգայթ փառաց») կարևորվում էին հայ-վրացական հարաբերությունների հետագա զարգացումը, ինչն Արդությանի խորհրդով էր շեշտադրվել: Հնդկահայ ազգային գործիչ Շահամիր Շահամիրյանը արքեպիսկոպոսին խնդրում է զրքից մեկական օրինակ ներկայացնել Եկատերինա II կայսրուհուն և Հերակլ II-ին⁴:

³ Աղանեսաց Գիւտ, Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Բ, Թիֆլիս, 1911, էջ 17-18, 22-23, 24, Норманов А., изд. աշխ., էջ 17-18, Армяно-русские отношения в XVIII веке, сборник документов, под ред. акад. М. Персиани, т. IV, Ереван, 1990, док. 90, с. 152-153, док. 177, с. 196, док. 125, с. 203-207, док. 131, с. 210-214 (այսուհետև՝ Армяно-русские отношения...).

⁴ «Աշարատ», 1886, թիվ 7, էջ 172-173.

Արցախ՝ Մելիք-Շահնազարին, ուղղած նամակում ևս Արդուքյանն անդրադառնում է Վրաստանի կարևորությանն ու Շերակլի դերակատարությանը, իսկ 1784 թ. մարտի 16-ին և 20-ին Պ. Պոսոյովկինին գրած նամակներում գոհունակություն է հայտնում Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքման առիթով, խնդրում շարունակել աջակցել վրաց արքային և վերջինիս պարտադրել օգնել Արցախի մելիքներին. «...եթե ողորմութիւն կամիցիս ասնել մելիքացն և ողորմելի ժողովրդին ևոցա, հաճեսցիս գրել Շերակլ արքային, օգնութիւն հաւանիլ ևոցա, վասն զի եթե արքայն Շերակլէս ըստ հաճութեան ձերոյ՝ հրաման ունիցի ի կայսերական մեծութեւն վասն տիրապետելոյ Ղարաբաղու և մելիքացն, յոյժ դիւրին է ևմա այժմ...»³:

Սակայն Անդրկովկասում ի հայտ եկած քաղաքական և որ հանգամանքները փոխեցին ռուսական արտաքին քաղաքականության ուղղությունը. 1784 թ. Պարսկաստանում գահ բարձրացած Ալի Մուրադ խանն իր հպատակությունը հայտնեց Ռուսաստանին (նրան հետևեցին Շամախիի Մուստաֆա խանը, Շաքիի Մելիս խանը, Գանձակի Ջավադ խանը), իսկ ռուսական կողմը, օգտվելով բարենպաստ հնարավորությունից, փորձեց խաղաղ ճանապարհով լուծել Անդրկովկասի հիմնահարցը՝ բանակցություններ սկսելով պարսկական կողմի հետ: Վրաստանի և Հայաստանի ազատագրության հարցը մղվեց երկրորդական պլան:

Հ. Արդուքյանը նամակների միջոցով ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու և որ քայլեր էր կատարում: Այսպես՝ 1785 թ. փետրվարի 25-ին և ապրիլի 18-ին Աստրախանից Պ. Պոսոյովկինին տեղեկություններ է հաղորդում Վրաստանում լեզգիների ասպատակությունների վերաբերյալ: Ռուսական արքունիքից խնդրում է, որ եթե Շուշիի Իբրահիմ խանն ընդունի ռուսական

³ Армянно-русские отношения..., док. 191, с. 295-296.

հպատակություն, ապա Արցախի մելիքները լինեն ինքնուրույն, գտնվեն միայն կախվածության մեջ Հերակլից⁶: 1785 թ. հունիսի 26-ին վրաց արքայորդի Գեորգիին գրած նամակում տեղեկացնում է, որ իր եղբորորդիներ Շիոշին ու Սոլոմոնին ուղարկում է ծառայության վրացական արքունիք՝ ի նշան վրաց արքայի՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ դրսևորած բարեկամ վերաբերմունքի. «... իշելով զշնորհ և զողորմութիւն ձեր՝ զոր առիւնքն ունեցեալ էք: Ինչն իցե ծառայ ձեր է պարտիս վասն խաթեր խոյ ի յազգին շնորհ ձեր ընկալնու...»⁷: Սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին դիմելով միաժամանակ վրաց արքային, թագուհուն, արքայորդիներ Գեորգիին ու Վախթանգին՝ նա իր կսկիծն է արտահայտում օտարերկրյա ասպատակությունների համար. «զղառնալի աղետս երկրին ձերոյ լսեմք և կատաղանօք ծնծիմք օգնութիւն ի տանէ հայցելով...: Տախմ ես հոգով յաղագս անբախդ դիպուածոյն և հարուածոյն երկրի ձերոյ...»⁸: Արդությանը հուսադրում է Հերակլ II-ին գրելով, որ Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ, իշխան Գ. Պետյովկինը խոստացել է օգնության գալ, իսկ «երևանցի Ստեփանն»⁹ մեծաւ հարազատութեամբ ջանայ վասն երկրիդ, ուր հարկն պատկանի¹⁰: Թիֆլիսի հայ ազնվականներին և իր ազգականներ Բեժանին ու Շիոշին կոչ է անում լինել արքայի կողքին¹¹:

Ռուս-թուրքական պատերազմի (1787-1791) ընթացքում Եկատերինա կայսրուհին նպատակադրվել էր շրջագայել նոր նվաճված տարածքներով՝ Քերսոն, Ղրիմ, Նախիջևան: Այդ ըն-

⁶ Լույս տեղում, փառ. 220, էջ 332, փառ. 221, էջ 331-332:

⁷ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձև. 2699, ք. 40:

⁸ Լույս տեղում, քք. 46, 54:

⁹ Ինքը Երևանի հայ հասարակության ներկայացուցիչ Ստեփան Դավթյանի մասին է որը նա իր ջանքերն էր ներդրել իր ժամանակահատվածում:

¹⁰ Մատենադարան, ձև. 2699, ք. 46, Մաթոթրոսյան Վ., կշվ. աշխ., էջ 99:

¹¹ Մատենադարան, ձև. 2699, ք. 111:

թացքում Հերակլ արքային, Շ. Շահամիրյանին և այլոց գրած նամակներից զգացվում է ինչ ոգևորությամբ էր Արղությանը սպասում կայսրուհու գալստյանը¹²: Լա մեծ հույսեր էր կապում ռուսական շքախմբի հետ՝ Նոր Նախիջևան ժամանող վրացական պատվիրակության հետ, որի կազմում էին արքայորդիներ Միրիանը, Անտոնը և ուրիշներ: Մակայն կայսրուհու այցելությունն օրակարգից հանվեց, ինչը Հովսեփին զցեց հուսահատության գիրկը: 1788 թ. օգոստոսի 12-ին արքայորդի Անտոնին գրած նամակում ամսոսանքով հայտնում է. «...ես մեծամեծ հարկատուքիս ունեի ընդ ձեզ խօսելոց աստ ոչինչ խօսեցայ, այնու դիտմամբ թե ի ճանապարհին ունելոց եմք երկար ժամանակ, կատարելապես խօսելոյ վասն ամենայնի: Տացե մեզ տէր կրկին արժանանալ պայծառ տեսութեան ձերոյ սրբազնութեանն...»¹³:

Հովսեփ Արղությանի ուշադրությունից դուրս չէին մնում նաև Արցախի մելիքներ Մելիք-Մեծումն ու Մելիք-Աբովը, որոնք ռուսական զորքի հետ զնացել էին Թիֆլիս, ուր բնակվում էին սղթատության մեջ: Երանց օրհասական վիճակի մասին տեղեկացնում էր ռուս բաղաբական ու ռազմական գործիչներին, խորհուրդ էր տալիս խնդրագիր հղել վրաց արքային. «Տուք ես գանձն ձեր զրէիք առ նայ թէ զիտեմք զինամակալութիւն պայծառափառութեան ձերոյ յոր առաջ ունէիք առ մեզ...»¹⁴: Մելիք-Աբովին խորհուրդ է տալիս. «...յամենայն գործ իւր խոհեմութեամբ շարժիլ և ունիլ զինազանդումի առ Գիօրգի արքայորդայն...»¹⁵: Չնդկաստանի իր ծանոթներին ուղղած նամակում հա-

¹² Լույս տեղում, ք. 126-127, 129, 130, 138, 154. «Ազդարար», Մաղղաս, 1794, N 1, էջ 19:

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 2699, ք. 174:

¹⁴ Լույս տեղում, ք. 151, 155, Армянно-русские отношения... док. 241, с. 373, док. 245, с. 378.

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 159:

դորդելով, որ վրաց արքան նպատակ ունի արշավել Շուշիի խանի դեմ, հոգևոր հայրը հույսով գրում է. «...թերևս մելիքն մեր հաստատեսցե ի տեղս իրեանց»¹⁶:

Բայց Հյուսիսային Կովկասում ռազմական գործողություններ են սկսվում Օսմանյան կայսրության դեմ, ինչը դարձյալ ձախողում է ռուսական զորքի Հայաստան գալը: Արքեպիսկոպոսն իր հուսահատությունն արտահայտում է 1788 թ. հուլիսի 30-ին Արցախի մելիքներին հղած նամակի մեջ. «...Չկարծեմ ի բայս միջոցի օգևութիւն ինչ լինի ձեզ աստի, եթէ կարէք այլ իմն դուռն գտնել և բաղխել և կամ տրին արքայական մեծութեանն (Հերակլ II-ին-Հ Ա.) աղաչել օգնել ձեզ ըստ ժամանակին, արարէք և զժամանակն մի անցուցանէք...»¹⁷: Ի վերջո, հայ մելիքները, ինչպես հայտնի է, երեսնամյակ շրջանում Հերակլի վերաբերմունքից, Թիֆլիսից հեռացան Գանձակ: Արքեպիսկոպոսը հեղկահայերին գրում է. «Մեր ողորմելի մելիքքն ի Գեւջայ և ի Շամքոնե իրեանց ստորադրեցելովքն, օգևութեան տեսնն սպասեն»¹⁸:

Վերը նշված քաղվածքները վկայում են, որ Արդությանն առաջվա վստահությունը չունեք վրացական արքունիքի հանդեպ, թեև 1790 թ. հունվարի 23-ին իշխ. Գ. Պոտյոմկինին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ դարձյալ խնդրում է մելիքներին ազատագրել Իբրահիմ խանի տիրապետությունից և նրանց դնել կախվածության մեջ Վրաստանից¹⁹:

1795 թ. կեսերին սպարսից Աղա Մամադ խանի կողմից դեպի Թիֆլիս կատարված արշավանքն ու ավերածությունները Հերակլ արքային ստիպեցին դիմել Հյուսիսային Կովկասի գորքերի

¹⁶ Լույն տեղում, ձեռ. 2699, ք. 176:

¹⁷ Լույն տեղում, ք. 173:

¹⁸ «Ազդարար», Մադրաս, 1794, N 1, էջ 22:

¹⁹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. ч. II, Москва, 1838, с. 61.

հրամանատար, գեներալ Ի. Գուդովիչին՝ խնդրելով կատարել Գեորգիևսկի դաշնագրով նախատեսված ռազմական օգնություն ցուցաբերելու պարտականությունը Արդությանն, իր հերթին, Գուդովիչին խնդրում է ընդատաքել թագավորին²⁰։ Նոյեմբերի 27-ին Հերակլին գրած նամակում Արդությանը շտապում է հայտնել, որ ռուսական օգնությունը չի ուշանա՝ շեշտելով. «...զի յոյս հայաստանեաց աշխարհի և թագաորութեան ձեր է»²¹։ Միաժամանակ Հերակլի մտտ է ուղարկում իր եղբորորդի Բարսեղին, որպեսզի անհրաժեշտ դեպքում արքան նրան ուղարկի Պետերբուրգ՝ խոստանալով, որ ինքը ևս առաջին պատեհ առիթով կգնա Թիֆլիս. «թերևս օգնել ինչ կարացից, գոնեա խորհրդովս»²²։

Փաստորեն, Հայաստանի բախտը շտաբանջատելով հարևան պետության ազատագրության ու անվտանգության հարցից, Հովսեփ Արդությանն անկեղծ ցավ է ապրում Վրաստանին հասցված ծանր հարվածի համար։ Հայ արքեպիսկոպոսն ամեն ինչ անում է, որ դրա հետևանքներն արագ վերացվեն և իրենց ազդեցությունը չթողնեն Վրաստանի և Ռուսաստանի բարիդրացիական հարաբերությունների վրա, քանի որ այդ հարաբերությունները պետք է հող նախասպառնալուստի շայտատանը ևս Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու։ Այդ է վկայում վրաց արքունիքում ծառայող իշխան Սոլումոնին գրված նամակը, թե ինքը ցանկանում է ռուսների սիրտը շահել, որ վրաց արքայի իշխանությունը տարածվի նաև Հայաստանի վրա. «...կոչել ոչ միայն թագաւոր Վրաց, այլև Հայոց»²³։ Հերակլն ինքը դեմ չէր իր իշխանությունը տարածել Հայաստանի վրա, հետևաբար հանդես էր գալիս որպես հայ ազատագրական շարժման

²⁰ Լեո, Յովսեփի կաթողիկոս Արդության, Թիֆլիս, 1902, էջ 152։

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 83։

²² Նույն տեղում, քր. 83, 84, 85, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 153։

²³ Աղանեանց Գյուտ, նշվ. աշխ., գ. Թ, էջ 193-194։

շերմ պաշտպան, ավելին, ձգտելով Անդրկովկասում հաստատել Վրաստանի գերիշխանությունը, եւ փորձում էր Ռուսաստանի միջոցով Երևանի խանությունը միացնել Վրաստանին²⁴:

Ահա ինչու, վերոնշյալ նամակում Արդուրյանը հեչեցնում է մեղադրական շեշտ՝ վրացական արքայական ընտանիքի՝ ռուսական կողմնորոշման նկատմամբ պասիվ վերաբերմունքի համար: Չարմանում է, որ ո՛չ վրաց արքան, ո՛չ Գեորգի արքայորդին մինչև այժմ որևէ օրինավոր գրություն չեն հղել ռուսական արքունիք, այլ հատուկեւոր թղթեր՝ «անկանոն և անպատշաճ թագավորին»²⁵: «...Իսկ ողորմած կայսրն մեր՝ սպասե հոգա մարդոյն և կամ դարձին առաջի որդի Գեորգուն, որ եթէ կամին մտանել ենք հովանաւորութեամբն իւրոյ՝ յայնժամ ցուցցէ զիւր ողորմութիւն մեծ...»²⁶: Արքեպիսկոպոսը կոչ է անում՝ չլարանել ընդունելու Ռուսաստանի հովանավորությունը. «...ողորմութիւն տեանն ընդ ձեզ է մի երկնչիք»²⁷:

Վրաստանի ավերածություններն սոփապեցին ռուսներին արշավանք ձեռնարկել դեպի Անդրկովկաս: Արշավող բանակի հրամանատար, զեներալ-մայոր Ա. Ռիմսկի-Կորսակովին Վ. Ջոբովի տված հրահանգում խոսվում էր նաև Երևանը Վրաստանին միացնելու և Արցախի մելիքներին վրաց թագավորից կախման մեջ դնելու մասին: Արդուրյանը 1796 թ. սեպտեմբերի 14-ին Հերակլ II-ին հուսադրում է, որ ռուսական օգնությունը չի ուշանա.

²⁴ Նովոսայան Մ., Հովսեփ Արդուրյանը ռուսական զորքերի 1796 թ. Անդրկովկասյան արշավանքի ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 3, էջ 92, Գրիգորյան Վ., Հովսեփ Էմինի և Հովսեփ Արդուրյանի անոթիվ նամակները (1791-1792), «ՊԲՀ», 1990, N 4, էջ. 174:

²⁵ Մատենադարան, Աճ. 2951, ք. 215ա:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Աղանեանց Գիս, եջվ. աշխ., գ. Թ, էջ 192, 193-194:

քանի որ այդ բանակը պետք է գրավեր Գանձակը, ապա միանար ռուսական զորքի մյուս մասի հետ, որ հասել էր Թիֆլիս²⁸։

Մականյան վախճանովեց Եկատերինա կայսրուհին և նոր գահ բարձրացած Գավել կայսրը (1796-1801), նկատի ունենալով երկրի ֆինանսական ծանր դրությունը, ինչպես նաև Անգլիայի դիրքորոշումը ռուսական արշավանքների նկատմամբ, բանակին հրահանգեց վերադառնալ։

Հովսեփը հուսահատված գնաց Թիֆլիս, որտեղ նրա գտնվելը միշտ էլ ձեռնառու է եղել ռուսական շահերի տեսանկյունից²⁹։ Գաղտնի խորհրդական Լեյխտովն իր 1797 թ. ապրիլի 10-ի գրության մեջ նշում է, որ Ձերդ սրբազնության ժամանումը Թիֆլիս Վրաստանի ներկա անբարենպաստ քաղաքական իրավիճակի պայմաններում խիստ օգտակար է, քանի որ «...մի ամբողջ ազգի վստահությունը դրված է Ձեր վրա և եթե Թիֆլիսում անհանգստություն առաջանա, Ձերդ սրբազնությունն այն կկանխի իր խորհուրդներով...»³⁰։

1798 թ. Հերակլ II-ի մահից հետո նրա հաջորդ Գեորգի XII օրոք խորացան ներքին հակասություններն ու պալատական խռովությունները։ Հովսեփը նամակներով Գեորգիին խորհուրդներ է տալիս քայլեր ձեռնարկել նրկրում կարգուկանոն հաստատելու, ներքին ու արտաքին դրությունը բարելավելու ուղղությամբ՝ հույս ունենալով, որ Վրացական թագավորության հովանու ներքո կվերականգնվի հայոց պետականությունը. «ոյովհետև ի ձեզ պարծեան միշտ հայք և ուրախ ես թե ունիմք մեք զթագաւոր ի սերնդոյ ի թագաւորացն մերոյ»³¹։ Թագաժառանգ Գալսիոյին գրում է «...բարւորապէս կատարել և զգուշութեամբ

²⁸ Событие актово..., ч. III, Москва, 1838, с. 338-339.

²⁹ Լեւ, նշվ. աշխ., էջ 163։

³⁰ Событие актово..., ч. III, с. 343.

³¹ Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 158բ։

պահպանել զսահմանս ձեր ունեւալով և զխնամս ի վերայ ազգին մերոյ...»²⁰:

Սակայն, չկարողանալով շտկել երկրի ներքին անկայուն քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը, Գեորգին ստիպված էր դիմել ռուսների օգնությանը: Ի վերջո, որոշում կայացվեց «Վրաստանի» Ռուսաստանին միավորման վերաբերյալ և ցարական կառավարության որոշմամբ Հովսեփ Արղությանը շտապեց թիֆլիս՝ հրապարակելու «Վրաստանի միավորման հրովարտակը»․ «...և Յովսեփի նախագահեց այդ հանդիսութեան, զոհունակ զգացումով էւ արտակարգ ցոյցերով...: Վրացիները համոզած էր համակերպիլ Ռուսական հպատակութեան...»²¹:

Այսպիսով, Հովսեփ Արղությանի քաղաքական հայեցակարգի հիմնաքարը Հայաստանի պետականության վերականգնման խնդիրն էր՝ հայկական առանձին պետականության կամ հայ-վրացական միացյալ թագավորության տեսքով: Վրաստանի և Հայաստանի միավորմամբ Հայաստանի վրա ևս կտարածվեր ռուսական տիրապետությունը, ինչից էլենելով ևս ռուսական կառավարության ուշադրությունը մշտապես հրավիրում էր դրացի վրաց ժողովրդի ծանր կացության վրա: Այդ նպատակով սերտ կապեր պահպանելով վրացական արքունիքի հետ՝ հայ արքեպիսկոպոսն ինքնատիկության նպատեց հայ-վրացական և ռուս-վրացական քաղաքական հարաբերությունների ամրապնդմանը:

²⁰ Նույն տեղում, ք. 187:

²¹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 377Ը:

РОЛЬ ИОСИФА АРГУТЯНА В АРМЯНО-ГРУЗИНО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЯХ (КОНЕЦ XVIII В.)

РЕЗЮМЕ

Выдающийся государственный и религиозный деятель архиепископ Иосиф Аргутян во время национально-освободительной борьбы Армении от турецко-персидского ига, придавал также большое значение освобождению грузинского царства. Для этой цели, поддерживая дружеские отношения с грузинскими царями и военным командованием, Аргутян отправлял им множество рапортов и писем, побуждая их освободиться от персидского ига, советовал восстать и обещал помощь русских в этом деле. Архиепископ, как сторонник русской ориентации, в результате встреч с российскими генералами, обсуждая вопросы освобождения Армении и Грузии от турецко - персидского ига, всячески способствовал развитию как армяно-грузинских, так и русско-грузинских политических отношений.

HASMIK AMIRJANYAN

THE ROLE OF HOVSEP ARGHUTYAN AND THE ARMENIAN- GEORGIAN-RUSSIAN RELATIONS (THE END OF THE 18th C.)

SUMMARY

Prominent political and religious figure Archbishop Hovsep Arghutyan, during the national liberation struggle of Armenia from the Turkish-Persian yoke gave also a great importance to the liberation of the Georgian Kingdom. For this purpose maintaining friendly relations with the Georgian Kings and the guides of the military department, Arghutyan sent numerous reports and letters to them, motivating to emancipate from the Persian yoke, advised them to oppose and promised Russian help in this issue. In the result of meetings with Russian generals Archbishop, as a supporter of Russian orientation by discussing questions about the liberation of Armenia and Georgia from the Turkish-Persian yoke, contributed comprehensively to the Armenian-Georgian, as well the Russian-Georgian political relations.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԷՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄՆԸ

XIX դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանի՝ ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո կովկասահայության շրջանում սկիզբ է առնում ընդհանուր զարգացման գործընթաց, որի համատեքստում լուրջ սլայքար է ծավալվում պահպանողական և ազատական հոսանքների միջև: Այդ երևույթը վառ կերպով արտահայտվում է նաև մշակութային կյանքում: Օրինակ՝ 1850-1870-ական թթ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ամոթալի և դատապարտելի էր կնոջ՝ թատրոնում խաղալը, սակայն արդեն XIX դարի վերջին հանդիպում էեք բազմաթիվ վկայությունների, երբ կարծրատիպերի առկայության սլայմաններում կանայք, այնուամենայնիվ, էլույթ են ունենում թատրոնում: Սակայն նշված զարգացման հետ մեկտեղ նկատելի է նաև բարքերի անկման գործընթաց, որը կասկած էր հասկացվես գյուղերում ավրոհողի չարաշահման, աղաքակախմբերի գոյության, սպանության դեպքերի ավելացման հետ և այլն:

Մեղրո առարկա ժամանակահատվածում կարևոր է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ավետարանական շարժման սկզբնավորման ուսումնասիրությունը: Այս թեմային նվիրված հետազոտությունները սակավ են: Առաջնակարգ նշանակություն ունի 1886 թ. Թիֆլիսում Հ. Ղուկասյանցի տպագրած «Բողոքականության Կովկասու հայոց մեջ» աշխատությունը, ինչպես նաև 1999 թ. Երևանում լույս տեսած Ա. Ղազարյանի և Ռ. Լևոնյանի «Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի» աշխատանքը, որն անդրադառնում է Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցու

պատմությանը, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականների գործունեությանը:

Շատ Կ. Ատանայանի՝ 1829 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո, երբ ռուսական զորքերը հեռ են քաշվում Արևմտյան Հայաստանում գրաված տարածքներից, հազարավոր հայեր գաղթում են Արևելյան Հայաստան: Երանցից շատերը հաստատվում են Շիրակի և Թալինի շրջաններում: Նորաբնակ գաղթականների այս խմբի մեջ են լինում խնուսցի հայեր, ովքեր իրենց համարում էին թուրքական շարժման հետևորդներ: Երանք հաստատվում են Արխավելի գյուղում, որը շուտով անվանվում է «Ֆարմասոսի Արխավելի»՝ «Ավետարանական Արխավելի»՝ «Նոր թուրքակեցիները» շարունակում են իրենց գործունեությունը «...մի քիչ գաղտնաբար, բնականաբար հալածուելու վախով»¹: Սակայն երանք չեն առանձնանում Հայ Առաքելական եկեղեցուց: Հայտնվելով տեղական իշխանությունների և հոգևորականների ուշադրության կիզակետում՝ արխավելցիները ենթարկվում են հալածանքների, ազդրավվում է նրանց «Բանալի ճշմարտության» զիրքը²: Այդպիսով, արխավելցիները Շիրակում ցանում են ավետարանական գաղտնաբարության առաջին սերմերը: Երանց դավանությունը մոտ էր ավետարանական և ավետարանական-մկրտական դավանությանը³:

Հ. Ղուկասյանցի պնդմամբ՝ Ալեքսանդրապոլում ավետարանական շարժումը սկիզբ է առել 1850-ական թթ. կույր աշուղ Շիրիկի միջոցով, ով Ալեքսանդրապոլ էր գալիս ուսանելու և դրամ վաստակելու նպատակով: Նա վաղարշապատցի Մ.

¹ Առանալեան Կ., Յուշարևան հող ավետարանականաց և ավետարանական եկեղեցու (Թնուական ծանոթություններով), Ֆրեզո, 1952, էջ 199:

² Նույն տեղում, էջ 198-199:

³ Ղազարյան Ա., Առեյան Ռ., Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999, էջ 121:

Տրտապարյանի գործակիցն էր, ով Ա. Ամիրխանյանի հետ միասին լուրջ գործունեություն էր ծավալում ավետարանականությունը Էջմիածնում և շրջակայքում տարածելու նպատակով: Ալեքսանդրապոլում ավետարանական դավանանքին էր հաղում նաև աշուղ Գալուստ Մարգարյան - Պարտիզպանը, ով նույն ինքը աշուղ Մալիկ էր և գաղտնաբար քարոզչություն էր իրականացնում՝ հետզհետև ավելացնելով համալստիների թիվը «հասարակութեան ստորին դասակարգից»⁴: Մեծ ճանաչում էր վայելում աշուղ Հավեսը (Թաղեոս Հովհաննիսյան), ում ստեղծագործությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում կրոնաբարոյախոսական բնույթի երգերը: Աշուղը նոր սերնդին հորդորում է սովորել դպրոցում, համալսարանում, քանզի միայն կրթությամբ, առաջադիմությամբ ազգը կարող է թոթափել աղքատությունը և թշվառությունը⁵:

*Դրդելով արթնացուցին մտքիս սերը սուրբ գրքերը,
Ճշտության գանձարանը շտապ բացի գոհար գտա,
Մարմինս աշխարհային փառքով փառավորվեց, ՀԱՎԷՍ,
Հոգիիս փրկությանը Քրիստոսով մեծ ճար գտա՞:*

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված վավերագրերը վկայում են 1852 թ. Ալեքսանդրապոլում գործունեություն ծավալած պարսկահպատակ Աբրահամի մասին, ով Կարինից գաղթել էր Հին Նախիջևան, այնուհետև հաստատվել Սպահան քաղաքում: Նա քարոզում էր «զաղանդ Լիստերի...» և ձևոթի տակ ուներ «...մահաբեր մատենան Կանոն Հաւատոյ մակագրեալ տպեալ ՚ի Զմիւռնոյ, որում այնքան հերձուածք...գտանին ուղղա-

⁴ Մովսեսյանց Հ., Բողոքականության Կովկասու հայոց մեջ (Պատմական եկրոթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 167:

⁵ Շիրակի հայ աշուղները: Ժողովածու, Նրևան, 1986, էջ 6-7:

⁶ Նույն տեղում, էջ 32:

փառ եկեղեցոյ մերոյ և այլոց...»⁷։ Ալեքսանդրապոլի հոգևոր իշխանությունները և ռուսական ոստիկանական ուժերը համատեղ պայքար են մղում օտար քարոզչի գործունեությունը կասեցնելու նպատակով։

Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականության պատմության մեջ կարևոր է 1860 թվականը։ Այդ տարի քաղաքի արհեստավորական խավը ներկայացնող որոշ անհասներ դիմեցին տեղի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան Էպիսկոպոսին՝ պահանջելով պատժել հայ ավետարանականներին, որպեսզի շարժումը չտարածվի այլոց շրջանում։ Նշված ժամանակաշրջանում արհեստավորական համքարությունները լուրջ կշիռ ունեին, և քաղաքի զարգացումը մեծապես կախված էր նրանցից։ Կ. Սեդրեոյանը նշում է, որ արհեստավորական համքարությունների համար կարևոր էր իրենց անդամների ազգությունը, դավանանքը⁸։ Այստեղից պարզ է դառնում արհեստավորների դժգոհության պատճառը։ Ձերբակալվեց քսան մարդ, (այդ թվում՝ երկու կին)⁹։ Անցկացված քննությունից հետո բոլորն ազատ արձակվեցին։ Ձերբակալվածների զրքերն այրվեցին, այնուհետև նրանց վերահսկող նշանակված քահանաները շուտով գեկուցեցին Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությանը, որ «...այլ ևս ոչինչ մուրական չեն նշմարում նոցա վերայ»¹⁰։ Մակայի դրանով շարժումը չմարեց՝ հետագայում տարածվելով Դուլիջան, Դուզբենդ, Դուբնի-Ղչադ, Եզյանլար և մոտակա այլ գյուղերում։ Կ. Սեդրեոյանը նշում է, որ ավետարանականու-

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 5, գ. 35, փավ. 132, 256։

⁸ Սեդրեոյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեկենականցիների կենտրոնում, «Նայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 190։

⁹ Դուկասեանց Հ., նշվ. աղբ., էջ 168։

¹⁰ Լօյն տեղում, էջ 168։

յուն Ալեքսանդրապոլ է ենթադրանքով Կարինից, և սկսել է ակտիվանալ 1840-1850-ական թթ.: 1870 թ. մի խումբ արհեստավորներ հալածում են ավետարանականներին: Վերջինների մեջ ևս կային այբի ընկնող արհեստավորներ, օրինակ՝ դերձակ Սարգիսը: Ենթադրում են, որ նրա ջանքերով ավետարանականությունը թափանցել է Ալեքսանդրապոլ: Ավետարանականության դեմ հալածանքը հատկապես ուժեղանում է 1880 թ.: Հոգևորականներն ու պետական իշխանությունները զանազան ակնկալություններով չէին դադարեցնում, այլ ընդհակառակը, զրգոում էին այդ պայքարը, մոլեռանդ մարդկանց հրահրում էին հալածելու ավետարանականներին¹¹:

Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են 1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլում իրականացվող ավետարանական քարոզչության վերաբերյալ: Օրինակ, 1868 թ. Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությունն Էջմիածնի Մինոդին տեղեկագրում է, որ քաղաքի բնակիչ Մ. Պետրոսյանը հայտնել է Ա. Մարտիրոսյանցի մասին, ով «...մուրիցուցանե գպարգամիտս և ջանայ ներմուծանել գևոր աղանդ...»¹²:

Վահան Քուրթիկյանը, անդրադառնալով 1850-1860-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի հայ ավետարանականությանը, նշում է, որ ամերիկացի և անգլիացի միսիոներների օգնությամբ ավետարանական շարժումը տարածվեց և հասավ Ալեքսանդրապոլ, Ղուլիջան և Կարս¹³: 1875 թ. գերմանացի մի հոգևորական այցելել է Շամախի, այնուհետև Վաղարշապատ և Ալեքսանդրապոլ-Ղուլիջան¹⁴: 1879 թ. ամերիկացի միսիոներ Քոլը այցելել է Կարս, Էջմիածին: Այնուհետև ուղևորվել է Ալեքսանդրա-

¹¹ Մեղրեոսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 235:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 51, ց. 1, գ. 5196:

¹³ Քուրթիկյան Կ., Հայ աւետարանական եկեղեցին 1846-1996, Ղևորգի, 1996, էջ 32:

¹⁴ Առանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 199:

պոլի մերձակա Ղուլիջան գյուղը, ուր շնորհաշատ գործունեություն էին սկսել Էջմիածնի եղբայրները և «...գործին սկզբնաւորութիւնը եղած էր նշանաւոր աւագակի մը ապաշխարութեամբ»¹⁵: Այնեայտ է, որ Արևելյան Հայաստանում ավետարանական շարժումը սկզբնավորվել և տարածվել է առանց օտար քարոզիչների միջնորդության: Վերջիններս փորձեր էին կատարում կազմակերպել տեղի ավետարանականներին, սակայն նշված ժամանակաշրջանում դա անել չհաջողվեց:

Պահպանողական և ազատական հոսանքների զաղտփարական պայքարը դրսևորվում է «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ» թերթերի միջև, որն ավելի է թեժանում 1880-ական թթ.: Դեռ 1878 թվականից սկսած «Մշակ»-ում լույս են տեսնում Ալեքսանդրապոլի շրջանի քահանաներին վատաբանող հոդվածներ¹⁶, իսկ «Մեղու Հայաստանի»-ն իր հերթին վատաբանում է «մշակյան» ուղղությունը՝ վերջինիս համարելով «...հայ լրագիր...որ յատուկ կարող է լինել միայն բողոքականաց բերան եղօղ մի հրատարակութեան»¹⁷: 1880 թ. «Հայ-ավետարանական» ստորագրությամբ մի նամակագիր հաղորդում է «Մշակ»-ին, որ նույն թվականի մարտին Ալեքսանդրապոլում հայ լուսավորչականների կողմից հարձակում է եղել հայ ավետարանականների վրա, ովքեր աղոթում էին աղոթատանը: Այնուհետև, հաջորդ հանդիպմանը, որը նվիրված էր լինելու Վանի սովյալների համար գումար հանգանակելուն, ավետարանականներից շատերը չեն ներկայացել¹⁸: Այս դեպքին արձագանքում է «Մեղու Հայաստանի» թերթը: «Մեղու»-ի հոդվածագիրը նշում է, որ Ալեքսանդրապոլում չկան եր-

¹⁵ Քասունի Ե., Լուսաշողի: Պատմութիւն Հայ աւետարանական շարժման 1846-1946, Պէրոս, 1947, էջ 235:

¹⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 17 մայիսի 1878, № 79:

¹⁷ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 31 մայիսի 1880, № 40:

¹⁸ «Մշակ», 3 ապրիլի 1880, № 56:

կու տնից ավել բողոքականներ, չունեն աղոթատուն, և նրանց մեջ չկա գրագետ մարդ, որ իր ականքը գրել իմանա, ուր մնաց բողոքացի «Մշակ»-ին¹⁶: Ակնհայտ է, որ այստեղ չափազանցություն կա: Այնուհետև «Մշակ»-ի համարներից մեկում հերքվում է այս լուրը, սակայն քիչ անց ավերաստորագույցի ավետարանական Մարգար Հարությունյանը «Մշակ»-ին հայտնում է, որ հարձակման մասին լուրը համապատասխանում է իրականությանը, և ինքը կարող է տալ այն ավետարանականների ականները, ում տների վրա հարձակում է եղել¹⁷:

Հատկանշական է նույն թվականի «Մշակ»-ի խմբագրականներից մեկը, որտեղ ասվում է. «Հայ-լուսատրքական հոգևորականների մեծ մասը համախոհ են ամբոխին, նրանք թշնամական աչքով են տայում աւետարանական և կաթոլիկ հայի վրա, չեն ընդունում որ լուսատրքականը, կաթոլիկը, աւետարանականը և միևնույն անգամ մահմետականը կարող են մի և նույն ազգի անդամներ լինել...»¹⁸:

1881 թ. մալաթիացի շրջիկ քարոզիչ Գ. Գևորգյանը Գ. Մարի-Գյալուրյանցի տանը ավետարանական հայերի համար քարոզ էր կարդում, երբ ավերաստորագույցի պատանիներից կազմված խումբը հարձակվեց այդ տան վրա: Քարոզչին բռնել չհաջողվեց, և նա վախճավ Ղուլիջան գյուղ¹⁹: Նույն 1881 թ. Դ. Հայկազունին նշում է, որ հայ ավետարանականների թիվը հասել է 20-ի, նրանք արդեն ունեին վարձված ժողովասրահ, որտեղ էրզրումից քարոզիչ էր ժամանել և վեճ էր առաջ եկել հայ լուսավորչական երիտասարդի հետ: Վերջինս գնացել է ոստիկանություն: Հեղինակը նշում է, որ հալածանքները շարունակվում են, և երկպառա-

¹⁶ «Մեղու Հայատունի», 5 նոյեմբերի 1880, № 85:

¹⁷ «Մշակ», 16 մայիսի 1880, № 81:

¹⁸ «Մշակ», 3 մայիսի 1880, № 72:

¹⁹ Ղուկասեանց Ն., նշվ. աշխ., էջ 170:

կուսյան մեջ է իրենց քաղաքը²³: «Մշակ»-ը 1882 թ. եւ անագանգում է այն մասին, որ Երևանի նահանգում՝ մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում, շարունակվում են հալածանքները հայ ավետարանականների նկատմամբ և մատուցում մի քանի ռուսալեզու լրագրեր, որոնք տարիներ շարունակ ամբոխին գրգռում էին այլադավանների դեմ²⁴:

Ն. Ղուկասյանցը կշռում է, որ ավելի շատ հող ունենալու ցանկությունից, քան հալածանքներից դողված, Ալեքսանդրապոլի մի շարք բնակիչներ ինդրում են կառավարությունից Կարսի նահանգում դատարկ մնացած գյուղերից մեկը տրամադրել իրենց: Արդյունքում նրանք ստացան Ղարադալա գյուղը, որտեղ հավաքվեցին ավետարանականներ նաև այլ շրջաններից ու գյուղերից: Մինչև 1886 թ. այստեղ ապրում էին Ալեքսանդրապոլից Կարսից և այլ վայրերից գաղթած 48 ընտանիքներ, սակայն նրանց մեջ կային նաև ռուս ազանդավորներ, հունազավան հայեր²⁵: 1883 թ. Կարսից գրում են «Մշակ»-ին, որ Ղարադալայում, որը շուտով Հայկաշեն են անվանելու, ապրում է 65 ընտանիք, որոնք Կարսից, Խարբերդից և Ալեքսանդրապոլից գաղթած հայ ավետարանականներ են և շեշտում նաև մի քանի տուն հայ մուսուլմանների մասին, ովքեր հասարակական գործերում համերաշխաբար են գործում հայ ավետարանականների հետ: Նրանց մեջ իշխում է հավասարությունը, որը դրսևորվում է միակերպ հագուստի, կանանց՝ զարդեղեն չկրելու, ծնողների կամքով երիտասարդներին ստիպողաբար չամուսնացնելու մեջ և այլն: Նամակագիրը կշռում է, որ հայ ավետարանականներն ունեն մեկ քարոզիչ և մեկ ուսուցիչ, սակայն միտված են ուսումնարան կա-

²³ «Մեղու Հարստոսանի», 12 սեպտեմբերի 1881, № 184:

²⁴ «Մշակ», 26 մայիսի 1882, № 91:

²⁵ Ղուկասեանց Ն., կշվ. աշխ., էջ 171:

ուսցել՝ և «կրթված ուսումնական քարոզիչ» ձեռք բերել, ով կղեկավարի ևորաբաց կրթօջախը²⁶: 1893 թ. Կարսից գրում են «Մշակ»-ին, որ Ղարաղալա գյուղում, «...որի բնակիչները Ալեքսանդրոպոլից գաղթած հայ աւետարանականներ են, ներկայ ուսումնական տարվանից ուսուցիչ Ն. Մատանկոզեանց մի մասնաւոր միդասեան երրորդ կարգի երկսեռ ուսումնարան, որի մեջ խառն նստում են տղաներ և աղջիկներ: Առ այժմ ուսումնարան յաճախում են 22 տղայ և 11 աղջիկ: Իշխանութեան հաստատած ծրագրի համեմատ, դպրոցում շաբաթական վեց դաս է նշանակված հայոց լեզուից»²⁷:

Ինչ վերաբերում է մեծ ճանաչում գտած Ղուլիջան գյուղին, ապա 1883 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթը հաղորդում է, որ գյուղում ապրում են 50 ընտանիքներ, որոնց մի մասը մահմեդական թուրքեր են, մյուս մասը՝ հայ ավետարանականներ և հայ լուսավորչականներ: Նամակագիրը նշում է, որ հայ ավետարանականները վերջին 5-6 տարիներին անջատվեցին Մայր եկեղեցուց տեղի քահանաների տգիտության պատճառով: Ավետարանականության տարածողն է դառնում Ա. Բաղդիյանցը²⁸:

1895 թ. «յաջորդ-նախագահ» Բագրատ Թավաքայանցը ժողովի է հրավիրում տեղի 30-ից ավելի քահանաներին և մտնանալնում կարևոր հարցեր, որոնց վրա պետք էր ուշադրություն դարձնել: Այդ հարցերի մեջ առանձնացնում է նաև մի կետ. «Բողոքական կամ կաթոլիկ հայերի հետ հաշտ ապրել և ընդհարումների տւեղիք չը տալ»²⁹: Բագրատ Թավաքայանը պաշտոնավարում է մինչև 1896 թ. փետրվարի 28-ը:

²⁶ «Մշակ», 1 սեպտեմբերի 1883, № 120:

²⁷ «Մշակ», 18 նոյեմբերի 1893, № 9:

²⁸ «Մեղու Հայաստանի», 28 օգոստոսի 1883, № 86:

²⁹ «Մշակ», 3 հոկտեմբերի 1895, № 113:

Անփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է նշել, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ալեքսանդրապոլի և շրջակայքի հայ ավետարանականները մեծ թիվ չէին կազմում. չունեին կազմակերպական կառույց և կրթամշակութային հաստատություններ: Երանք պետական ճանաչում չէին ստացել ռուսական իշխանությունների կողմից, այդ իսկ պատճառով հայ ավետարանականները տեղ չեն գտել մարդահամարների, ժողովրդագրական ցուցակների և այլ փաստաթղթերի մեջ³⁰: Ալեքսանդրապոլի ավետարանականները գործում էին զաղտնաբար, քանզի հալածանքների էին ենթարկվում տեղի բնակիչների, հոգևորականների և ռուսական իշխանությունների կողմից: Նարադալա գյուղը վառ ապացույցն է այն բանի, որ պարարտ հող ունենալու դեպքում ալեքսանդրապոլցի ավետարանականներն ունակ էին արագորեն կազմակերպել իրենց հասարակական-կրթական կցանքը՝ այդպիսով նմանվելով Կ. Պոլսի, Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի հայ ավետարանական համայնքներին:

19-յա դարի երկրորդ կեսի Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականության գործունեության հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունի Անդրկովկասի հայության մասնավորապես արևելահայ ավետարանականության սկզբնավորման և տարածման պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

³⁰ Ա. Հայրապետյանի ներկայացմամբ՝ «Երևանի նահանգի 1869 թ. ժողովրդագրական հյուսիսն ըստ դասերի» փաստաթղթի դափնեանք բաժնում նշված է 7 ցույցերակետ (տե՛ս նույնիսկ աղյուսակներ), իսկ 1886-1887 թթ. վերադեբող մի փաստաթղթում նշված է բողոքական բաժինը, ասկայն հոգևորականներ և նովատոցողներ նշված չեն (տե՛ս Հայրապետյան Ա., Ալեքսանդրապոլի զավառը վիճակագրական կյուրերում (XXIX դ. - XX դ. սկիզբ): Փաստաթղթերի և կյուրերի ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 108, 156-157):

АРМЯНСКИЕ ЕВАНГЕЛИСТЫ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ И
ОКРЕСТНОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19-ОГО ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В первом тридцатилетии 19-ого века после присоединения Восточной Армении к России среди кавказских армян зарождается евангелистское движение, которое уже в середине века набирает обороты в Александрополе. Однако не смотря на распространение движения, армянские евангелисты Александрополя и окрестностей не имели организационной структуры и не получили официального признания от российских властей.

KARO JAMKHARYAN

THE ARMENIAN EVANGELISTS OF ALEXANDROPOL AND ITS
SURROUNDINGS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH C.

SUMMARY

During the first three decades of the 19th c., that is after the establishment of Russian dominion over Eastern Armenia the Evangelical movement emerges among the Armenians of the Caucasus, and consequently vastly spread in Alexandropol already at the second half of the 19th c. Despite the movement's spreading the Armenian evangelists of Alexandropol and its surroundings did not have an organizational body and did not get a state recognition from the Russian authorities.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИКЕ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1894–1922 ГГ.

Последняя четверть 19-го века в мировой истории была отмечена очередной эскалацией в Восточном вопросе. Страдающие под жестоким гнетом Османской Турции христианские народы подняли знамя национально-освободительной борьбы. Мощная волна вооруженных восстаний быстро распространилась по всем европейским Балканам. Процессу объективно способствовала имперская политика царской России, которая явно и активно поддерживала освободительные движения балканских народов. Социально-экономическим и политическим основам Османской империи внушительные удары нанесли восстания 1875–1876 гг. в Боснии, Герцеговине, Болгарии, Черногории, Сербии и др., победоносная для России русско-турецкая война 1877–1878 гг.

Процесс постепенного и основательного выдавливания Османской Турции из ее европейских владений набирал обороты и, казалось, что события приведут к окончательному развалу империи, концу нечеловеческих страданий христианских народов, в том числе западных армян, их освобождению от турецкого ига. Обнадеживающими были результаты Сан-Стефанского русско-турецкого договора и, в меньшей мере, Берлинского конгресса 1878 г. Османская империя была вынуждена отказаться от некоторой части обширных европейских владений (Турция признавала полную независимость Румынии, Черногории и Сербии, а также обязывалась предоставить самоуправление Боснии и Герцеговине), провести широкие реформы в других остававшихся под ее властью христианских областях, в том числе и в Западной (Турецкой) Армении, обеспечить безопасность христианского населения империи.

Таким образом, начиная с 1878 г. Армянский вопрос — как составная часть Восточного вопроса, становится вовлеченным в международную дипломатию. На данном историческом этапе — как

вопрос освобождения Западной Армении и западных армян от турецкого владычества. Однако турецкое правительство не только не приняло никаких действенных мер по обеспечению безопасности западных армян и улучшению их жизни, но и усилило гонения против армянского населения империи. К сожалению, со стороны великих держав Армянский вопрос стал использоваться лишь для оказания давления на Турцию, в угоду собственных интересов, для достижения политических и экономических уступок от султанского правительства. Осознавая лживость держав в Армянском вопросе, и чтобы навсегда избавиться от него, султан Абдул Хамид II-ой (Красный султан) приступил к практическим мерам по искоренению и массовому уничтожению западных армян на их же исторической колыбели – Армянском нагорье. Конечной целью преступной стратегии султанского правительства должно было стать полное искоренение армянского этноса, захват веками накопленных армянами историкокультурных ценностей, недвижимости, финансовых и экономических ресурсов – для создания турецкого государства с преимущественно однородным мусульманским населением. Реализация программы имела бы жизненно важное значение для Турции, в противном случае – рано или поздно лишившись захваченных армянских территорий, турки должны были сужиться на небольших территориях Малой Азии и навсегда распрощаться с заманчивой идеей Великой Турции.

Первым результатом преступной геноцидной политики кровавого султана стало массовое истребление или исламизация в 1894–1897 гг. более 300 тысяч армян в Западной Армении, армянской Киликии, других армянонаселенных территориях империи. И только благодаря инстинкту выживания, героической самообороне армян удалось предотвратить дальнейшую эскалацию чудовищной резни. Большую роль в этом сыграла и мировая прогрессивная общественность, заставив свои правительства через своих послов в Константинополе воздействовать на султана, чтобы остановить уничтожение целого народа. Неоспоримыми являются заслуги Марка

Твена, Анатоля Франса, Йоханеса Лепсиуса, Жан Жореса и других великих гуманистов.

Политику Геноцида армяни султанского правительства Османской Турции продолжили пришедшие в результате государственного переворота к власти в Турции в 1908 году младотурки. Их главари не только хорошо усвоили абдулхамидовский механизм истребления армян, но и усовершенствовали его. Давая народам империи лживые обещания о свободе, национальном равенстве, солидарности и др., с первых же дней власти младотурки стали разжигать антихристианские настроения, направляя против армян, греков, ассирийцев и др. реакционные религиозные силы.

Жестокость младотурок первыми почувствовали киликийские армяне, в Адане, Мараше, других армянонаселенных территориях Киликии весной 1909 года младотурки организовали и осуществили резню более 30 тысяч армян.

Отказавшись от идеологии панисламизма, младотурки в течение 1910–1913 гг. окончательно пришли к идеологии пантюркизма, конечной целью которого являлся Великий Туран, который должен был простираться от Босфора до Уральского хребта, Сибири и Алтая, охватив все местное тюркоязычное население. Еще в 1911 году в Салониках на съезде партии младотурок “Единение и прогресс” было принято тайное решение о том, что мусульманское население империи должно быть отуречено, а христианское – уничтожено. По мнению идеологов паносманизма и пантюркизма, армяне, кланом приближившись на пути к Великому Турану, должны были быть истреблены в первую очередь, и поголовно.

Вспыхнувшая 1 августа 1914 г. Первая мировая война, в которой Российская и Турецкая империи оказались в противоположных военных блоках – Антанты и Четверного Союза, имела роковое значение для всего армянского народа, волею судьбы разделенного между этими империями. На Западном и Кавказском фронтах в рядах русской армии против турецкой сражались около 200 тысяч армян, в том числе 2,5 тыс. офицеров, 10 тысяч армян сражались в организованных армянских добровольческих отрядах. Все это усили-

ло развужданную в Турции антиармянскую шовинистическую пропаганду, тщательно разработанная младотурками программа уничтожения армян была пущена в ход. "Идет война и другой такой возможности уже никогда не будет, — намекал своим однопартийцам один из главных организаторов Геноцида армян доктор Назим, — ... На этот раз наши действия должны принять характер тотального искоренения армян, надо уничтожить всех, до последнего"¹.

В условиях начавшейся войны, с осени 1914 г. началось массовое уничтожение призванных в турецкую армию армянских солдат. Роковым днем в истории армянского народа стало 24 апреля 1915 года, когда начались массовые аресты и казни нескольких сотен представителей армянской знати и интеллигенции. За этим последовало планомерное уничтожение беспомощных стариков, женщин и детей. Для того, чтобы ввести в заблуждение международное сообщество массовые убийства были организованы не в спешных армянских населенных пунктах, а посредством массовой депортации армян с мест постоянного проживания. Главный организатор Геноцида армян министр внутренних дел Турции Талаат паша в своих телеграммах-указах на места весной-летом 1915 года однозначно утверждал, что для живущих в Турции армян право на жизнь и на труд абсолютно отменено² и, что "депортация — это уничтожение"³. Свидетель ужасных событий, тогдашний посол США в Турции Генри Моргентхау справедливо замечал: "настоящими целями депортации были грабеж и уничтожение, это, действительно, новый способ резни"⁴.

Набирающую обороты политику геноцида уже невозможно было остановить. Никак не повлияло на младотурок и подготовленное по инициативе России совместное публичное заявление прави-

¹ См. Геноцид армян в Османской империи (Сборник документов и материалов под ред. М.Г. Нерсисяна), Ереван, 1982, с. VII.

² Айговян А. Величайшее преступление. Последние армянские погромы и Талаат паша (на армянском языке), Ереван, 1990, с. 35-37.

³ См. Геноцид армян в Османской империи, с. 580.

⁴ См там же, с. 564.

тельств России, Великобритании и Франции от 24 мая 1915 года, в котором последние предупреждали Турцию о недопустимости политики уничтожения, а массовые убийства были классифицированы "как преступления против человечности и цивилизации". По сути – это было первым актом международного признания Геноцида армянского народа, хотя самого термина "геноцид" тогда еще не существовало.

В годы Первой мировой войны младотурецким правительством Турецкой империи была осуществлена массовая депортация и физическое истребление армянского населения. В результате Большого геноцида 1915–1916 гг. (по армянски – "Мед Егерн") на своей исторической родине – Западной Армении, было истреблено около 1,5 млн. армян, сотни тысяч были насильственно депортированы и стали беженцами, так образовалась армянская диаспора (по армянски – "Спюрк"). Армяне смогли уберечься от полного истребления и перебраться за пределы империи благодаря самоотверженной самообороне, организованной в Ване, Муше, Сасуне, на знаменитой горе Муса даг и др.

Таким образом, Западная Армения была лишена ее реальных хозяев – западных армян, были уничтожены тысячи армянских исторических и культурных памятников, церквей и монастырей, армянам был нанесен огромный материальный и моральный ущерб.

Политика Геноцида армян была продолжена младотурецким правительством Турции и в последующие годы, она перекинулась в пределы Восточной Армении и в Закавказье. К концу 1917 начале 1918 гг. здесь проживало более 2 млн. армян, 1.315.000 из них в Восточной Армении. В результате увеличения за счет сотен тысяч депортированных населения Восточной Армении последняя стала центром консолидации армян, создавались серьезные предпосылки для осуществления вековой мечты армянского народа – восстановления армянской государственности. Однако после выхода России из войны, подписания унизительного Брест-Литовского мирного договора от 3 марта 1918 г. большевистская Россия возвращала Турции занятые по праву войны Ванский, Битлийский, Эр-

турумский, Трапизундский вилаеты Западной Армении и часть Восточной Армении – Карсский и Ардаганский округа. Таким образом, сводился на нет и декрет Совнаркома Советской России “О Турецкой Армении” от 29 декабря 1917 г., главным содержанием которого было провозглашение права армии Западной Армении на свободное самоопределение, вплоть до полной независимости и создания независимого государства. В результате вывода русских войск из Западной Армении десятки тысяч армян вновь стали жертвами турок. Уход России из стратегически важного для него Закавказского региона усилило влияние Турции. Под ее политическим и военным давлением, несмотря на протесты армянской стороны, Закавказский сейм 9(22) апреля 1918 г. провозгласил Закавказье независимым государством.

В неблагоприятной и критической для Советской России международной обстановке потеря Кавказа и Закавказья грозила существованию самой России, как целостной державы. Турецкие идеологи пантюркизма прекрасно осознавали, что в случае окончательного отделения региона от России открываются новые возможности для практического осуществления идеи создания Великого Турана. Последний, как уже было сказано, должен был охватить и огромные российские территории. Несомненно, что осуществление этой программы имело бы катастрофические последствия для Российского государства. Уместно отметить, что накануне 80-летия Геноцида армянского народа в Османской Турции, 14-го апреля 1995 г. Государственная Дума Российской Федерации от имени русского народа осудила организаторов Геноцида армян в 1915–1922 гг., выразила свое глубокое сожаление всему армянскому народу и признала “24-ое апреля” Днем памяти жертв геноцида. В заявлении Госдумы, которое было принято единогласно, справедливо и прозорливо отмечалось, “что физическое уничтожение братского армянского народа на его исторической родине было совершено с целью создания благоприятных условий для разрушения России”.

Отделение Закавказья от России и вовлечение ее в сферу влияния Турции не сулило ничего хорошего армянам, оказавшимся ли-

цом к лицу с турецкой угрозой. Преодолевав сопротивление армянских боевых формирований, весной 1918 г. турки один за другим заняли Карс, Ардвин, Батум, вторглись в пределы Тифлисской и Ереванской губерний. Только в Ахалкалакском уезде турками было вырезано, умерло от голода и холода около 40 тысяч армян, значительная часть армянского населения уезда. 16 мая 1918 г. турки заняли Александрополь (Гюмри), 21 мая захватили поселок Сардаралат и железнодорожную станцию в нескольких километрах от Св. Эчмиадзина и Еревана. И лишь благодаря героическим победам армян в Сардаралатском, Баш-Апаранском и Каракилисском сражениях 22–27 мая 1918 г. удалось отстоять право на жизнь и независимость, не позволить турецким полчищам вторгнуться в сердце Армении – Араратскую долину, избежать полного и окончательного уничтожения.

В сентябре 1918 г. турецкие войска вторглись в Баку и в тесном сотрудничестве с азербайджанскими мусавитистами организовали резню десятка тысяч местного армянского населения, подвергшегося воздействию страшных зверств и грабежей.

Поражение Турции и ее союзников в Первой мировой войне, падение младотурецкого правительства, постепенный распад Османской империи, казалось, давали возможность армянству вздохнуть свободно, залечить раны геноцида и найти пути, чтобы вновь стать хозяевами своей исторической родины. Обнадеживающими для армян были и результаты Парижской мирной конференции 1919 г. 30 января в Париже на совещании представителей США, Великобритании, Франции, Италии и Японии было решено, что целью конференции является также отторжение некоторых территорий Османской империи, в том числе Западной Армении (включительно Киликии), которые должны быть переданы под покровительство отдельных государств, действующих в качестве мандаторов Лиги Наций. Во 2-ом пункте данного решения в частности отмечалось: "По ряду причин, и в частности, по причинам неверного правления со стороны турок (Турции) в отношении подчиненных народов, а также осуществления в последние годы ужасных погромов армян и

других народов, союзные и объединенные державы соглашались в том, что Армения (и другие территории – авт.) должна полностью отделиться от Турецкой империи...³.

По подписанному странами-победителями, в том числе Республикой Армения, с Османской Турцией историческому Севрскому договору от 10 августа 1920 г. империя раздроблялась, а угнетенные народы получали независимость. К Армении полностью относились статьи 88–93 3–ей части 6–ого раздела Севрского договора. В 88–ой статье в частности отмечалось, что Турция признает Армению как свободное и независимое государство так, как это сделали союзные державы. Согласно 89–ой статье – Турция и Армения, также как и другие договаривающиеся стороны, вопрос границ между Турцией и Арменией в Эрзерумском, Трапизундском, Ванском и Битлисском вилайетах согласились оставить на усмотрение арбитражного решения президента США, а также соглашались со всеми теми мерами, которые последний мог предложить для обеспечения выхода Армении к морю и демилитаризации тех османских территорий, которые окажутся в указанных границах. Со дня решения вопроса границ, согласно 90–ой статье договора, Турция отказывалась от всех прав на территории, переданные Армении. Комиссия демаркации границ должна была сформирована в течение трех месяцев (статья 91)⁴.

По арбитражному решению президента США Вудро Вильсона от 22 ноября 1920 г. о турецко-армянском разграничении, к территории уже независимой Восточной Армении присоединялась значительная часть Западной Армении (около 90 тыс. кв. км.) с выходом к Черному морю через порт Трапизунда. Объединенная Армения должна была охватить территорию в более чем 160 тыс. кв. км. Таким образом, казалось, что осуществляется вековая мечта армянского народа, освобождается Западная Армения и вместе с Восточной Арменией создается объединенная и независимая Армения.

³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. XII, p. 745–746.

⁴ Севр и Лозанна. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под ред. проф. Ю.В. Ключникова и проф. А.В. Сабашина, Москва, 1927, с. 31–32.

Однако Севрский мирный договор и арбитражное решение В. Вильсона были неосуществимы для армян, хотя еще никто не отменял эти международно-правовые документы, которыми официально и юридически признаются права армянского народа в отношении Западной Армении. Севрский договор был подписан спустя более полутора лет после созыва Парижской мирной конференции. Происшедшее в течение этого времени перераспределение политических сил в созных странах, которое в свою очередь приводило к радикальным переменам в их внешней политике сыграло на руку Турции. «Во времена Клемансо, Вильсона и Орландо, — писал Ллойд Джордж, — союзники были едины в том, что турки должны быть вытеснены (из Европы — авт.) в Азию ...», а ныне «Франция и Италия подчеркивают, что К-Поль, как и прежде, должен оставаться столицей Турции ...». И только В. Вильсон придерживался своего мнения, что «позволить туркам остаться в Европе — это аномалия»⁷. Решительная антитурецкая позиция держав Антанты была заменена политикой нахождения общего языка с предводителем турецких националистов Мустафой Кемалем пашой (Ататюрк) и направлением последнего против Советской России.

В то время, когда организаторы и исполнители Геноцида армян осуждались турецким военным трибуналом⁸, в Турции кабира-

⁷ Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2. Москва, 1957, с. 398–400.

⁸ 15 февраля 1919 года в К-Поль начался судебный процесс, который был призван провести судебное разбирательство в отношении младотурецких лидеров, обвиняемых в военных преступлениях и организации погромов армян. В списке обвиняемых оказался бывший Великий везир Салих Халим паша, лидеры младотурецкого триумvirата — Талаат, Энвер, Джемаль, председатель Сената Халим паша, бывший министр юстиции Ибрагим паша, бывший министр просвещения Азизет Шивоси бей, докторы Низам и Бехсалин Шакир и др. Военный трибунал неопровержимыми фактами подтвердил, что погромы армян были преднамеренным, запланированным и организованным преступлением. По оглашенному 6 июля 1919 года приговору: за вовлечение Турции в мировую войну, массовую депортацию и резню христианские главные виновники (последние к этому времени успели скрыться за рубежом — авт.) были заочно приговорены к смертной казни. В 1920–1922 гг. главные организаторы Геноцида армян были уничтожены армянскими истребителями.

ло силу турецкое националистическое (кемалистское) движение под руководством М. Кемалья. В конце 1919 года в своей книге "Величайшее преступление" известный армянский автор Арам Антонян дальновидно замечал, что "Национальное движение" Кемалья паши не является повстанческим движением, что "в этом явлении, его целях и средствах отсутствует идентичность" с прежними правителями Турции, и, что "Национальное движение" не что иное, как "армяноубийственное движение", которое рука об руку со всеми преступными элементами в регионе стремится задушить армянское население"⁴.

По мнению ряда историков-исследователей, если на западе Анатолии начало кемалистского движения объяснялось необходимостью антигреческой борьбы (особенно после захвата греками Измира (Смирны) в мае 1919 года), то на востоке – в Западной Армении, путем истребления армян предотвратить создание армянского государства.

Идеология и программные цели кемалистов были официально сформулированы на съездах организаций, проведенных в Эрзеруме и Сивасе летом-осенью 1919 года. Принятые здесь решения не оставляли и доли сомнений, что кемалисты не только не отказываются от государственной политики султанского и младотурецкого правительства по истреблению армян, но и будут непосредственными продолжателями той же политики. Лидер кемалистов и его соратники живо заверяли, что подвергая мусульман гонениям в годы войны, армяне нанесли оскорбление достоинству турецкой нации. Подобной клеветой возбуждая антиармянские настроения, кемалисты призывали "любой ценой сохранить Восточную Анатолию (Западную Армению – авт.) в составе Турции". Кемаль заявлял, что не только не уступит ни пяди земли армянам, но прибегнут к любым возможным средствам, чтобы предотвратить создание независимой армянской государственности.

⁴ Антонян А., указ. соч., с. 259–261.

Один из многочисленных тайных агентов английских спецслужб в регионе Дж. Перринг в одном из своих докладов в Лондон от 29 июля 1919 года отмечал, что "Целью Кемалей является создание многочисленных бандформирований под командованием армейских офицеров ... Эти отряды предусмотрено использовать и в Турецкой Армении, чтобы не допустить ее отторжения". К такому же заключению приходит и английский адмирал Де-Робек: 26 декабря 1919 года адмирал из Константинополя сообщает лорду Керзону о том, что на созванном Кемалем 5 декабря в Эрзеруме конгрессе, на котором кроме турецких, курдских и арабских представителей принимали участие и азербайджанские турки-татары, главным обсуждаемым вопросом стал вопрос "О намечаемых мероприятиях, направленных на предотвращение создания Армянского государства"¹⁹.

Программные положения, выдвинутые кемалистами на съездах в Эрзеруме и Сивасе, их политические цели окончательно были сформулированы в закон-документе под амбициозным названием "Турецкий национальный обет", принятом новообразованным Великим национальным собранием Турции 28 января 1920 года. В нем в частности провозглашалось, что предотвращение создания организованной армянской общины должно стать священным делом каждого турка, а ликвидация Армении – первоочередной задачей. Руководствуясь лозунгом "Мы будем жить или умрем вместе с Национальным обетом", кемалисты встали на путь истребления или насильственной исламизации нетурецких народов Османской империи.

Таким образом, проходили годы, менялись правительства, менялось международное положение, но неизменным оставалась политика армянофобства турецких лидеров. С момента формирования турецкого националистического движения оно и не пыталось скрывать свой антиармянский характер. В тайном докладе заместителю ведомства по иностранным делам Советской России Д. Кара-

¹⁹ См. Галкин Г., *Армения и великие державы (1917–1923 гг.)* (на армянском языке), Ереван, 1999, с. 130–131.

хану первый секретарь посольства России в Анкаре Н. Умпал замечает: "В отношении подданных применяются постоянные гонения, от которых больше всего страдают армяне. В отношении армян, как и прежде, применяются преследования. Вражда особенно чувствуется в приграничной зоне, в районах бывших войн и погромов. Прошлое не забыто, так как не неизвестными группами вражда постоянно возбуждается ... На Западном фронте в результате военных действий вражда и атмосфера недоверия в отношении греков также существует, однако это проявляется не столь остро, как в отношении армян". Характеризуя руководителя движения, Умпал подчеркивает, что Кемаль проявляет себя в политике как совершенно беспринципная личность¹¹. Уместно отметить, что в том же духе об образе М. Кемалья высказывалась и "самая известная турчанка" времени, одна из близких в окружении Кемалья – Халиде Эдип. Последняя признавалась, что однажды "она увидела истинное лицо Кемалья, который оказался самым настоящим циником"¹².

Характерно, что как в свое время младотурки, так и кемалисты – своей первой мишенью превратили армянскую Киликию и, пользуясь двуличной политикой французского правительства в отношении киликийских армян, в течение 1920 года организовали массовые погромы и депортацию десятков тысяч армян Мараша, Сасуна, Зейтуна, Айнтала, Аджна и других армянских городов и сел. Этим кемалисты сорвали кажущиеся намерения французов о создании "Армянского очага" в Киликии. Зверства кемалистов в Киликии получили широкий резонанс в европейской прессе. Священник монастыря францисканского братства Мараша Матери Мюррей и своей работе "Резня Мараша (февраль 1920 года)", которая была опубликована в 1921 году в Бельгии, глазами очевидца описывает зверства турок в Мараше. Отмечая, что погромы "продолжались до утра 11 февраля, в общей сложности одиннадцать дней. – Мюррей

¹¹ Архив внешней политики (АВП) РФ, ф. 04, секретариат Чичерина, оп. 39, ланка 232, д. 52993, 1921, л. 16.

¹² Ушаков Я., Феномен Ататюрка. Турецкой правитель, творец и диктатор, Москва, 2002, с. 175.

пизвет, — Это были адские дни, дни разрушений и погромов, которые превратят вас в душевнобольных, если подробности этих ужасов вы увидите своими глазами в кинофильмах. Осаждающие турки преследовали цель полного уничтожения всех христиан, в том числе французов ... Самым ужасным из этих зрелищ был поджог армянской церкви Св. Богородицы. Там нашли убежище 50 французских и армянских солдат и около 2000 христиан. Понадобилось восемь мучительных дней, чтобы турецкие изверги смогли разрушить церковь и уничтожить находящихся там людей”.

Одержимый стремлением продолжить и довести до конца генцицидную политику истребления армян своих предшественников — османского и младотурецкого правительств, кемалисты не только продолжали политику уничтожения остатков армян в Западной Армении и армянской Киликии, в других территориях империи, но и задались целью уничтожения армян Восточной Армении и захвата ее территорий. И вовсе не случайно, что первым внешнеполитическим документом, подписанным лидером турецких националистов М. Кемалем от имени непризнанного кемалистского правительства было письмо от 26 апреля 1920 года в адрес большевистского правительства Советской России, к председателю Совнаркома РСФСР Владимиру Ленину. В нем предлагалось установить тесные дипломатические отношения между двумя странами и заключить военный союз против западного империализма. Кемаль официально предлагал и выражал готовность, в случае необходимости, “начать военные действия” против империалистической Армении¹³. Это еще одно весомое доказательство того, что первоочередной целью кемалистского движения было окончательное “очищение” Османской империи от армян и, при возможности, уничтожение восточных армян.

Весной 1920 года при непосредственном содействии кемалистских азербайджанские военизированные банды осуществили резню десятка тысяч армян города Шуши и окрестных армянских населен-

¹³ Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 725–726.

ных пунктов Нагорного Карабаха. Летом того же года кемалисты пытались осуществить погромы армян также в Нахичеване, однако получить согласие Советской России на вторжение в армянскую область им не удалось. Об этом говорится в телеграмме члена Кавказского бюро ЦК РКП(б) Г. Орджоникидзе от 16 июля 1920 года, направленной В. Ленину, Г. Чичерину и И. Сталину. Через 3 дня, 19 июля наркоминдел РСФСР Г. Чичерин оповещал министра иностранных дел Армении, что “Благодаря исключительно миролюбивым стремлениям советского правительства турецкие националисты преостановили военный призыв, который имел целью нанести новый удар по армянскому народу”¹⁴.

Из другого архивного документа становится ясным, что по достоверным данным посольства Советской России в Турции в августе 1920 года кемалистское правительство объявило призыв в армию всех христиан в возрасте от 20 до 40 лет, последние “направлялись в самые заснеженные районы армянского фронта. Так как вне всякого сомнения, что они в массовом порядке погибают в горах Кавказа, то очевидно, что эти новые меры Мустафа Кемалю носят репрессивный характер в отношении мужского христианского населения Анатолии”¹⁵.

Апогеем преступлений кемалистов в отношении армянского народа стало их наступление на Республику Армения осенью 1920 года. В развязанной кемалистами турецко-армянской войне целью Кемалю было “уничтожение армянской армии и армянского государства”, а также заставить армию отказаться от Севрского договора¹⁶. Командующий Западным фронтом кемалистской армии Али Фуад Джебесой 14 сентября 1920 года намекал Кемалю, что “не надо отказываться также от мысли присоединения Азербайджана к

¹⁴ Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики (на армянском языке), Ереван, 1972, с. 453–454.

¹⁵ АВП РФ, ф. 132, референтура по Турции, оп. 3, папка 2, л. 18, л. 75.

¹⁶ Кемаль М., Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1932, с. 102.

Турции"¹⁷. Как справедливо замечает академик Г. Симонян, "тюркизм кемалистов не ограничивался пределами "Новой Турции", он должен был возрасти и на самом деле возрос до пантюркизма"¹⁸.

В течение турецко-армянской войны только в Карсской области Армении кемалистские войска уничтожили, взяли в плен десятки тысяч армян, не пожалели около 6 тысяч армянских сирот, находящихся под попечительством Американского комитета помощи на Ближнем Востоке. О насилиях кемалистов в Карсской области представляют интерес свидетельства очевидца, гражданина Румынии Василия Ионеску: "В городе происходила ужасная резня, на моих глазах группа армянских женщин, спасаясь от злодеяний, бросилась в реку Карсачай. Нам – задержанным, целыми днями не давали не только еды, но и воды, полностью оголили, были случаи изнасилования мужчин. На пути депортации задержанные подвергались различным мучениям. После своего освобождения в Карсе от доктора Нури-бея узнал, что в городе было истреблено 8000 армян, но по моим наблюдениям – число убитых должно было составить не менее 10–12 тысяч человек. Практически все женщины были изнасилованы и заражены, многие умирали с голоду, было разграблено все, в магазинах, конфискованных у армян, торговлю вели турки"¹⁹.

Гонения и преследования в отношении армянского народа со стороны кемалистов продолжались также после советизации Армении в начале декабря 1920 г., турецкие войска продолжали нести разрушения в оккупированных районах Армении, уничтожать местное население. В обращении группы западноармянских беженцев в Москву – к Ленину, Сталину и Карахану в январе 1921 г., сообщалось: "Мы верили, что сам факт установления советской власти в Армении будет иметь отрезвляющее воздействие на Кемалья", одна-

¹⁷ Симонян Г., Из истории турецко-армянских отношений (на армянском языке), Ереван, 1991, с. 380.

¹⁸ Симонян Г., Идеология и политика турецкой национальной буржуазии (на армянском языке), Ереван, 1986, с. 551.

¹⁹ См. Неренский М.Г., Фальсификаторы истории (на армянском языке), Ереван, 1998, с. 308–310.

ко он продолжает разрушать также Советскую Армению и игнорировать ее власти. Беженцы выражали надежду, что Россия "предпримет решительные меры, чтобы привести в чувство Кемалю, и спасет Советскую Армению от дальнейшего разрушения"²⁰.

Зверства кемалистских войск достигли особенно больших масштабов в оккупированных Александрополе и провинции. С ноября 1920 по апрель 1921 гг. здесь были уничтожены, увезены в плен, умерли с голоду более 100 тысяч армян²¹. В конце февраля – начале марта 1921 года в период вероломного вторжения кемалистских войск в Ахалкалакский уезд были организованы массовые погромы местного армянского населения. В результате двух турецких наступлений 1918 и 1920 гг. численность армян в уезде сократилась вдвое. Погромы армян носили организованный характер и поощрялись со стороны кемалистского руководства.

Кемалистская политика истребления армян продолжалась и в западных областях Турции. Наиболее душераздирающий характер носили трагические события в Смирне осенью 1922 года. Турки вошли в Смирну 9 сентября, на следующий же день туда прибыл глава кемалистов. Преследования христианского населения начались 11 сентября и продолжались несколько дней. В результате турецких зверств были истреблены несколько тысяч армян и греков. Для сокрытия следов преступлений в присутствии своего предводителя кемалисты 13 сентября предали огню цветущий город. В опубликованной в Париже книге "Конец Османской империи: от Красного султана до Мустафы Кемалю", автор – французский дипломат Жан-Поль Гарнье отмечает: восторженно смотря на зрелище погашения языками пламени Смирны, предводитель кемалистов воскликнул: "Долго смотрите на это зрелище! Это конец чужого присутствия в нашей стране. Это пламя означает и является символом того, что наша родина окончательно освобождена от предателей и тор-

²⁰ Национальный архив Армении (НАА), ф. 114, оп. 2, л. 35, л. 34.

²¹ НАА, ф. 114, оп. 1, л. 131, л. 1.

говцев. Отныне освобожденная и очищенная Турция принадлежит только туркам”.

Таким образом – то, что осуществили турки–кемалисты в армянской Киликии, в западных районах Турции и Восточной Армении в 1919–1922 годах нельзя квалифицировать иначе, как запланированное и целенаправленное уничтожение армянского этноса и присвоение его территорий. Так был реализован завершающий этап Геноцида армян. Основываясь как на фактологических и статистических материалах, так и на научных исследованиях, можно констатировать, что в результате геноцидной политики кемалистов на указанных территориях были истреблены, погибли от голода и эпидемий, а также были отуречены около 500 тысяч армян. В результате осуществленного геноцида кемалистам не только удалось оставить в составе провозглашенной в конце октября 1923 г. Турецкой республики Западную Армению и Киликию, но и захватить значительную часть Восточной Армении.

Задачей кемалистского “национального движения” было спасение Турции от кажущегося неизбежного краха, кемалисты смогли предотвратить это не только благодаря победе, одержанной над греками, но и путем “очистки” империи и многих соседних территорий от христианских народов–аборигенов: армян, греков, понтийцев, ассирийцев, и присвоения их исторических земель. Очевидно, что совершенно правы те исследователи, которые в результате своих исследований пришли к выводу, что в Турции не было национально–освободительного движения, а сформировалось движение направленное против национальных меньшинств империи.

Современный турецкий исследователь Танер Акчам признается: “Геноцид армян был осуществлен не ради абстрактной идеологии, а для получения вполне осязаемой выгоды”, “от геноцида большую выгоду имело государство, которое получило возможность на территории Анатолии создать национальное государство. Можно даже утверждать, что геноцид армян был более чем “рациональным” действием, которое было осуществлено именно с этой целью”, так как “результатом геноцида была тюркизация Анато-

лив²². Акчам приходит к совершенно логичному и правильному выводу: «Основы Турецкой республики заложены на уничтожении истории целого народа»²³. Добавим, что принятый в 1923 году по инициативе М. Кемаля закон об «Оставленном имуществе» «узаконивал» грабеж имущества западных армян. Сотни тысяч чудом спасшихся от геноцида навсегда лишились права возвращения к родным очагам.

Таким образом – можно констатировать, что в политике и механизмах осуществления истребления армянского народа султанского, младотурецкого и кемалистского правительств Турции различий практически не замечается, это был перманентный и последовательный процесс. Бесспорной является и та историческая реальность, что в результате проводимой десятилетиями, этап за этапом, государственной геноцидной политики армянский народ потерял большую часть своей исторической Родины. Вопреки этому, вследствие уничтожения армянского этноса и присвоения его исторических территорий, культурного богатства и материальных ценностей, находящегося на грани окончательного распада турецкое государство не только сохранило свое существование, но и заняло важное стратегическое положение в регионе.

²² Танер Акчам, Турецкое национальное «Я» и Армянский вопрос, Москва, 1995, с. 104.

²³ Там же, с. 144–145.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
 ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1894-1922 թթ.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թուրքիայի սուլթանական, երիտթուրքերի և քեմալականների կառավարությունների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցեղասպան քաղաքականության և այն իրականացնելու մեխանիզմների միջև տարբերություն զրեթե չկար. այն շարունակական և նպատակատուղված գործընթաց էր.

Անժխտելի է պատմական այն իրողությունը, որ թուրքական իշխանությունների կողմից 1894-1922 թթ. փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը: Ուստի Թուրքիայի հանրապետության հիմքերը դրված են «մի ամբողջ ժողովրդի քեմալիզման պատմության վրա»:

KAREN KHACHATRYAN

THE TURKISH POLICY CONTINUITY IN REALIZATION OF THE
 ARMENIAN GENOCIDE IN 1894-1922

SUMMARY

There were almost no differences between the genocidal policy and its implementation mechanisms directed against the Armenian people by the Sultanic, Young Turk and Kemalist governments; it was a continuous and purposeful process.

The historical truth that in the result of the Armenian Genocide carried out in stages by the Turkish authorities in 1894-1922 the Armenian people lost the most part of its historical homeland is undeniable. Therefore, the foundations of the Turkish Republic were laid on "the elimination history of a whole nation".

**ԽՈՐԵՆ ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ (1901–1909 թթ.)**

*Ես մեծությունը գտնում եմ միմիայն խոնարհության մեջ:
Բարձր պաշտոն ունեցող անձնավորությունը մեծ կարող է լինել
միայն այն ժամանակ, երբ մտտ է խոնարհին՝*

Նորին սրբություն Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

20-րդ դարի սկիզբը հազեցած էր հայ ժողովրդի ճակատագրին առկալող պատմաքաղաքական բախտորոշ իրադարձություններով (Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Մեծ եղեռն, Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն ծնունդ և այլն): Իրար հաջորդող այդ իրադարձությունների ընթացքում ասպարեզ եկան այնպիսի անհատներ, որոնք իրենց անձնվեր գործունեությամբ նպաստ բերեցին հայ ժողովրդի ծանրագույն վիճակն ինչ-որ չափով թեթևացնելու գործին: Երանց շարքում իր արժանի տեղն ունի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Խորեն Ա Մուրադբեկյանը¹:

Մուրադբեկյանն իր գործունեությունը սկսել է ուսուցչական ասպարեզում: Ուսուցիչ աշխատելու տարիներին շրջելով հայաշատ մի շարք գավառներում (Ղուբա, Լուխի, Ղզլար և այլուր)², մտտիկից ծանոթանալով ժողովրդի վիճակին ու կարիքներին՝ նա որոշում է եկեղեցական դառնալ և այդ ճանապարհով ծառայել ժո-

¹ Ավագյան Գ., Նահատակ հայրապետը, Երևան, 2008, էջ 63:

² Խորեն Ա Մուրադբեկյանը (աշխարհիկ անունը՝ Ալեքսանդր) ծնվել է Թիֆլիսում 1873 թ. դեկտեմբերի 8-ին՝ Եզրումից գաղթած Հովհաննես Մուրադբեկյանի ընտանիքում: Նախնական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի Աերսիայան ազգային հոգևոր դպրոցում (1883-1892 թթ.), այնուհետև ուսանել Մոսկվայի, Գերմանիայի, Եվեյցարիայի համալսարաններում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 319, գ. 310, ք. 2:

ղովյալին⁶։ Մբ. Էջմիածնի լուսավորչական հայոց սինոդի 1901 թ. հունիսի 4-ի որոշմամբ ընդունվում է Մայր Աթոռի միաբանների շարքը, իսկ չորս ամիս անց՝ սեպտեմբերի 25-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Խրիմյանի կարգադրությամբ ձեռնադրվում է սարկավագ⁷։ Նույն թվականի դեկտեմբերի 17-ին, համաձայն կաթողիկոսի դեկտեմբերի 10-ի կոնդակի, Մանսի վանքի վանահայր Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյանը նրան ձեռնադրում է կուսակրոն քահանա (աբեղա)՝ անվանակոչելով Խորեն⁸։ Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 31-ին, ևորընձա տեր Խորեն աբեղան նշանակվում է Լոր Բայազետի եկեղեցիների բարեկարգիչ⁹։

Լոր Բայազետի զավառի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն անգրագետ էր։ Նույնիսկ Լոր Բայազետ քաղաքում չարիագանց փոքր թիվ էին կազմում գրագետները։ Հատուկեւո էին միջնակարգ կրթություն ստացածները⁶։

Պաշտոնավարման առաջին իսկ օրից Խորեն Մուրադբեկյանը ձեռնամուխ եղավ զավառի հետամնաց կրթամշակութային կյանքի վերափոխմանը։ Սնդրի լուծմանը մտահոգ՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղված դիմումներից մեկում մանրամասն ներկայացնելով զավառում դպրոցական գործի վատթար դրությունը, բնակչության՝ սոցիալական ծանր դրության պատճառով կրթությանն ուշադրություն չհատկացնելը՝ նա համոզմունք էր հայտնում, որ «Գավառի ազգաբնակչության փրկվելու միակ ճանապարհը դպրոցն է, որի անհրաժեշտությունը, դժբախտաբար, դեռ չի հասկացել զավառի

⁶ Կավեբազմեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Ողբեր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմեց Ս. Բեկուշյանը, Երևան, 1996, էջ 10։

⁷ Ավալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 16։

⁸ Կավեբազմեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ., էջ 11։

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 9809, ք. 9։

⁶ Հայրությունան Է., Լոր Բայազետի զավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008, էջ 230։

ազգաբնակչությունը⁶։ Հետագա շարադրանքում նա գրում է, որ Լոր Բայազետի գավառը Երևանի նահանգում Ալեքսանդրապոլի գավառից հետո ամենահայաշատ գավառն է, ունի ավելի քան 100 հազար հայ բնակիչ, այնուհետև թվարկում է գավառի վարչական կառուցվածքը, գյուղերի թիվը, բերում է փաստեր՝ ցույց տալով, թե ինչ վիճակում է կրթական գործը գավառում։ Պարզվում է, որ Լոր Բայազետ գավառի առաջին մասում՝ Լոր Բայազետի կամ Գեղարքունիքի շրջանում, չնայած 32 գյուղերի առկայությանը, դպրոցներ չկային՝ բացառությամբ մեկի, որը փակվելու վտանգի տակ էր, իսկ Սաղկաձորի շրջանում 25 գյուղերի դեպքում՝ շրջանն ուներ 7 գործող դպրոց։ Խորեն Մուրադբեկյանի վերոհիշյալ նամակը կարծես թե ամբողջովին բացահայտում է Լոր Բայազետում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը, բնակչության շրջանում տիրող համատարած անգրագիտությունը։ Նա ստեղծված վիճակից դուրս գալու, ժողովրդի փրկության միակ ուղին համարում էր դպրոցների վերաբացումը և նորերի հիմնումը, որի համար հայցում էր Կոմկասի հայոց բարեգործական ընկերության օժանդակությունը⁷։

Այդ դժվարությունները վերացնելուն էին միտված Խորեն Մուրադբեկյանի՝ Լոր Բայազետի գավառում դպրոցական կյանքի կազմակերպման և զարգացմանն ուղղված ջանքերը։ Մուրադբեկյանը ծավալում է աննախընթաց գործունեություն, նրա ջանքերի շնորհիվ կառուցվում է Լոր Բայազետի քարաշեն երկհարկանի երկսեռ ծխական դպրոցը, որի նախագծի հեղինակն ինժեներ Միրզոյանն էր։ Հենքը բաղկացած էր երկու մասից՝ տղաների և աղջիկների մասնաշենքերից։ Յուրաքանչյուր մասնաշենքի նախահաշիվը 20 հազար ռուբլի էր։ Աղջիկների մաս-

⁶ ՀՀԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 300, ք. 7-8

⁷ Նույն տեղում։

նաշենքի շինարարության ծայսսի կեսը հանձն առավ ևորբայա-
 գետցի մեծահարուստ Հայրապետ Խաչատրյանը (Կոլոտ Հայրա-
 պետ)՝ պայմանով, որ իր անունը փորագրվի դպրոցի շենքի ճա-
 կատին: Իսկ տղաների մասնաշենքը կառուցվեց հանրության
 ուժերով: Այդ նպատակով Մուրադբեկյանի նախագահությամբ
 շինարարական մասնաժողովը հանգանակություն իրականաց-
 րեց: Հասարակությունն իր հնարավոր նպաստն էր բերում
 դպրոցաշինությանը: Մուրադբեկյանի ջանքերով, Հայրապետ
 Խաչատրյանի դրամական օժանդակությամբ և հասարակության
 հանգանակած դրամական միջոցներով 1902 թ. հուլիսին սկսվեց
 Նոր Բայազետ քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերակա-
 ռուցումը: Աշխատանքներն ավարտվեցին 1905 թ.: Եկեղեցու օժ-
 ման արարադությունը կատարեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
 Մկրտիչ Ա Խրիմյանը¹¹:

Խորեն աբեղա Մուրադբեկյանը շուրջ 2 տարի (1901-1903
 թթ.) վարեց Նոր Բայազետի եկեղեցիների բարեկարգի պաշտո-
 նը: Այդ կարճ ժամանակահատվածում նա իր ծավալած գործու-
 նության շնորհիվ ձեռք բերեց ինչպես տեղի բնակչության, այն-
 պես էլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի սերն ու համակրանքը: 1902
 թ. մարտի 24-ին Վեհափառ Հայրապետի կոնդակով նրան
 շնորհվեց վարդապետի աստիճան և զավագան կրելու իրա-
 վունք, իսկ ևույն թվականի հունիսի 19-ին պարգևատրվեց ծաղկ-
 յա փխլոնով¹²:

1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II ցարի ստորագրած օրեն-
 քով նախատեսվում էր պետականացնել հայ եկեղեցու կալվածք-
 ներն ու գույքը: Արդյունքում՝ փակվում են նաև ծխական դպրոց-
 ները: Նոր Բայազետում այդ առթիվ տեղի ունեցավ հակապե-

¹¹ «Մշակ», 24 օգոստոսի 1910, Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 256-258:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 378, թ. 17:

տակալ խոշոր ցույց: Կաթողիկոսի կարգադրությամբ Խորեն վարդապետը գործուղվում է Շուշի, որտեղ ևս կրա կողմից կազմակերպվում են բողոքի ցամաք բուռն ցույցեր: Շուշիից վերադառնալով Էջմիածին՝ Խորեն Մուրադբեկյանը մասնակցում է Էջմիածնում կայացած բարձր հոգևորականության ժողովին՝ եկեղեցական կալվածքների գրավման առթիվ, սակայն վերադառնում Լոր Բայազետ: Լոր Բայազետի և Շուշիի ժողովրդական ցույցերը պատճառ դարձան, որպեսզի ցարական իշխանությունները երիտասարդ վարդապետին արտրելու որոշում կայացնեն: Այդ յուրը շատ արագ տարածվում է Լորբայազետցիների շրջանում և առաջացնում մեծ զայրուք ու ցասում: Խորեն Մուրադբեկյանը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել արքայի հրամանին: Միայն զավառապետ Ստեփան Արղանյանի ջանքերի շնորհիվ է հաջողվում հանդարտեցնել ժողովրդին և խնդրել Մուրադբեկյանին ենթարկվել որոշմանը՝ հետագա անախորժություններից խուսափելու համար: Խորեն Մուրադբեկյանի Լոր Բայազետից հեռանալու ժամանակ մի բանի հազար անձից բաղկացած բազմությունը երբ էր կազմակերպել՝ սիրելի բարեկարգին ճանապարհելու համար¹³: 1903 թ. դեկտեմբերի 15-ին կաթողիկոսական կոնդակով Մուրադբեկյանը պարզեցվում է վարդապետական ականակուռ լանջախաչով¹⁴: Խրիմյանի կողմից դա մի յուրահատուկ մարտահրավեր էր՝ ուղղված ցարական վարչակարգին:

Մեկուկես տարի արտրավայրում մնալուց հետո Մուրադբեկյանը վերադառնում է Էջմիածին և կաթողիկոսի 1905 թ. մարտի 16-ի կոնդակով նշանակվում Մայր Աթոռի վանական կառավարության անդամ: Այնուհետև կրան վստահվում է Գորի-

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, ք. 1-15:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, ք. 158-159:

Իմերեթի-Քաթունի և Արդվիկի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը: 1906 թ. հրաժարվում է փոխանորդությունից և մեկնում է արտասահման, որտեղից վերադառնում է 1907 թ. և ստանձնում Էջմիածնի դիվանապետի պաշտոնը¹⁵:

Նորբայազետցիները, լսելով իրենց սիրելի վարդապետի վերադարձի մասին, համախոսակաևով դիմում են Նրիմյան Հայրիկին՝ խնդրելով նրան նշանակել Նոր Բայազետի և Դարաչիչակի հայոց եկեղեցիների գործակալ: Կաթողիկոսն ընդառաջում է խնդրանքին և 1907 թ. հոկտեմբերի 3-ին Նորեն Մուրադբեկյանին վերանշանակում Նոր Բայազետի շրջանի եկեղեցիների բարեկարգիչ¹⁶:

Դպրոցներ բացելու և վերաշինելու ասպարեզում Նորեն - Մուրադբեկյանի հետագա ծրագրերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան 1908 թ. հունիսի 22-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղված նրա նամակում: Նա տեղեկացնում էր, որ անցնող ամսում շրջագայել է գավառում և դպրոցներ բացելու վերաբերյալ բազմաթիվ համախոսակաևներ հավաքել: Բարձի կուլտուրական ընկերությանն առաջարկել էր դրանցից 10 խոշոր գյուղերում (Երանոս, Վալխաղալու, Ներքին Աղյաման, Ալիդրիս, Վերին Ղարանլուղ, Գյու, Զուլախուչ, Զաղաղու, Քուլաղոսան, Փաշաբենդ) դպրոցներ բացել: Նա անհրաժեշտ չէր համարում նոր դպրոցներ բացել Դավլաբադաշ, Ներքին Ղարանլուղ և Բասարզեյար գյուղերում, որտեղ պետական դպրոցներ էին գործում: Նա բարձր էր գնահատում արմատներով նորբայազետցի, Բաքվում բնակվող բարերար Տիգրան Աֆրիկյանի վաստակը, ով մեծ ջանքեր էր գործադրել հայոց գիրն ու գրականությունը հարազատ զավառում տարածելու հա-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ. 1-15:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1697, թ. 1:

մար. վերջինս խոստացել էր առաջիկա սեպտեմբերից իր միջոցներով դպրոցներ բացել գավառի Լորատուս և Ներքին Գյոզալդարա գյուղերում: Վերջում ևս անհրաժեշտ էր համարում ևոր բացվելիք գյուղական դպրոցներին հասկապես առաջին տարում դրամական նպաստ տալ¹⁷:

Վերը նշված եամակին կցված էր նաև 1907-1908 ուսումնական տարվա ևորաբաց դպրոցների ցանկը՝ ուսուցիչների և սաների մասին վիճակագրական տվյալներով: Պրոֆ. Հ. Հարությունյանի հաշվումների համաձայն՝ Լոր Բայազետի գավառում ծորեն վարդապետ Մուրադբեկյանի պաշտոնավարության ընթացքում՝ 1907-1908 թթ., ևոր ծխական դպրոցներ են բացվել՝ Լուլայի, Քարվանսարա, Լորատուս, Ցամաքաբերդ, Չիբուխլու, Օրդաքլու, Քնոլադաս, Ներքին Գյոզալդարա գյուղերում, որտեղ սովորում էր 899 աշակերտ, այդ թվում՝ 194 աղջիկ: Արդյունքում՝ ուսումնական տարում գավառում արդեն գործում էր 24 դպրոց՝ 1754 աշակերտով, այդ թվում՝ 297 աղջիկ: Ուսուցիչների թիվը 47 էր: Դա նշանակում էր, որ նշված ուսումնական տարում Լոր Բայազետի գավառում սովորում էր ընդհանուր բանկչության մոտ 1.6 %-ը: Օխական դպրոցների տարեկան մուտքային գումարը կազմել է 9272 ոտրլի, ծախսային մասը՝ 9281 ոտրլի: Հատկանշական է, որ Ռադամալ, Չիբուխլու, Օրդաքլու, Ներքին Ախտա, իսկ 1909 թ. նաև Լորատուս, Դոմաշեն (Չիբուխլուի փոխարեն) և Ներքին Գյոզալդարա գյուղերի դպրոցները գործում էին Տ. Աֆրիկյանի միջոցներով: Բավական է նշել, որ վերջինը մյայն 1909-1910 թթ. հիշյալ դպրոցների ուսումնական ծախսերի համար հատկացրել էր 2700 ոտրլի¹⁸:

¹⁷ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 253-254:

¹⁸ Լույս տեղում, էջ 255:

1908 թ. հոկտեմբերի 5-ին Նոր Բայազետի հայ ազգաբնակչությունը, ոգևորված վարդապետի ձեռնարկումներով, զավառապետ Ստեփան Նորդանյանի գլխավորությամբ մի համախոսական է ուղարկում կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Մուրեղյանցին, որով առաջարկվում էր Տ. Խորեն Մուրադբեկյանին եշևանակել Երևանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ²⁶:

1909 թ. փետրվարի 1-ին Երևանի թեմի պատգամավորական ընդհանուր ժողովը ձայների մեծամասնությամբ Խորեն Մուրադբեկյանին ընտրում է թեմի առաջնորդական փոխանորդ²⁷: Սակայն ցարական կառավարությունը չի հաստատում այդ ընտրությունը: Հետագայում Կովկասի փոխարքայի համաձայնությամբ Մուրադբեկյանը կարգվում է Երևանի հայրապետական թեմի փոխթեմակալ²⁸: Ստանձնելով այս պատասխանատու պաշտոնը՝ Տ. Խորեն Մուրադբեկյանի համար բացվում է գործունեության լայն ասպարեզ, որը միտված պիտի լիներ թեմի առջև ծառայած բազմաբնույթ խնդիրների լուծմանը:

Այսպիսով Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը խորապես գիտակցելով իր առաքելության իմաստը՝ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում իր կարևոր նպատակը բերեց Նոր Բայազետի զավառի բնակչության ինչպես հոգևոր, այնպես էլ կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Եւ ոչ միայն Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրյալ բարեկարգիչ էր, այլև կրթության և մշակույթի անձնուրաց մշակ:

²⁶ ՀԱՄԱ, № 227, ց. 1, գ. 177, թ. 14:

²⁷ ՀԱՄԱ, № 57, ց. 2, գ. 202, թ. 4:

²⁸ Կալեբրագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիթք Բ, էջ 13:

ХОРЕН МУРАДБЕКЯН—БЛАГОСТРОИТЕЛЬ ЦЕРКВЕЙ НОР
БАЯЗЕТА В 1901-1909 ГГ.

РЕЗЮМЕ

С 1901 по 1909 гг. Хорен Мурадбекян дважды был избран на должность благодетеля церквей провинции Нор Баязет. В течении этих лет он пытался изменить культурно-образовательную жизнь местных армян, находящихся во тьме невежества. Несмотря на царящие политические, экономические и финансовые преграды Мурадбекян основал новые школы и церкви.

QANAQARA HAYRAPETYAN

KHOREN MOURADBEKYAN: A REFORMER OF THE CONDITION
OF THE CHURCHES IN NOR
BAYAZET REGION IN 1901-1909

SUMMARY

From 1901 to 1909 Khoren Muradbekyan, being the reformer of churches in Nor Bayazet Region, discarding all political, economic and financial obstacles and applying the potential of Nor Bayazet inhabitants, made an attempt on reforming educational and cultural life of local inhabitants fumbling in the dark and illiteracy through founding new schools and churches. As G. Bishop Chorekchyan once mentioned, "Writing about His Holiness Catholicos of All Armenians means the same as giving a whole description of national, social, religious, educational and school events of a definite historical period".

287 ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍՏԵՂՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՂԱՐԻԱՅՈՒՄ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին օսմանյան դարավոր լծից ազատագրված Բուլղարիան դարձավ այն երկրներից մեկը, որտեղ իր կառույցները ստեղծեց և բազմաոտեսակ ու եռանդուն զործունեություն ծավալեց հայոց ազատամարտի դեկը ստանձնած Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Դրան որոշակիորեն նպաստում էր այն, որ Բեռլինի պայմանագրի 23-րդ և 61-րդ հոդվածներով միջազգայնացված Մակեդոնական և Հայկական հարցերն քննիականոր թշնամու դեմ համատեղ պայքարի և ռազմաքաղաքական սերտ համագործակցության հնարավորություններ էին տալիս հայ և բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականներին:

Հայ և բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականների համագործակցությունն այդ տարիներին ունեցավ իր ամենաբազմազան դրսևորումները՝ ռուսերի, պայթուցիկ կյուրթերի և այլ զինամթերքի ձեռքբերում ու փոխադրում Կ. Պոլիս, ազատամարտի համար դրամական միջոցների ձեռքբերման նպատակով իրականացված համատեղ ձեռնարկներ, Բուլղարիայում հայկական զինավարժական-մարմնամարզական կամ նշանառության խմբերի ստեղծում, բուլղարական ռազմական ուսումնարաններում հայազգի զինվորական կադրերի պատրաստում, Եվրոպայում Հայկական և Մակեդոնական դատերին ի նպաստ համատեղ ջանքերի գործադրում, բուլղարական բանակի կազմում բազմաթիվ հայ կամավորների մասնակցություն Բալկանյան պատերազմներին և այլն:

Հայ-բուլղարական համագործակցության վերը թվարկված շարքում իր արժանավույն տեղը ունեցավ Բուլղարիայում ՀՅԴ Զինվորական զաղտնի դպրոցի հիմնումը և գործունեությունը: Ըստ ՀՅԴ տպագիր վավերագրերի՝ այդ դպրոցի ստեղծման զաղտնիքը առաջին անգամ արձանվել է դեռևս 1906 թ. մարտի 26-ին բացված ՀՅԴ Բալկանյան կոմիտեների 1905-1906 թթ. տարեկան շրջանային ժողովում¹: Ժողովի մասնակիցները որոշում են զինվորական կադրեր պատրաստելու և երկիր ուղարկելու համար հեղափոխական ուժերին կենտրոնացնել մեկ վայրում: Նախնական ծրագիրը բավականին համեստ էր, և դպրոցը պետք է ունենար ընդամենը 12 ունկնդիր²:

Իր հուշերում Զինվորական դպրոցի ստեղծման պատմությունը միանգամայն այլ կերպ է ներկայացնում Մ. Մինասյանը: Երա վկայությամբ այդ նախաձեռնության հեղինակները ՀՅԴ օժանդակությամբ բուլղարական սպայական դպրոց սփարտած և հայ-թաթարական 1905-1906 թթ. կոիվների ընթացքում աչքի ընկած Ռաշիդն (Նիկոլա Պանն) ու իր ընկերներն էին: Ռաշիդի իսկական անուն ազգանունը հայտնի չէ: Գիտենք, որ նա Գարեգին Նժդեհի համագյուղացին էր և վերջինիս հետ ոչ բարյացակամ հարաբերություններ ուներ: Ըստ Մ. Մինասյանի՝ ՀՅԴ Բալկանյան կենտրոնական կոմիտեն դպրոցի ստեղծման այդ զաղտնիքին ընթացք չի տալիս: Դրանից հետո՝ 1906 թ. մարտին, այդ հարցով Ռաշիդը հանդիպում է բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության գործիչ Բ. Սարաֆովին, որը հավանություն է տալիս այդ զաղտնիքին³:

¹ Տե՛ս Ախթեր Հ. Թ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Ախթեր...), Դ. հատոր, խմբ. Հ. Տասնապետեանի, Պեղոս, 1982, էջ 161:

² Տե՛ս նույն տեղում, Գ. հատոր, խմբ. Հ. Տասնապետեանի, Պեղոս, 2007, էջ 60:

³ Տե՛ս Մինասյան Մ., Զեկուցում Հ.Բ.Դ-իս հիմ. դպրոցի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, յուլիս, № 7, էջ 68:

Զինվորական դպրոցի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով հանդերձ՝ Մ. Մինասյանը չի անդրադառնում այդ դպրոցի ճակատագրում Ռաշիդի բացասական դերակատարությանը և ՀՅԴ շարքերից նրա վտարմանը: Որքան էլ Ռաշիդի և բուլղար-մակեդոնացի կշանավոր զործյի հանդիպման ու համագործակցության մասին Մ. Մինասյանի վկայությունը հետաքրքրական է, պետք է արձանագրենք, որ այն ՀՅԴ տպագիր վավերագրելով և այլ աղբյուրներով չի հաստատվում:

ՀՅԴ տպագիր վավերագրերի համաձայն գինվորական դպրոցի ծրագիրը զգալիորեն փոխվում է, երբ դրա կազմակերպման գործը ստանձնում է Անդրանիկը: Վերջինս գեներ ձեռքբերելու նպատակով, Ռոստոմի հանձնարարությամբ նախ մեկնում է Փարիզ, ապա՝ Լույն նպատակով 1905 թ. մարտին ժամանում Բուլղարիա: Այստեղ նրան վիճակված էր ստանձնել ՀՅԴ Զինվորական դպրոցի կազմակերպման գործը:

Անդրանիկի Բուլղարիա ժամանելուց հետո բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականները հանդես են գալիս համագործակցության նոր առաջարկով, որը զգալիորեն նպաստում է Բուլղարիայում ՀՅԴ դիրքերի ամրապնդմանը:

Բուլղար զործիչ Լյապով Գուրինի ուղեկցությամբ Անդրանիկը և ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչ Ե. Ալաջաջյանը 1906 թ. մայիսի 30-ին ներկայանում են Բուլղարիայի ռազմական նախարար Սազոնովին⁴: Այդ հանդիպումը նպատար է հայ և բուլղար հեղափոխականների համագործակցության ընդլայնմանը և հանգեցնում մի շարք նոր գործերի և ձեռնարկների իրականացմանը: Հանդիպման ժամանակ Անդրանիկ առաջնահերթ անդրադառնում է սպառազինության, ռազմամթերքի փոխադրման գործում առկա արգելքներին: Ռազ-

⁴Տե՛ս Նիսբեր... Դ. կատար, էջ 132:

մական նախարարը խոստանում է արտասահմանից այդ թվում՝ Վինենայից, ստացվող գեները Բուլղարիա տեղափոխել առանց մաքսի, այնուհետև՝ ազատորեն (իբրև Մակեդոնիայի ազատագրության համար նախատեսված գեները) հասցնել անհրաժեշտ նավահանգիստները⁵:

Հանդիպման ժամանակ քննարկվում է նաև սպազա համագործակցության մի նախագիծ, որն էլ կարևոր շարժառիթ է հանդիսանում Բուլղարիայում Զինվորական դպրոցի հիմնման համար: Բուլղարական կողմը վստահ էր, որ երկու կամ երեք տարի հետո սկսվելու էր թուրք-բուլղարական պատերազմ: Հայկական կողմը, իր հերթին, խոստանում է այն սկսվելու դեպքում Երկրում ապստամբություն բարձրացնել, ինչպես նաև անմիջականորեն մասնակցել ռազմական գործողություններին: Բուլղարիայի ռազմական նախորարությունը պատրաստ էր սպառազինել 10.000-անոց հայ-բուլղարական խառը բանակ, որը դրվելու էր Անդրանիկի հրամանատարության ներքո և առաջադրանք էր ունենալու զրավել Մեծ մի թուրքական նավահանգիստները⁶: Մագնոլը մարտական հմտություն ստանալու նպատակով 400 հայ երիտասարդների թույլատրում է ծառայելու բուլղարական բանակում: Միաժամանակ 20 հայ երիտասարդների (նրանց թվում էր Գարեգին Նժդեհը) հնարավորություն է ընձեռվում անվճար կրթություն ստանալ Մոֆիայի Կեյաժևո արվարձանում գտնվող սպայական վարժարանում⁷:

Այսպիսով, եթե մինչ այդ բուլղարական իշխանությունների կողմից ՀՅԴ-ն ընդունվում էր որպես հեղափոխական ուժ, որի հակաթուրքական գործունեության վրա արգելք չէր դրվում, ապա այս պահից այն դիտվում է իբրև Օսմանյան կայսրության

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, խմբ. Ե. Փամբուկճանի, Գեքուր, 2007, էջ 370:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. հատոր, էջ 60:

փած ձեռնարկը՝ վիժի՝ անօգուտ գղջումի, կսկրծի ու նախատիև-
քի տակ ծածկելով Դաշնակցութիւնն ու ամբողջ հայ յեղափոխու-
թիւնը»¹¹:

Մինչ այդ շՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն հայ-բուլղա-
րական համագործակցության մանրամասները, մասնավորա-
պէս Անդրանիկի տեղեկագիրը, շՅԴ Արեւելյան բյուրոյին ներկա-
յացնելու համար Կովկաս էր ուղարկել Ե. Ալաջաջյանին¹²:

ՇՅԴ Արեւելյան բյուրոն, հայ-թաթարական կոնֆլիկտով պայ-
մանավորված, այդ օրերին գերազանցապէս զբաղված էր արևե-
լահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ
կապված աշխատանքներով, ուստի հրաժարվում է Ջինվորա-
կան դպրոցին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերել:

ՇՅԴ Արեւմտյան բյուրոյին ուղղված իր 1906 թ. նոյեմբերի
5 (18)-ի նամակում Բալկանյան կենտր. կոմիտեն հայտնում է
հայ-բուլղարական համագործակցության պաշտոնական ձեռ-
կերպման և Բուլղարիայի ռազմական նախարարության կողմից
Ջինվորական դպրոցի գործունեության համար տարածք հատ-
կացվելու մասին¹³: Միաժամանակ նշվում է, որ շՅԴ Ամերիկայի
կենտր. կոմիտէի համաձայնությամբ սահմանվել է Ջինվորա-
կան դպրոցի բյուջեն՝ 9 ամսվա համար կազմելով 40-50.000
ֆրանկ¹⁴:

Բորիս Սարաֆովի աջակցությամբ դպրոցը հիմնվում է
Բուլղարիայի Դուբնիցա շրջանում՝ Ռիլայի վանքի մոտ: Բ. Սա-
րաֆովը և նրա զինակիցները համաձայն չէին դպրոցի տեղի
ընտրությանը: Այն գտնվում էր թուրք-բուլղարական սահմանի
մոտ: Բացի այդ, այս շրջանում մեծ ազդեցություն ունէր Բ. Սա-

¹¹ Լույս տեղում:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 372:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

րաճովի հակատակորդ Յանն Սանտանուկու գլխավորած մակեդոնական կազմակերպությունը¹⁵։ Նրանք առաջարկում էին Ջինվորական դպրոցը հիմնել երկրի խորքում՝ իրենց անմիջական ազդեցության ներքո գտնվող Տիրնովոյի շրջանում։ Բայց, տեղի տալով Ռաշիդի պնդումներին, ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն, չի փոխում որոշումը¹⁶։

Չնայած կարճատև գոյությանը (1906 թ. նոյեմբեր – 1907 թ. հունիս), ՀՅԴ Ջինվորական դպրոցը, տալիս է ռազմական արվեստի մեջ հմտացած շուրջ հիսուն շրջանավարտ։ Ջինվորական դպրոցն առաջնորդվում էր բուլղարական սպայական վարժարանի ծրագրով, որը հարմարեցված էր հայ իրականությանը բնորոշ պայմաններին¹⁷։ Ջինվորական դպրոցի հիմնական առաքելությունը զինվորական կրթություն տալն ու մարտական ուժեր պատրաստելն էր։ Ունկկոյիները պարտավոր էին առնվազն հինգ տարի հաճատարիմ մնալ իրենց երդմանը և ծառայել Հայոց ազատամարտին¹⁸։

Ջինվորական դպրոցի ֆինանսավորումը գլխավորապես եռգալու էին ՀՅԴ Բալկանյան և Ամերիկայի կենտր. կոմիտեները¹⁹։ Մեկ տարվա հասկացումների չափը կազմում էր 50 հազար ֆրանկ (50 ունկկոյիներից յուրաքանչյուրի համար սահմանված էր տմսեկան 100 ֆրանկ, հետևաբար, 10 ամսում այն կազմելու էր 50 հազար ֆրանկ)²⁰։ ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն դպրոցի կարիքների համար տրամադրեց 16.000 ֆրանկ, մինչդեռ Արևելյան

¹⁵ Տե՛ս Միսիբարթյան Օն., *եջվ. աշխ.*, էջ 41։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁷ Տե՛ս Լիսթեր..., Ե. հատոր, էջ 374։

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Դ. հատոր, էջ 133։

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, էջ 378։

²⁰ Տե՛ս Միսնոնյան Հր., *Հայ ազատագրական պայքարի ուղիներում*, գիրք II, Երևան, 2003, էջ 497։

բուրոն ընդհանրապես հրաժարվեց օժանդակել²¹։ Դպրոցի բու-
ջնի տնօրինումը տասնմեկ և քսան հասնակա խումբներով, որի մեջ
ընդգրկվեցին Անդրանիկը, ՀՅ՝ Բաղկանյան կենտր. կոմիտեի
ներկայացուցիչ Ե. Ալաջաթյանը, ԱՄՆ կենտր. կոմիտեի ներկա-
յացուցիչ Թ. Ջելայանը (Հայկ Արմեն)²²։

Դպրոց կարող էին ընդունվել 20-35 տարեկան երիտա-
սարդները, ովքեր չունեին ատոջական խնդիրներ։ Կարևոր եա-
խապայման էր համարվում նաև ունկկողիքների ազնիվ, բարոյա-
կան նկարագիր ունենալն ու հեղափոխական գործին ծառայելու
պատրաստակամությունը։ Նրանք պարտավոր էին ենթարկվել
հրահանգներին և ցուցաբերել կատարյալ կարգապահություն²³։
Կասկածներից զերծ մնալու համար բուլղարական կառավա-
րությունը արտոնել էր, որ դպրոցի ունկկողիքները կրեն բուլղա-
րական բանակի զինվորական համազգեստ²⁴։ Հայ գործիչների
հետ բանակցությունների ժամանակ կառավարությունը խոս-
տացել էր հոգալ նաև դպրոցի համար անհրաժեշտ զենքերի
հարցը²⁵։

Դպրոցն իր պարապմունքները սկսեց 24 ունկկողիքներով,
որոնցից 10 հոգի ներկայացել էին Բաղկանյան երկրներից, եույն-
բան՝ Ամերիկայից, 4 հոգի՝ Կովկասից²⁶։ Դեռևս օգոստոսին կով-
կասահայ 15 երիտասարդներից կազմված ստացին խումբը ժա-
մանել էր Բուլղարիա։ Բայց ծանոթանալով զինվորական դպրո-
ցի ներքին կանոնադրին, նրանք հրաժարվեցին հավատար-
մության երդում տալ և հետ վերադարձան Կովկաս²⁷։ Բուլղարա-

²¹ Տե՛ս Լիլիեր, ... Դ. հատոր, էջ 136։

²² Տե՛ս Միսնոկան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

²³ Տե՛ս Լիլիեր, ... Ե. հատոր, էջ 375։

²⁴ Տե՛ս Միսնոկան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 497։

²⁵ Տե՛ս Լիլիեր, ... Ե. հատոր, էջ 375։

²⁶ Տե՛ս Միսնոկան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

²⁷ Տե՛ս Միսնոկան Մ., նշվ. աշխ., էջ 68, տե՛ս նաև՝ Լիլիեր, ... Դ. Հատոր էջ 133։

կան բանակի հարյուրապետ Պողոս Պողոսյանը 1906 թ. դեկտեմբերի 5-ին ժամանում է զինվորական դպրոց և նշանակվում տնօրեն²⁶։ Եւ իր հետ քերեց նա երեք երիտասարդների և ունկնդիրների թիվը դարձավ 27²⁷։ Ավելի ուշ 28²⁸ Կովկասի գործիչները (որոնց թվում էին Ռոստոմը և Սերաստացի Մուրադը) կարողացան ավելի խիստ պայմաններ ստորագրել տալով մեծ թվով երիտասարդներ ուղարկել զինվորական դպրոց։ Երանց մեծամասնությունը Անդրանիկի նախկին զինվորներից էին²⁹։

Պ. Պողոսյանը, հիանալի զինվորական լինելով հանդերձ, վարժ չէր տիրապետում հայերենին, ուստի ստանձնում է գործնական պարսպունքների կազմակերպումը։ Տեսական-դասախոսական բաժինը հանձնարարվում է Ռաշիդյև։ Կարճ ժամանակ անց վարժարանի դասավանդման գործընթացում ներգրավվում է նաև Գարեգին Լժդեհը³⁰։ Ռաշիդը և Գ. Լժդեհը բուլղարական սպայական դպրոցի շրջանավարտներ էին և ունեին սպայի աստիճան։

Դպրոցն ուներ հագեցած և խիստ օրակարգ։ Պարապմունքներն անցկացվում էին հաստիկ ծրագրով։ Ունկնդիրները բաժանված էին երեք խմբի. առաջին խմբում պատրաստում էին խմբապետեր, երկրորդում՝ խմբապետի օգնականներ, երրորդում՝ զինվորներ։ Ունկնդիրներն արթնանում էին առավոտյան ժամը 5-ին։ Դասերը տևում էին մինչև ժամը 12-ը։ Ժամը 12-14-ը հատկացվում էր հանգստին։ Այնուհետ մինչև ժամը 17-ը անցկացվում էին զինվորական վարժություններ։ Դպրոցում դասա-

²⁶ Պողոս Պողոսյանը հանասորի արշավանքի մասնակից 28²⁷ նշանավոր գործիչ Բուլղարացի Պետրի (Պետրոս Մերեցյան) հորեղբոր որդին էր։

²⁷ Տե՛ս Միսնոյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

²⁸ Տե՛ս նախընթաց. Դ. հատոր, էջ 133։

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, էջ 377, նաև՝ Միսնոյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

վանդվում էր 22 առարկա³²: Դրանք էին՝ զինվորական հեռախուզություն, ռազմավարություն, թևաօդանավություն, ակաեալիս ծառայություն, պայթուցիկ նյութերի պատրաստում, դաշտային ծառայություն, ներքին ծառայություն, զինվորական կարգապահություն, զրիմ, վիրաբուժություն, մարտավարություն, զորաբաժնային ծառայություն, խրամատաշինություն, զինվորական շրջանի կազմակերպում, Հայոց պատմություն, հեղափոխության պատմություն, մանկավարժություն, հրաձգություն և այլն³³: Լախապես ցանկալի էր համարվում բուլղարերենի խմացությունը, բայց ունկնդիրների մեծամասնությունը բուլղարերեն գրել-կարդալ չգիտեր³⁴: Պարսպամուկները շարունակվելու էին մինչև սեպտեմբեր: Ծրագրված էր, որ մայիս ամսից հետո սաները գործնական պարսպամուկներն անցկացնելու էին լեռներում³⁵:

Զինվորական դպրոցը, սակայն, չկարողացավ ծավալել էրկարատն բնականոն գործունեություն: Այն փակվեց քաղաքական, ֆինանսական և ներքին գաղտնիարական խնդիրների պատճառով:

Թուրք և ռուս լրտեսները, ի վերջո, հայտնաբերեցին դպրոցը: Թուրքական և ռուսական իշխանություններն այն փակելու պահանջով դիմեցին բուլղարական կառավարությանը: Ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին խաթարել դպրոցի բնականոն աշխատանքը, քանի որ, ինչպես կարծում էր Բալկաններում ռուսական գործակալությունը վարող Օդեսայի բաժանմունքի պետը, դպրոցի շրջանավարտները պատրաստ են դառնալու «ապստամբական հրոսակախմբերի ղեկավարներ»³⁶:

³² Տե՛ս Միլոստեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³³ Տե՛ս Նիլսեր... Բ. հատոր, խմբ. Հ. Տառնապետյանի, Պեկոտք, 1985, էջ 300:

³⁴ Տե՛ս Միլոստեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³⁵ Տե՛ս Նիլսեր... Գ. հատոր, էջ 60:

³⁶ Տե՛ս Միլոստեան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 500:

Բուլղարական կառավարությունն այս ընթացքում փորձում էր շեղել թուրքական կողմի ուշադրությունը: Նախապես հրահանգելով կտուրներում և ներքնահարկերում բացցնել կասկածելի իրերը, իշխանությունները ձևականորեն խուզարկեցին դպրոցը: 1907 թ. փետրվարի 26-ի խուզարկության ընթացքում 34 ձողի ստիպված եղան թաքնվել մոտակա անտառում: Դպրոցի 10-15 ունկեղիրներ, որպես «մակեդոնացի հեղափոխականներ» ձերբակալվեցին, բայց կարճ ժամանակ անց ազատ արձակվեցին:

Այդ ընթացքում առաջ եկավ հրատապ լուծում պահանջող մեկ այլ խնդիր: Դպրոցի կարիքների համար նախապես հատկացված 50.000 ֆրանկն արդեն սպառվել էր: 1907 թ. փետրվարից կառույցը կրկին ֆինանսավորման կարիք ուներ: Մոտավորապես նույնքան գումար էր անհրաժեշտ սկսված գործն ավարտին հասցնելու և ունկեղիրների և նշանակման վայրեր ուղարկելու համար³⁷: 237 Արևելյան և Արևմտյան բյուրոները հրաժարվեցին նյութական օժանդակություն ցուցաբերել, իսկ Բալկանյան և Ամերիկյան կենտր. կոմիտեների միջոցները բավարար չէին դպրոցի ծախսերը հոգալու համար:

237 չորրորդ ընդհանուր ժողովում՝ 1907 թ. մարտի 7-ին, քննարկվում էն գինավորական դպրոցի վաղաժամ բացման, ֆինանսավորման և այլ խնդիրների հետ կապված հարցեր: Անգամ բարձրացվում է դպրոցի հիմնադրման իրավասության հարցը: Այդ հարցադրմանը համոզիչ բացատրություն է տալիս Նաչատուր Մալումյանը (Է. Ակնունի): Իր էլույթում նա նշում է, որ դպրոցին վերաբերող հարցերը նախատեսված էին քննարկել 237 չորրորդ ընդհանուր ժողովում: Բայց վերջինիս ուշ հրավիրումը, ինչպես նաև բուլղարական կառավարության կողմից

³⁷ Տե՛ս Կարեր..., 1 հատր. էջ 133:

ներկայացվող առաջարկները, անհետաձգելի են դարձրել մինչ քննիականոր ժողովը Ձինվորական դպրոցի հիմնումը³⁸։

Խ. Մալումյանի, Ռ. Ջարդարյանի և Անդրանիկի բացառություններն քննիականոր ժողովի մասնակիցների կողմից միանշանակ չեն քննուկնվում։ ՀՅԴ մի շարք գործիչներ, հատկապես՝ Մաշուրը (Ալ. Մաշուրյան) և Ար. Իսահակյանը (Արտաշես Չիլիսզարյան), ստեղծված իրավիճակում անխմաստ էին համարում զինվորական առանձին դպրոցի ստեղծումը։ Նրանց կարծիքով ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն իրավասու չէր առանց քննիականոր ժողովի համաձայնության դպրոց հիմնել։

Նման հարցադրումների դեմ հանդես են գալիս Ռոստոմը, Արամը, Ա. Վումյանը, Ռ. Ջարդարյանը, Ե. Թոփչյանը և այլք³⁹։ Ռ. Ջարդարյանն իր էությունը նշում է. «մեր կացութիւնն առհասարակ այնպէս է եղել, որ դէռ 15 տարի առաջ պետք է հիմնուած լինէր այս Դպրոցը։ Եւ ես ցաւում եմ, որ Դպրոցի օգտակարութեան վերաբերմամբ, այստեղ... կասկածներ են յարոււում...»⁴⁰։

Քննիականոր ժողովում Ձինվորական դպրոցի վերաբերյալ ենչեցված տարակարծիք մոտեցումները, որոշ պատվիրակների կողմից դպրոցի հիմնումն անպատեհ և սխալ համարելը գլխավորապես պայմանավորված էին ներկուսակցական լարված իրավիճակով։ ՀՅԴ ղեկավարության կողմից 1905 թ. հրապարակված «Կովկասյան նախագծի» վերաբերյալ կուսակցության շարքերում ծայրահեղ հոսանքներ էին ձևավորվել։ «Կովկասյան նախագծի» կողմնակիցների կողմից զինվորական դպրոցի հիմնումը չէր կարող իրավական համարվել, իսկ գործունեությունն էլ դրական գնահատվել, քանի որ «Կովկասյան նախագիծը» մեր-

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62։

⁴⁰ Նույն տեղում։

ժողները և ասորինական համառոդները հիմնականում ՀՅԴ Բաղկանյան և Ամերիկայի կենտր. կոմիտեներն էին:

Զինվորական դպրոցի անժամանակ փակման գործում փոքր չէր նաև նրա դասավանդողներից մեկի՝ Ռաշիդի անգղույշ և ոչ պարկեշտ վարքագիծը: Դպրոցի ստեղծման առաջին իսկ օրից նա դրսևորեց ոչ պատշաճ պահվածք: Ստանձնելով Սոփիայից դեպի Ռիլայի վանք դպրոցի գույքի փոխադրման գործի ղեկավարությունը՝ Ռաշիդը «...Օր ցերեկով վարձեց ուքսուն սայլեր եւ մարդաշատ խճուղիներով ճամբայ ինկաւ դեպի իբր իբր գաղտնի պահուող Զինուորական Վարժարանը. ...»⁴¹.- գրում է Մ. Հովհաննիսյանն իր հուշերում: Դա չէր կարող չգրավել թուրք և ռուս լրտեսների ուշադրությունը: Օսմանյան իշխանական շրջանակներում տարածում է գտնում այն մտայնությունը, որ Բուլղարիան պատրաստվում է վերսկսել պայքարը Օսմանյան կայսրության դեմ և ամրացնում է իր սահմանները⁴²: Ռաշիդը կուսակցական նկատողության է արժանանում, բայց հեռագրում շարունակում է իր անփութ վարքագիծը:

Ռաշիդը դավեր էր լարում Պ. Պողոսյանի դեմ և հաճախակի խախտում դպրոցի կարգապահությունը: Անդրանիկին գրած նամակում Ռոսսումը հայտնում է Ռաշիդի՝ ուսանողության շրջանում անջատողական մտքեր տարածելու մասին⁴³: Մ. Հովհաննիսյանի վկայությամբ՝ երկպառակտության և անկարգապահության արդյունքում, ունկնդիրները «մահացու թշնամիներ դարձան իրարու»⁴⁴: Բաղկանյան կենտր. կոմիտեի միջամտության շնորհիվ ունկնդիրները հաշտվում են, բայց Ռաշիդի

⁴¹ Տե՛ս Մխիթարեան Օս., էջվ. աշխ., էջ 42:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³ Տե՛ս Ռոսսում, Լամականի, մահուան ուքսուն ամենակին աօրիս, իմբ. Հ. Տանապանեան, Պիլոսք, 1999, էջ 414:

⁴⁴ Տե՛ս Մխիթարեան Օս., էջվ. աշխ., էջ 42:

արարքներն այսքանով չեն սահմանափակվում: Պ. Պողոսյանի բացակայությունից օգտվելով՝ ևս փորձարկում է դպրոցի պայթուցիկները, որոնք ևսխատեսված էին գործածել միայն գործնական պարապմունքների ժամանակ⁴⁶:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը, քննության աննելով Զինվորական դպրոցին վերաբերող խնդիրները, չի շրջանցում ևսև Ռաշիդի հարցը:

Ռաշիդին հեղափոխական կառույցի մեջ ընդգրկելու և զինվորական դպրոցի ունկնդիրների դաստիարակումը նրան վստահել համար Խ. Մալումյանը մեղադրում էր ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեին⁴⁷: Ռ. Ջարդարյանը պատասխան խոսքում նշում է, որ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն Ռաշիդի մասին տեղեկագիրը ստացել է ավելի ուշ, երբ ևս արդեն աշխատում էր և վարպետորեն կատարում իր աշխատանքը: Թ. Ջելալյանը պարզաբանում է, որ Ռաշիդի ընտրությունը թյուրիմացության արդյունք է եղել. «մենք մի հեռագիր ստացանք, որով յայտնում էին, Ռաշիտին ընդունելու մասին, բայց, յետո ինչպես նամակից պարզունց, դա ոչ թե Ռաշիտին, այլ Տաճատին (Վ. Մելքոնյան) էր վերաբերում»⁴⁸: Ի վերջո, հարցի վերաբերյալ ընդհանուր ժողովը կայացնում է հետևյալ որոշումը: 1907 թ. ապրիլի 25-ին Ռ. Մալումյանի 16 կետից բաղկացած առաջարկների փաթեթի 6-րդ կետը վերաբերում էր Զինվորական դպրոցին, մասնավորապես՝ Ռաշիդի ուսուցչական գործունեությանը: Փաստաթղթի բովանդակությունը հետևյալն էր. «Ուղարկել երկու ընկեր Բուլղարիա, տեղաւտեղն ծանօթանալու Զինուորական Դպրոցի մեջ տեղի ունեցող դժգոհութիւններին, իրատուք տալով նրանց պատաս-

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸ Կիթեր..., Գ. Հատոր, էջ 253-254:

խանատուութեան ենթարկել դասատու Ռաշիտին եւ հարկ դատած դեպքում՝ հեռացնել նրան, կարգի բերել դպրոցի դասընթացը, դրամական վիճակը եւ գործերը: Արդիւնքը տեղեկագրել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօներին»⁴⁶:

Ռաշիդից ղօճոհ էին եւս բուլղար-մակեդոնացի գործիչները: Նրանք պնդում էին, որ Ռաշիդը համագործակցում է Բ. Սարաֆովի հակառակորդ, մակեդոնական կազմակերպության աջ թևի ներկայացուցիչներ Յանե Սանտանսկու և Վանչո Միահիլովի հետ⁴⁷: Կարճ ժամանակ անց պարզվում է, որ կասկածները տեղին էին: Յ. Սանտանսկին իր փոքրաթիվ ուժերով ապաստանել էր Ռիլայի վանքում: Ռաշիդի օգնությամբ նրանք կարողանում են ազատվել Բ. Սարաֆովի կուսակցության և բուլղարական կառավարության հետապնդումներից: Վանքը խուզարկելուց հետո պարզ է դառնում, որ Ռաշիդը նրանց թաքցնում է Ձինվորական դպրոցում: ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչները և Պ. Պողոսյանը պահանջում են Ռաշիդից անհապաղ դուրս բերել նրանց դպրոցից: Ռաշիդը պատասխանում է, որ նրանք կհեռանան միայն այն դեպքում, եթե Ռիլայի վանքում մնացած զենքերը վերադարձնեն իրենց: Ձինվորական դպրոցը կովի թատերաբեմ չդարձնելու նպատակով Պ. Պողոսյանը և Կենտր. կոմիտեի երկու ներկայացուցիչներ անձամբ կազմակերպում են զենքերի փոխադրումը⁴⁸: Այս միջադեպից հետո Ռաշիդը ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից⁴⁹:

Ռաշիդի վարքագիծը չէր կարող անհետևանք մնալ: Բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականները վերանայեցին իրենց

⁴⁶ Լույս տեղում, էջ 253:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 354:

⁴⁸ Տե՛ս Միտիթարևան Օճ., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

նախկին վերաբերմունքը: Ջինվորական դպրոցի նկատմամբ ցուցաբերվող աջակցությունը նվազեց:

Քե՛ն բուլղարական բանակի հրամանատարության պահանջով Ջինվորական դպրոցը 1907 թ. մարտի 24-ին փակվեց, բայց չդադարեցրեց իր գործունեությունը: Երա սաները տեղափոխվեցին բուլղարական սահմանից հեռու գտնվող Ռոդոմնտի շրջանի Փելլովա վանքը: Տեղափոխությունը սկսվեց մարտի 27-ին և ավարտվեց ապրիլի 9-ին: ԸՅԴ Ջինվորական գաղտնի դպրոցը շարունակում է գործել ևս երկու ամիս: Դպրոցի կանոնադրության մեջ նշված էր, որ դպրոցը փակվելուց հետո հաստատությանը պատկանող առարկաները կարող էին վաճառվել միայն զինամթերք գնելու պայմանով⁵²: Դպրոցին պատկանող հրացանները տեղափոխում են Մոֆիա, որից հետո անարգել բաշխում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր հատվածներում: «Այդ զենքերով, շրջաններու ընկերները որսորդութեան պատրուակով զինավարժութիւն կը սովորէին»,- նշում է Ա. Պետիկյանն իր հուշերում⁵³: Այնուհանդերձ, դպրոցի հիմնական գույքը և անդամներրի պաշարները մնացել էին Ռիլա վանքի կալվածքում: Ռաշխյը դրանք վաճառում է Վանչո Միսիհիլովիին և բուլղար սահմանապահ զորքի հրամանատար Գեորգիենին ու անհետանում⁵⁴: ԸՅԴ Մոֆիայի կազմակերպությունը Ռոստոմի և բժիշկ Հ. Տեր-Դավթյանի արաջարկով վճիռ է կայացնում ահաբեկել Ռաշխիին, բայց նրան գտնելու փնտրտուքներն ապարդյուն են անցնում⁵⁵: Եւ փախչում է Պարսկաստան, այ-

⁵² Տե՛ս Այսթեր... Դ. հատոր, էջ 133:

⁵³ Արմեն, Հ.Ց. Դաշնակցութիւնը Պարսկաներու մէջ (Ասատուր Պետիկեանի յուշերը), «Ճարտնից» ամսագիր, 1933, հոկտեմբեր, № 12, էջ 109, Միսիսարեան Օս., էջվ. աշխ., էջ 42, նաև՝ Ռոստոմ, էջվ. աշխ., էջ 414:

⁵⁴ Տե՛ս Միսիսարեան Օս., էջվ. աշխ., էջ 42, նաև՝ Ռոստոմ, էջվ. աշխ., էջ 414:

⁵⁵ Տե՛ս Միսիսարեան Հր., էջվ. աշխ., գիրք II, էջ 502:

տուհետն ծառայության անցնում ռուսական բանակում և նրա մասին որևէ տեղեկություն այլևս հայտնի չէ⁹⁶։

Այսպիսով, Ջինվորական գաղտնի դպրոցը հանդիսացավ հայ-բուլղարական համագործակցության ամենակարևոր արդյունքներից մեկը, որը սկզբնավորվել էր դեռևս 1890-ական թվականներից։ Ստեղծվեց ռազմական դպրոց, որում ի մի բերվեց բուլղարական սարայական դպրոցի փորձը՝ միաժամանակ նպաստելով ունկնդիրների զենքի արվեստի տիրապետման, զինվորական պատրաստվածության և ռազմահայրենասիրական դաստիարակության բարձրացմանը։ Ջինվորական դպրոցը կարճատև գոյության ընթացքում տվեց հրամանատարներ, որոնցից մի քանիսին վիճակված էր մեծ դեր ունենալ հայոց ազատամարտի պատմության մեջ, ինչպես Գարեգին Նժդեհը, Թուրցիկ Գևորգը, Մատթեոսը, խմբապետ Խորենը և այլք։ Ջինվորական դպրոցի սաները մեծ դեր են խաղում նաև բուլղար ժողովրդի ճակատագրում։ Նրանց մի մասը տարիներ անց մարտնչում են Գ. Նժդեհի և Անդրանիկի հրամանատարությամբ գործող հայկական վաշտում և մասնակցում Բալկանյան I-ին պատերազմին։

⁹⁶ Տե՛ս Մխիթարեան Օն., հշվ. 1128-1129 էջ 46։

СОЗДАНИЕ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ АРФ ДАШНАКЦУТЮН И ЕЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В БОЛГАРИИ

РЕЗЮМЕ

В конце XIX и в начале XX веков Болгария стала одной из тех стран, где свою деятельность с большим энтузиазмом начала АРФД. В результате военнополитических отношений с болгаро-македонскими революционерами в Болгарии основывается военная подпольная школа АРФД, которая за короткий срок существования имела значительные успехи. Военная школа произвела большое влияние на военнопатриотическое воспитание армянских революционеров. Выпускники этой школы вливались в армянское освободительное движение и полученные знания применяли на полях сражений. Многие из выпускников участвовали в первой Балканской войне, которая стала наилучшим примером взаимоотношений двух народов.

MARIAM HAKOBYAN

THE ESTABLISHMENT OF ARF MILITARY SCHOOL AND ITS
ACTIVITY IN BULGARIA

SUMMARY

At the end of the 19th c. and early 20th c. Bulgaria became one of the countries, where ARF initiated its activities with big enthusiasm. As a result of military and political cooperation with the Bulgarian-Macedonian revolutionaries in Bulgaria ARF established an underground military school, which achieved significant successes in its short existence. The military school had a great impact on the patriotic education of the Armenian revolutionaries. The graduates of the school got involved into the Armenian liberation struggle and used the knowledge received at the military school already on the battlefield. Many of the graduates took part in the Balkan War I which became the best example of the relationship between the two nations.

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ (1914-1916 ԹԹ.)

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայոց Մեծ եղեռնի իրականացման գործում բուրքական պետության պատասխանատվությունը հիմնավորելու առումով կարևոր նշանակություն ունի նաև օսմանյան բանակ զորակոչված հայ զինվորականության դրության, ինչպես նաև նրանց հետագա ճակատագրի ուսումնասիրությունը։ Քանի որ բանակն օսմանյան պետության կարևոր կառույցներից մեկն էր, որի դերը պատերազմի ժամանակ առավել մեծացավ, ուստի նրա կողմից իրականացված հանցագործությունները, մասնավորապես հայ զինվորականության ոչնչացումը, նույնպես ենթադրում են պետական պատասխանատվություն։

Սույն հոդվածում կփորձենք տարբեր աղբյուրների համադրության միջոցով ցույց տալ հայ զինվորների ոչնչացման եղանակների համակարգված լինելը, գնահատել օսմանյան բանակի դերը հայ զինվորականության ոչնչացման գործում, անդրադառնալ հայ զինվորների այսպես կոչված «դասալքության» հարցին, որը շահարկվում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման բուրքական քաղաքականության շրջանակներում։ Նշենք, որ թեև վերը թվարկված հարցերի վերաբերյալ կան որոշ հրատարակումներ, սակայն հայ պատմագիտության կողմից դրանց մասին համալիր ուսումնասիրություն դեռևս չի կատարվել։

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան բանակի և տարատեսակ հանցագործ խմբավորումների կողմից փուլ առ փուլ իրագործվեց հայ ժողովրդի, և նախ և առաջ պաշտպանունակ ուժի՝ տղամարդկանց ոչնչացումը։ Օսմանյան բանա-

կում հայ զինվորականության մի մասը զոհ զեաց անևարդկային պայմաններին, իսկ մյուս մասը, զինաթափ արվելով, սպանվեց Ջորակոչի առաջին իսկ օրերին քրիստոնյաների զինաթափման հրահանգն արդեն տրված էր: Կառավարությունը միայն էրահանգով չբավարարվեց: Իրականացվեցին խուզարկություններ՝ «Քարստոցներից զենքեր հայտնաբերելու» և, սարսափի մթնոլորտ ստեղծելով, հայերի ընդվզման փորձերը ճնշելու, հայերին միջազգային հանրության առջև որպես դավաճան ներկայացնելու նպատակով: Թուրքական իշխանություններն անհրաժեշտ համարեցին զինաթափել նաև բանակի հայ զինվորներին, որոնք, կրանց կարծիքով, կարող էին «իրենց ընտանիքին պատահա՞ծ դժբախտությունների լուրջ իմանալով, ընդվզել, փախուստ տալ բանակից իրենց զենքերով և կովել կառավարական ուժերի դեմ»¹:

Տարածված է այն տեսակետը, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայ զինվորականությունը զանգվածաբար սկսել է զինաթափվել և ոչնչացվել 1915 թ. հունվարին Մարիդամիշի ճակատամարտից ու 1915 թ. ապրիլին Վանի դեպքերից հետո, երբ Մարիդամիշում օսմանյան ուժերի ջախջախիչ պարտության մեջ մեղադրեցին հայերին, իսկ Վանի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրեցին իբրև ապստամբություն: Սակայն վավերագրերից ու տարբեր աղբյուրներից պարզվում է, որ իրականում հայերի զինաթափման հրամանը տրվել էր Մարիդամիշի ճակատամարտից առաջ:

Երրորդ բանակի հրամանատար, գեներալ Իզզեթի ծածկագիր հեռագրից պարզվում է, որ թուրք-գերմանական գաղտնի դաշինքի կնքումից և հայերի գորակոչից յոթ շաբաթ անց՝ 1914 թ. սեպտեմբերի 24-ին, հայերի զինաթափման հրամանն արդեն

¹ Չոբուխեան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Գ Հատր (1908-1922), Գեղարք, 1975, էջ 358:

տրվել էր²: Այս մասին գերմանական վավերագրերը հաղորդում են. «Բուլոքը իաշվի էին առնում այն, որ ռուսները առնվազն կհասնեն մինչև Մուշ, ուստի վճռվեց, «էթե նրանք այդքան հասնելու են, ուրեմն սկզբում մենք կոչնչացնենք հայերին, իսկ դրանից հետո թող նրանք փորձեն գալ»։ 1914 թ. կոյեմբերին պաշտոնապես ընդունվում էր, որ նրանք միայն առիթ են փնտրում կոտորածի համար, հենց որ այդ առիթը գտնեն, ոչ մի հայի չեն թողնի կենդանի»³: Դեպքերի ականատես Ա-Ղուս գրում է, որ Վանի շրջանի զորքերից կազմված ավելի քան քսան զումարտակներ կոյեմբերի սկզբին զտնվում էին Բերկրիում, Արադայում, Արձակում, Խոշարում և Բաշկալեում: Այս ընթացքում Քյոփրի-Քյոյում տեղի էին ունենում համառ կոծիվներ, իսկ Պարսկաստանի ռուսական զորքը շարժվում էր դեպի Սարայ և Բաշկալե: Կոյեմբերի սկզբին, երբ թուրքերը պատրաստվեցին այս զումարտակները ռուսների դեմ ուղարկել, նախ զատեցին հայ զինվորներին և զինաթափեցին⁴: Եուրեք հաստատում է նաև Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը՝ նշելով, որ Քյոփրի-Քյոյի մոտ տեղի ունեցած սաստիկ կոծիվներից հետո մի քանի տասնյակ հայ զինվորների «դասալքության» պատճառով հայ զինվորականությունն ամբողջապես զինաթափ արվելով ուղարկվեց Փոքր Ասիայի խորքերը՝ իբր ճանապարհ շինելու համար: Բայց միտումնավոր զրկելով բավարար սննդից, զգեստից, դեղորայքից՝ աշխատանքային զումարտակների հայ զինվորները հետզհետե սովից ու ցրտահարությունից կոտորվեցին: Իսկ 1915 թ. հուլիս-օգոստոս ամիս-

² Dadrian Vahakn N., *The Armenian Genocide: an Interpretation*, Cambridge, 2003, p. 16.

³ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915-1918 թթ.), ըստ կաթեդրական Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի, Երևան, 2004, N 35, էջ 101: Տե՛ս նաև Յուհաննիս Ա. Արտաքալ ժողովուրդ, Երևան, 2008, էջ 44:

⁴ Ա-Ղու. Մեն դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Երևան, 1917, էջ 99.

ներին իսպառնալից համատարած շարդերից հետո դեռ ողջ մնացած բեկորները ևս կոտորվեցին թուրք զինվորների կողմից Էսվերի հրամանով⁵։ Բանակից փախուստի դիմած հայ զինվորները նույնպես հաստատում են, որ Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները սկսվելուս պես իրենց զինաթափել և տեղափոխել են աշխատանքային գումարտակներ⁶։

«Պատերազմի հետ միաժամանակ հայտարարվեց նաև մեծ ջիհաթը, սրբազան պատերազմը քրիստոնյաների դեմ, ուստի քրիստոնյա զինվորներին սկսեցին կայել խորթ աչքերով և ծուր բերաններով. ծեծ, հայեղանք, բազմատեսակ զրկանքներ և այլա զինաթափություն»⁷, - նշված է «Մշակ»-ում։ Հակահայ քարոզչության համար հարմար առիթ ծառայեց նաև ռուսական բանակի կազմում գործող հայ կամավորական ջոկատների հանգամանքը։

Զինաթափումից հետո հայ զինվորները հայտնվեցին օսմանյան բանակի մատակարարման, ճանապարհներ կառուցող և փոխադրություններ կատարող բանվորական գումարտակներում, որտեղ նրանք ճնշող մեծամասնություն էին կազմում։ Զինվորական հրամանատարության հաջորդ քայլն այդ գումարտակներում աշխատող հայ զինվորների համար այնպիսի պայմանների ստեղծումն էր, որոնք կնպաստեին նրանց ոչնչացմանը։ Շատախի Շուշնամերկ գյուղի վերապրած Խաչո Գրիգորյանը վկայում է, որ ձմռանը շալակավորները գնում էին միևն մեջքը ձյան միջով անձրևի ու ձյուն ու բուրբի տակ։ Տար շոր չկար հագներին, շատերը բոքիկ ու մերկ էին, որովհետև պատերազմի

⁵ Գրիգորիս Մ. վարդ Պալաքյան, Հայ գուշտրան, ղզվազներ հայ մարտիրոսացուքներեն, Բեռլինեն ղևալի Ձար (1914-1920), Երևան, 1991, էջ 63։

⁶ Հայոց ղեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերազրանների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ. Ա. Վիրաբյան, հ. II, Երևան, 2012, N 24, էջ 55, նաև նույնի, հ. III, Երևան, 2012, N 7, էջ 63։

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 6 յունիսի 1915, N 121։

դաշտ գնացող զինվորները հանում էին նրանց վրայից նոր ոսկանամաններն ու տաք շորերը: Ճանապարհին գնալիս սևուկ չէին տալիս: Ամբողջ օրը անձրնի տակ քայլելուց հետո, երբ հասնում էին գյուղ, նրանց փոխանակ տանելու կրակի մոտ, որ չորացնեն իրենց շորերը և տաքանան, լցնում էին մարագներում, որտեղ մինչ ատավառ դադում էին ցրտից, և շատերն էլ մահանում: Ճանապարհին երբ կանգնում էին շունչ առնելու կամ որևէ բնական պետքի համար, հրացանազարկ էին լինում՝ մեղադրվելով փախչելու դիտավորության մեջ: Ավելին, ոստիկանները հայերին առաջարկում էին ազատվելու դիմաց փող տալ, որը ստանալուց հետո հրացանազարկ անելով սպանում էին⁶:

Օսմանյան բանակում հայ զինվորականության ոչնչացման համար կիրառվեցին բոլոր հնարավոր միջոցները: Հայ զինվորներ ենթարկվում էին նաև հոգեբանական ճնշման: Ազգային ինքնությունը, կրոնը հայհոյելը, զինաթափումից հետո զրատի դեր ստանձնելը ստորացնում և վիրավորում էր նրանց: Այս մասին բանակից փախուստի դիմած բիթլիսեցի հայ զինվորները վկայում են, որ թուրք սպաներն իրենց չարաչար աշխատեցրել են, օրերով քաղցած թողել, իսկ ամենահասարակ զինվորներն անզամ իրենց կրոնն ու բոլոր սրբությունները հայհոյել են: Զինաթափելուց հետո հավաքել են Երզնկայի Օակքար կոչվող ձորի մեջ և ստիպել փորել զանազան տեղեր: Երբ բավական փորել են, ստիպել են իջնել իրենց իսկ բացած փոսերի մեջ, որից հետո հրացանազարկ են արել: Ռատի իրենց ընկերների այսպիսի վախճանը տեսնելուց հետո գիշերը փախուստի են դիմել⁷:

Բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ զորահավաք կատարելուց հետո զինվորներին ուղեկցում էին ոչ թե զո-

⁶ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. II, N 169, էջ 253:

⁷ Լույն տեղում, N 34, էջ 71-72, նաև՝ Լույնի, հ. III, N 9, էջ 82-83:

րանոց, այլ ճանապարհին կոտորում¹⁰։ Ականց բնակավայրից մի որմնադիր հետևյալն է վկայում. «Հարքեն գյուղի ներքնում մի կիրճ կա, որի միջով հոսում է Դարա-Չամին անունը կրող գետակը։ Նոր էինք տեղ հասել, երբ ժանդարմները մի կողմ քաշվեցին և հրացանները մեզ ուղղելով՝ սկսեցին կրակել»¹¹։ Ականցի դեպքերի մասին վերապրած Մկրտիչ Հովհաննիսյանը վկայում է, որ ինքը, ազատված լինելով զինծառայությունից, մինևույն է, ձերբակալվել և տարվել է զորանոց, որտեղ իր նման տասակակ հայեր կային. «Շուտով մեր կայանի դուռը բացվեց և 39 հոգու տարան։ Քառորդ ժամ անց դուռը կրկին բացվեց և նա նույնքան մարդ դուրս հանվեց... Երբ 50 հոգով դուրս եկանք, զորանոցի միջևանցքում ժանդարմները զագանի նման հարձակվեցին մեր վրա։ Մեզ ժանդարմներով շրջապատված ու միմյանց կապած քաղաքից հանեցին։ Տարան Կուրաչի Յուրդի գետափ»։ Այստեղ էլ շատերը զոհ գնացին ժանդարմների արձակած գնդակների¹²։

Ալշավազի և Արձնշի շրջակա բնակավայրերից բանվորական զումարտակներ զորակոչելով շուրջ 2500 մարդ՝ 40 հոգանոց խմբերով դուրս են բերել քաղաքից և գնդակահարել՝ դիակները գցելով գետը¹³։

Ավելին, հայ զինվորներին հավաքելով աշխատանքային զումարտակների մեջ՝ թուրք բժիշկները և մանրէաբանները նրանց վրա են փորձարկել բժավոր տիֆի դեմ իրենց ստեղծած երևակայական պատվաստանյութը։ Սակայն իրականում հայ զինվորներին ներարկել են տիֆավարակ, ոչ մանրէազերծված

¹⁰ «Փայլակ», Եռչի, 21 մայիսի, 1915, N 21, «Արև», Աղեքսանդրիա, 18 յունիսի, 1915, N 18։

¹¹ Պողոսյան Ա., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հասոր երկրորդ, Գիրք երկրորդ, Նրնակ, 2002, էջ 20։

¹² Նույն տեղում, էջ 21-22։

¹³ «Кавказское обоз», 29 апреля 1915, N 96.

արյուն: Լպատակը պարզ է. «պատվաստանյութը» արագ միջոց էր՝ ազատվելու «փորձարկման կենդանի» դարձած հայ զինվոր-բանվորներից¹⁴:

Օսմական բանակում գոյությանը սպառնացող ստեղծված անմարդկային պայմանները, զոհակոչվածներին կոտորելու լուրերը, իրենց ազգակից զինվորների գնդակահարությանն ակառատես լինելը հայ զինվորներին հարկայրում էին փախուստի դիմել¹⁵: Կառավարության կողմից քրիստոնյա զինվորներից զենքն ու համազգեստը վերցնելը շարքային զինվորների մոտ ընկալվում էր որպես քրիստոնյաների հանդեպ հետագա ավելի դաժան միջոցառումների նախասկիզբ, ուստի այդ հանգամանքը նս ստիպում էր նրանց փախուստի դիմել¹⁶:

Փախուստի էին դիմում նաև բնակչության կոտորածի սարսափելի տեսարանին ականատես լինելու պատճառով: Դերշանի զավառի Խուվար գյուղի բնակիչ Հովհաննես Մարկոսյանը, որը աշխատանքային գումարտակ էր տարվել, ականատես է եղել տեղահանված բնակչության կոտորածին: Լրան և մյուս հայ զինվոր-բանվորներին ստիպել են իրենց ազգակիցների համար փորել գերեզմաններ, սպանվածներին և անգամ վիրավորներին լցնել մեջը և ծածկել: Չդիմանալով նման տեսարաններին՝ հայ զինվորներից մի քանիսը փախուստի են դիմել¹⁷: Փախուստի պատճառ էր նաև այն, որ ռուսական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը

¹⁴ Генцинд армян в османской империи, сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 438–439. Տե՛ս նաև Dadrian Vahakn N., նշվ. աշխ., էջ 22–25:

¹⁵ «Հարսուտան», Սոֆիա, մարտի 14, 1915, քիւ 2:

¹⁶ Генцинд армян: Официальные документы из германских архивов, опубликованные впервые. Вольфганг и Зигрид Густы (составители сборника документов). Под редакцией, с предисл. и прим. Степана Степаняна, Ереван, 2005, с. 70:

¹⁷ Հայրց ցեղասպանութիւնը Օսմանիան թարգմայում, հ. III, N 19, էջ 105:

հայ զինվորներին՝ որպես «թևատրոփ միս», ուղարկում էր առաջին գիծ՝ ոչնչացման նպատակով¹⁸։ Վերապրած Տիգրան Մուրադյանը, ով Բուլանջիից դեպի Հասան-կալա և դեպի Ռուսերգրում մերթք փոխադրող շալակավորների վերահսկիչն էր եղել, վկայել է, որ Խորոմ-Ղյուզի (Բասեն) կռվի ժամանակ իր աչքով է տեսել, թե ինչպես բուրքական գործը թշնամու դեմ կռվելու փոխարեն կրակ է բացել դիրքերում գտնվող հայ զինվորների վրա։ Սա տեսնելով՝ հայ զինվորներից շատերը որոշել են փախչել ռուսների կողմը¹⁹։

Այս և բազմաթիվ նման դեպքեր ցույց են տալիս, որ օսմանյան բանակն իր գործունեության մեջ չի սահմանափակվել միայն ռազմական գործողություններով, այլև ակտիվորեն մասնակցել է նաև հայերի կոտորածներին²⁰։ Ավելին, պատերազմական իրավիճակը ոչ թե խանգարել, այլ նպաստել է, որ բանակը «Հատուկ կազմակերպության» ջոկատների հետ միասին իրականացնի հայ զինվորների կոտորածը. «Բոլոր հրամաններն ակնառիչակապես իրականացվում էին բանակի միջոցով, և որոշումներն ընդունվում էին բանակային կառույցներում։ Խոսքը վերաբերում է բանակում հայ զինվորների զինաթափմանը և ոչնչացնելու նպատակով նրանց թիկունքային աշխատանքների տեղափոխմանը»²¹։

Այն, որ հրամաններն իսկապես բանակի միջոցով էին իրականացվում, ապացուցում է նաև Երրորդ բանակի տասնե-

¹⁸ Գևորգյան Հ., Եթե լռեիր, քարերը կաղաղակեն (վեպ-հուշագրություն), Երևան, 2014, էջ 150-153։

¹⁹ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում, հ. II, N 103, էջ 153, N 25, էջ 59, N 27, էջ 62. Геноцид армян: Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, с. 251.

²⁰ Авакян А., Геноцид армян: механизмы принуждения и исполнения решений, Ереван, 2013, с. 123.

²¹ Առյուծ տեղում։

րորդ գումարտակի անձնակազմի սախկին սպաներից, պաշտոնաթող զեներալ Փերթն փաշայի վկայությունը: Համաձայն այդ վկայության՝ հայերի հանդեպ ոճրագործությունների համար առավել պատասխանատու անձը Երրորդ բանակի հրամանատար Քամիլն էր, որը իր զեկույցները ներկայացնելիս չափազանցել է որոշ դրվագներ և հայերին մեղադրել թուրքական ուժերի կրած բոլոր պարտությունների մեջ: Փերթն փաշան փորձում է արդարանալ, որ հայերի ջարդերի իրականացման մեջ ինքն անձնական պատասխանատվություն չունի, բանի որ պահպանել է Քամիլի կողմից իրեն ուղարկված հեռագրերը, որոնցով հրամայվում էր ջարդեր իրականացնել²²: Անկախ նրանից, որ ջարդեր իրականացնելու հրամանը տրվել էր Քամիլի կողմից, հանցավոր հրամանի կատարումը, անուամենայնիվ, Փերթն փաշային չի ազատում ջարդերի իրականացման պատասխանատվությունից:

Մի թուրք սպա, որը ծառայել էր զեներալ Հալիլի հրամանատարության տակ գտնվող ստորաբաժանումներում, հաստատել է, որ իրենց ստորաբաժանման բոլոր հայ սպաները և զինվորները կոտորվել են Հալիլի հրամանով²³: Բացի այդ՝ Ալի Ինսանը, որը Մոսուլում Վեցերոյ բանակի հրամանատարն էր, զերմանացի սպաների ներկայությամբ բազմիցս ասել է, որ նա իր հրամանատարության գոտում գտնվող որևէ հայի չի թողնի կենդանի: Անգամ հպարտացել է, որ հայերին սպանել է իր սեփական ձեռքերով²⁴:

Ավելին, բանակում գտնվող հայերին ոչնչացնելու գործում թուրք զինվորականների մասնակցության մասին են փաստում

²² Արչամ Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2015, էջ 212:

²³ Dadrian Vahakn N., նշվ. աշխ., էջ 15: Տե՛ս նաև՝ Akçam T., A shameful act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility, New York, 2006, p. 173.

²⁴ Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 173:

Սարիղամիշի մարտերից հետո՝ 1915 թ. հունվարի սկզբներին, երիտթուրքերի խիստ գաղտնի ժողովում ընդունված «տասը հրամանները»։ Ութերորդ հրամանում մասնավորապես նշվում է. «*Քնաջնջել բանակում գտնվող բոլոր հայերին այնպես, ինչպես այդ պատշաճ կհամարվի. այս պետք է վստահվի զինվորականներին*» (ընդգծումը մերն է – Ա. Բ.)²⁶։ Սակայն հարկ է նշել, որ մինչև այս հրահանգները տալն էին սկսել զինաթափել և ոչնչացնել բանակում գտնվող հայերին։ Մեր կարծիքով՝ այս «տասը հրամանները» դեռ 1910-1911 թթ. Սալոնիկում երիտթուրքերի ժողովներում ընդունված հրամանների կրկնությունն էին։ Քանզի երիտթուրքերն այս հրամանները, մասնավորապես ութերորդը, արդեն իսկ սկսել էին իրականացնել մինչև 1915 թ. հունվարը, իսկ Սարիղամիշում պարտությունն իբրև առիթ օգտագործելով՝ ավելի զանգվածային էին դարձրել հայերի զինաթափումն ու ոչնչացումը։

Բացի այդ, 1914 թ. սեպտեմբերի 23/24-ով թվագրված բիվ 347 շրջաբերականի համաձայն՝ բանակում ծառայող հայ զինվորները թուրքերի դեմ շարժման դեպքում պետք է անմիջապես ուժով ճնշվեին, իսկ հանդուգն զինվորները՝ սպանվեին²⁷։ Կապիտան-լեյտենանտ Հանս Հումանի 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին հաղորդած տեղեկության համաձայն էլ՝ 1914 թ. հոկտեմբերին արդեն կազմվել էին հույներից և հայերից բաղկացած աշխատանքային զումարտակներ²⁸։

Վերոնշյալ փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ հայերի նկատմամբ միջոցներ էին ձեռնարկվել և որոշումներ էին կայաց-

²⁶ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), աշխատասիրությունը Արթուր Պեղերյանի, հ. I, Երևան, 2005, էջ 28.

²⁷ Արշամ Թ., նշվ. աշխ., էջ 188.

²⁸ Լույս տեղում, էջ 189.

վել Խախքան 1915 թ. հունվարին Երիտթուրքերի գաղտնի ժողովում «Խապը հրամանների» ընդունումը: Որպես հավելում՝ նշենք, որ բանակային ստորաբաժանումներին արտոնություն էր տրվում նաև վերացնելու բոլոր նրանց, ովքեր չեն ենթարկվի կառավարության հրամաններին: Եթե բնակիչներից որևէ մեկը որևէ կերպ զործեր կառավարության հրամաններին հակառակ կամ մասնակցե՞ր զինված հարձակումների ու խռովությունների, բանակի կորպուսների, ստորաբաժանումների և կայազորների հրամանատարները պարտավոր էին անմիջապես զործել զինվորական ուժերով՝ խստագույնս ճնշելու նման դեպքերը, իսկ բոկությամբ ուղեկցվող խռովությունների ընթացքում՝ վերացնելու բոլոր օրինագանգներին²⁸: Այս որոշմանը հաջորդող ամիսներին կառավարությունը նախանգներից ստանում էր հայերի «ապստամբելու» մասին տեղեկություններ, որին էլ հետևում էր ցանկալի որոշման կիրառումը: Այն իր հերթին հող էր նախապատրաստում հայերի տեղահանությունն արդարացնելու համար²⁹:

Այդուհանդերձ, հայ «դասալիք» զինվորների թիվն անհամեմատ քիչ էր թուրք և քուրդ դասալիքներից. «Ավելի շատ թուրքերն էին փախուստի դիմում և հինգ փախչող թուրքին հազիվ մեկ հայ էր ընկնում»³⁰: Այսպես, օրինակ, էբբ 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբին Քյոփրի-Քյոյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո ամբողջ թուրքական զորքը փախուստի դիմեց, զնդակահարվեցին միայն փախուստի դիմած և Եղան զյուզում ապաստան գտած 50 հայ զինվորները³¹: Դասալքության խնդրի վերաբերյալ ավստրոհունգարական վավերագրերը նույնպես հարտ-

²⁸ Լույն տեղում, էջ 199:

²⁹ Լույն տեղում, էջ 199-200:

³⁰ Վիրավորան Օ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայոցը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965, էջ 227:

³¹ Ա՛նո, նշվ. աջև., էջ 101:

նում էի, որ գործերը բարձիթողի վիճակում են, տառապում են կարիքից, այստեղից էլ՝ բազմաթիվ դասավիթները²²։

Այն, որ թուրքական բանակում անկարգություն էր տիրում, իսկ զինվորները ողբալի վիճակում էին, վկայում է նաև Օսմանյան կայսրությունում գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար, գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը։ Ըստ նրա՝ պատերազմի առաջին տարիներին թուրքական բանակում հաշվվում էր 300 հազար դասավիթ, որոնք թիկունքում զբաղվում էին ավերում ու թալանով²³։ Ըստ Յ. Քունցլերի՝ թուրք զինվորների դասավորությունը ծայր էր առել հենց գորակոչի առաջին օրերից։ Հարյուր հոգանոց մի խումբ Ուրֆայից Այնթապ մարզվելու նպատակով ուղարկելուց հետո տեղ էր հասել ընդամենը երեք զինվոր, երեքն էլ՝ քրիստոնյա²⁴։ Ըստ Լ. ֆոն Ջանդերսի՝ 1915 թ. հունիսին Կարիսի շրջանում դասավորում էին հենց թուրք զինվորները, որոնց թիվը 1916 թ. հասնում էր մինչև 30 հազարի, իսկ 1918 թ. թուրքական բանակում արդեն ավելի շատ դասավիթներ կային, քան զինվորներ²⁵։ Վկայություն կա այն մասին, որ փախուստի դիմած զինվորները բարձրանում էին լեռները և ապրում ուղևորների ու քարավանների վրա հարձակվելով, հաշվի չէին առնում հարձակման ենթարկվածի ազգությունն ու կրոնը։ Իսկ նրանց բռնելու կառավարության ջանքերն ապարդյուն էին, որովհետև նրանց ձերբակալումը նպաստում էր վրիժառու նոր «դասավիթների» և «ավազակային» խմբերի ի հայտ գալուն²⁶։

²² Österreich-Armenien 1872-1936, Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Bd. VIII, 1918, Wien, 1995, S. 5512. Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», Թիֆլիս, 6 յունիսի 1915, N 121։

²³ Մուրեխ Ե., Լիման ֆոն Ջանդերս, «Ղրոջակ», Փարիզ, 1929, սեպտեմբեր, N 9, էջ 177-179։

²⁴ Տոնիցեթիացի հայասեր Յուզուպ Քիսեջեր, իր հայտնագրած գործունեության 40-ամեակին արթիս, Պեղատը-Հազեպ, 1946, էջ 64։

²⁵ Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 224։

²⁶ Гемюнда армян: Официальные документы из германских архивов, опубликованные впервые, с. 65, Օսմանեան կայսրական բանակի ապալ՝ թիջկ Անեսիս ճե-

Ի տարբերություն թուրք դասալիքների՝ խորական վերաբերմունք կար փախուստի դիմած հայերի նկատմամբ։ Նրանք անհամեմատ քիչ «դասալքելով» հանդերձ՝ պատժվում էին խստագույն կերպով²⁷։ Ուստի՝ այսպես կոչված «դասալքությունը» սոսկ առիթ էր հայ գինավորներին ոչնչացնելու համար։

Հայերի փախուստը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ Կովկասյան ճակատում ռուսական և թուրքական բանակներում հայ գինավորները կովում էին միմյանց դեմ։ «Տաճիկները պարտության ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա, իսկ տաճկահայ գինավորը, տեսնելով իր առաջ կանգնած ռուս զորքը, նրա շարքերում նաև հայ կամավորներին, ձեռքը սկսեց անգորանալ, չկրակել իր հարագատի վրա, ձգել զորքի շարքերը, հաճախ անցնել նաև ռուսական բանակը», - գրում է Ա. Դոն²⁸։

«Թուրքական բանակում գտնվող հայ գինավորները լքված էին, քաղցած կամ կիսակուշտ՝ դատապարտված խրամատներ փորելու և ձեռքի աշխատանքներ կատարելու։ Սակայն ամեն գիշեր, զրկվելով իրենց զենքերից, հանձնվում էին իրենց դարավոր թշնամու՝ մահմեդական ընկերների քմահաճույքին։ Ուստի կա՛մ փախչում էին, կա՛մ, «բեղել» վճարելով, առժամանակ ազատվում։ Իսկ նրանք, ովքեր այս երկուսից ո՛չ մեկն էին կարողանում անել և ո՛չ էլ մյուսը՝ բնավ չէին հանձնվում և մնում էին փախստական»²⁹։ -

Անդրադառնալով հայերի «դասալքության» պատճառներին՝ օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Ա. Կոսմյանը

պեննանին օրագիրը 1914-1918, Պեղոս, 1986, էջ 67, Ալքամ Դ., նշվ. աշխ., էջ 198-199։

²⁷ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Հատոր III, N 19, էջ 104, N 89, էջ 342, N 5 (Հավելված), էջ 396-397։

²⁸ Ա. Դոն, նշվ. աշխ., էջ 96։

²⁹ Քյայս Զ., Անգլիական կառավարութեան կապուղտ գիրքը Հայոց Մեծ եղեռնի մասին (1915-1916), Թեհրան, 2012, էջ 89։

ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված իր հեռագրում նշում է, որ «դասայություն» համար կար երեք պատճառ: Լախ՝ 24 տարեկանից բարձր հայերը զենք գործածել չգիտեին: Նրանք չէին վարժվել այն զրկանքներին, որոնք իրենց պարտադրվեցին բանակում: Եվ, ի վերջո, նրանց կրոնական զգացումներն արհամարհվում էին բանակում: Ըստ նրա՝ «դասալիքների» թիվը սկզբում շատ քիչ էր: Եթե վերոհիշյալ պատճառները հաշվի առնվեին, «դասայություն» աննշան տոկոսը հնարավոր կլիներ վերացնել: Սակայն թուրքական կառավարության անվստահությունը հայերի նկատմամբ նոր պատճառներ ստեղծեց, և «դասայությունն» ընդհանուր բնույթ կրեց: Այդ անվստահության հետևանքով հայ զինվորներն ու ժանդարմները զինաթափվեցին, իսկ նրանց փոխարեն այդ պաշտոնները հանձնվեցին սպառազեն, մոլեռանդ իսլամադավաններին: Տղամարդկանց բացակայության պայմաններում համիդյի զեղերի մնալը հայկական բնակավայրերում, նրանց գործադրած բռնություններն անպաշտպան բնակչության, մասնավորապես կանանց ու երեխաների նկատմամբ, սոխպում էին հայ զինվորներին բանակից վախչելով նախ փրկել իրենց կյանքը, ապա, նաև վերադառնալով, տեր կանգնել իրենց ընտանիքին, ունեցվածքին ու պատվին: Ուստի պետք է դադարել «դասալիք» բառը գործածել հայերի համար, որոնցից զենքերը վերցրել էին: Ձեռքը էական հանգամանք է զինվորի համար: Դասալիք չի կարող լինել նա, ով զինվոր չէ⁴⁰:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին օսմանյան բանակ զորակոչված հայ զինվորականությունը գտնվում էր անմարդկային ու ստորացուցիչ պայմաններում, մահվան մշտական սպառնալիքի տակ: Հայ զինվորների զինաթափումը, որի նպատակը նրանց ոչնչացումն ավելի դյուրին դարձնելն էր,

⁴⁰ Տե՛ս «Հայրենիք», Բուստուն, ապրիլ 26, 1915, թիվ 49, տե՛ս նաև՝ Պատույի Հ. Մարտալիի երկրին մեջ, Եսահասակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 145-148:

սկսվեց հենց այն ժամանակ, երբ Կովկասյան ճակատում ռուսական և թուրքական ուժերի միջև տեղի ունեցան առաջին մարտերը: Բացի նախապես մշակված ծրագրից, 1914 թ. աշնանից ի վեր հայ զինվորականության զինաթափմանը նպաստեց նաև թուրքական կողմի այն մտայնությունը, որ կայսրության տարածքում ռուսական զորքերի հայտնվելուն պես հայ զինվորները կմիանան նրանց: Իրականում այս մտայնությունը հակահայ քարոզչության արդյունք էր: Իսկ ռուսական բանակի հրամանատարության ներքո գործող հայ կամավորական ջոկատների հանգամանքը պարզապես առիթ էր հակահայ քարոզչության ուժեղացման, օսմանահպատակ հայ զինվորներին առաջին զիծ ուղարկելու, նրանց զինաթափելու և ոչնչացնելու համար: Հայ զինվորականության ճնշող մեծամասնությունը սպանվեց ոչ թե ռազմաճակատներում ռազմական գործողությունների ժամանակ, այլ հենց օսմանյան բանակում թուրք զինվորների կողմից, հաճախ զորակայան հասնելու ճանապարհին, իսկ աշխատանքային գումարտակներում շահագործվելուց հետո՝ մութ ու խուլ անկյուններում: Օսմանյան բանակի կողմից հայ զինվորները ոչնչացվեցին դիտավորյալ կերպով, ինչը նույնպես վկայում է ցեղասպանության պետական ծրագրի սովորյալ, հետևաբար նաև պետական սրատասխանատվության մասին: Ընդ որում՝ հայ զինվորականության ոչնչացման հրահանգները տրվում էին բանակի հրամանատարության կողմից և իրականացվում բանակային կառույցների միջոցով:

Հայ զինվորականությունը ոչնչացվեց ոչ միայն օսմանյան բանակի մահմեդական զինվորների, ժանդարմների միջոցով, այլև միտումնավոր կերպով ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով: Իսկ այսպես կոչված «դասալքությունն» առիթ ծառայեց հայ զինվորների զինաթափման և ոչնչացման համար: Բանա-

կում հայ զինվորների համար արհեստականորեն ստեղծվող անմարդկային պայմանները հեռախար սպառակ էին հետապնդում՝ նրանց հարկադրելով փախուստի, ինչն էլ օգուագործվում էր որպես հարմար առիթ հայ զինվորների ավելի զանգվածային ոչնչացումը կազմակերպելու համար: Մասնավորապես ոտնահարում էին նրանց կրոնական, ազգային զգացումները, մատնում էին սուլի, ֆիզիկական ոչնչացման, զինաթափում, ուստի և անպաշտպան թողնում: Փախուստի դիմած հայերը, ի տարբերություն թուրք դասալիքների արժանատում էին ամենախիստ պատժի: Սակայն, այդքանով հանդերձ, թուրքերի համեմատ հայերն ավելի քիչ էին փախուստի դիմում և մահվան մշտական սպառնալիքի պայմաններում կատարում էին իրենց պարտականությունները:

ԱՍԻԿԵՆ ԲԱՏԵՆՈՅԱՆ

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКИХ СОЛДАТ В ОСМАНСКОЙ АРМИИ (1914-1916 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Во время Первой мировой войны армянские солдаты-призывники Османской армии находились в бесчеловечных и унижающих условиях, под постоянной угрозой смерти. Сравнение различных источников выяснило, что армянские солдаты были разоружены с осени 1914 года, когда на Кавказском фронте начались первые бои между российскими и турецкими силами.

После разоружения армянские солдаты были отправлены в рабочие батальоны, затем были убиты в массовом порядке. Будучи не в состоянии выдержать особо жесткие условия, часть армянских солдат были вынуждены бежать из османской армии. Следует отметить, однако, что дезертирство из армии больше

совершали турецкие солдаты. Спасение бегством и другие обстоятельства стали поводом для массовых убийств армянских солдат. Координированные методы уничтожения армянских солдат в османской армии свидетельствуют о наличии соответствующей государственной программы и об ответственности турецкого государства в целом.

ASHKHEN BASENTSYAN

**THE STATE OF ARMENIAN SOLDIERS IN THE OTTOMAN ARMY
(1914-1916)**

SUMMARY

During World War I the Armenian conscript soldiers of the Ottoman army appeared to be in inhuman and demeaning conditions, being under the constant threat of death. By comparing different sources it became clear that Armenian soldiers had been disarmed since the autumn 1914 when the first fights broke out between the Russian and Turkish forces in the Caucasian front.

After the disarmament they were taken to labor battalions where Armenian soldiers underwent various humiliations. After their exploitation in construction engineering all of them were massively massacred. A part of the Armenian soldiers, being unable to withstand the harsh conditions created for them in the Ottoman army, had to flee. It should be noted that the Turkish deserters of the army were more frequent. The escape and other circumstances became an occasion for the Turkish Military Forces Command for massive massacre of the Armenian soldiers. Coordinated methods of destruction of Armenian soldiers testify to the existence of a state program and therefore the responsibility of the Turkish state as a whole.

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920 թթ.**

Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության երկու-սուկես տարիները, չնայած սովի և հիվանդությունների ծանր պայմաններին, հրատարակչական գործի տեսակետից կարելի է արդյունավետ ժամանակահատված համարել, ինչուս փոքր չէր Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդը, որն իր սուղ միջոցներով պահվող տպարանում լույս ընծայեց տարաբնույթ գրքեր¹:

Հանրապետության գոյության տարիներին Մայր Աթոռի տպարանի գործունեությունը կապված է կաթողիկոս Գևորգ Ե Մուրեկյանցի (1911-1930) անվան հետ: Այդ շրջանում երկրում գործող բազմաթիվ տպարանների² համեմատությամբ Էջմիածնի տպարանը բավականին բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել: Սակայն պետք է նշել, որ ևորակախ հանրապետության քայքայ-

¹ «Հայ գիրքը 1901-1920 թթ. - մատենագիտության մեջ ընդգրկված գրքերի ցանկերն առաջացրին են այն բանի, որ 1918-1920 թթ. Հանրապետությունում տպված 58 գրքերից 23-ը յուր է տեսել ենևը Էջմիածնի տպարանում (Հայ գիրքը 1901-1920 թթ. - Մատենագիտություն, հ. 7, Երևան, 2007, էջ 563-624):

² Հայաստանի Հանրապետությունում գործող տպարանների և տպագրված գրքերի վերաբերյալ պատմաբաններն իրարամերձ կարծիքներ են հայտնում: Այսպես՝ խորհրդային շրջանի պատմաբան Կ. Ճուլայկերյանը գրում է, որ 1918-1920 թթ. երկրում գործել է ընդամենը 6 տպարան, որտեղ տարագրվել է մոտ 10 գիրք (Ռչառեբեան Կ., Կուսարյանա բեռնուտառ ա ԿօստանօՅ Արսեսուտ (1918-1920), Էջեռն, 1966, շ. 55)։ Ըստ պատմաբան Գ. Կարապետյանի՝ 1918-1920 թթ. ընթացքում Հանրապետությունում գործել է 11 տպարան, որտեղից 4-ը՝ Երևանում, 3-ը՝ Ալեշանցյանարդում, իսկ մնացածը՝ Կարաբաղատառում, Լօր Բարաղևտում, Գոքիտում և Կարսում: Տարագրվել է 36 անոտ գիրք (Կարապետյան Գ., Մշակույթը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում (1918-1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 125)։ Սահմել Կարապետյանի) և Էննա Աբրահամյանի կազմից 2012 թ. կազմված քարտեզում նշված տպարանների ցանակն անցնում է 20-ից (Տարաբանները իտայը հայրենիցում, 1771-2012 (Ուրբաում է տպագրության 500-ամյակին), քարտեզ, կազմ.՝ Ս. Կարապետյան, տպագ. մշակ.՝ Է. Աբրահամյան, Երևան, 2012):

վան տնտեսությունը, անկում ապրած մշակութային կյանքը չէին կարող իրենց բացասական հետքը չթողնել տպարանի գործունեության վրա: Եկեղեցին մեծ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի չդադարի այդ հաստատության գործունեությունը:

Մայր Աթոռի տպարանն առաջնորդվում էր դեռևս 1917 թ. մայիսի սկզբին Գյուտ վարդապետ Ղազարյանի և այլ նշանավոր հոգևորականների կողմից մշակված և նույն թվականի հունիսի վերջերին ընդունված միաբանական կանոնադրությամբ³, որում կար 17 հոդվածից բաղկացած ներքին հրահանգ տպարանի համար: Անկախ պետականության գոյության տարիներին հաստատության կառավարումն իրականացնող տեսուչները եղել են երկուսը՝ Արսեն Ճ. վարդապետ Ղլտճյանը, ով կառավարել է տպարանը ընդմիջումներով և Աշոտ Լախակոպոս Շխյանցը:

Եշտով կանոնադրությամբ առաջնորդվելը ոչ միայն կանոնակարգում էր տպարանի գործունեությունը, այլև պատասխանատվություն էր սահմանում տեսչի առաջ՝ բարեխղճորեն կառարելու իր պարտականությունները և պարբերաբար միաբանական ընդհանուր ժողովին տեղեկացնելու ֆինանսական խնդիրների մասին: Դրանք հիմնականում լուծվում էին ժողովի որոշմամբ՝ տպարանին գումարներ տրամադրելու ճանապարհով:

Այդ տարիներին տեսուչների ներկայացրած հաշիվներից պարզ է դառնում, ընդ տպարանը կանգնած է եղել լուրջ ֆինանսական և բազմաթիվ այլ խնդիրների առաջ: Հասկապես մեծ չափով զգացվել է թղթի պակաս:

Թեև դեռևս 1919 թ. մայիսի 23-ին «Հայաստանի աշխատավոր» թերթում տպագրված էջմիածնի պետականացման վերաբեր-

³ ՀԱՍՏ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 459, թ. 6, 26-29: Կանոնադրությունը 1920 թ. լույս է տեսել նաև առանձին գրքուկի տեսքով (Մայր Աթոռ Մր. Էջմիածնի միաբանական կանոնադրություն, Էջմիածնի, 1920, 16 էջ):

յալ հռչակածում, Մայր Աթոռի հասցեին հիշեցված մեղադրանքների թվում, ընդգծվում էր նաև այն, որ «տպարանն ունի մեծաքանակ թուղթ, որոնք անխնամ են, իսկ մի մասն էլ Վաղարշապատի շուկայում լիուլի վաճառում են այն դեպքում, երբ Երևանի պետական հաստատությունները թղթի սով են ապրում»⁴։ Սակայն իրավիճակը մի փոքր այլ էր։

Թուղթը բերվում էր մեծ մասամբ Թիֆլիսից, որը ճանապարհների անապահովության, խառնակ իրավիճակում հարուցվող դժվարությունների պատճառով երբեմն չէր հասնում Հայաստան։ Նույնիսկ գումարի առկայության պայմաններում՝ վաճուռներով թղթերն ամիսներ շարունակ մնում էին սահմանին։ Այդ պայմաններում դրանք երկիր հասցնելու համար Սիևոդը երբեմն դիմում էր զարտուղի ճանապարհների⁵։ Հաստատության աղքատիկ միժակը հատկապես արտացոլված է 1919 թ. հուլիսի 5-ին իրականացրած թղթատան ցուցակագրման տվյալներում⁶։ 1920 թ. հունվարի 20-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված գեկուցագրում իրավիճակն առավել ցայտուն ներկայացնում է տպարանի տեսուչ Արսեն վարդապետը։ Նա գեկուցագրի վերջում հույս էր հարտնում, որ «բերում թղթով հնարավոր կլինի գոնե հրատարակել 1921 թ. օրացույցը»⁷։ Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Էջմիածնի չափագրական մասյանների⁸ թիվն անցնում էր մեկ տասնյակից, իսկ նրանց ծավալը 15 թերթից պակաս չէր, և, բացի այդ, Էջմիած-

⁴ «Հայաստանի աշխատավոր», 23 մայիսի, 1919 թ., N 57, ք. 1. Վավերագրեր հայ էկեղեցու պատմության, զիքք 4, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեությունը առաջին հանրապետության տարիներին, Երևան, 1997, էջ 136-137։

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, ք. 6։

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 365, ք. 18։

⁷ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, ք. 3 շքբ.։

⁸ Շուրջ որում, այդ տարիներին հրատարակված և մեկը մյուսին փոխարինած «Արարատ»-ն ու «Էջմիածին»-ը նա ունեին իրենց առանձին մատյանները (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 815, ք. 7, ք. 11-12)։

նում հայտնված լավորակ թղթի մի մասն ուղարկվում էր Ջիևվորական շտաբի և Ներքին գործերի մինիստրության կարիքների համար, իսկ մի մասը փոխանակվում էր⁹, ապա պատկերն առավել բան ամբողջական է դասնում:

Բավարար չստիով չէին վարձատրվում նաև տպարանի բանվորները, որն էլ, իր հերթին, ոչ միայն դանդաղեցնում, այլ երբեմն անհնարին էր դարձնում կատարվող աշխատանքը: Տեսուչ Արսեն ձ. վարդապետը 1919 թ. դեկտեմբերից մինչև 1920 թ. հոկտեմբերն րնկած ժամանակահատվածում տպարանի գործունեությունն անփուխող իր ղեկուցման մեջ այդ շրջանում կատարված աշխատանքի անհաջողությունը հիմնականում բացատրում էր աշխատող ձեռքի պակասով և եղած բանվորների անբարեխիղճ աշխատանքով. ովքեր ձուլարանում աշխատելու համար 7000-8000 ռուբլի օրավարձ էին պահանջում¹⁰: Եվ դա այն դեպքում, երբ ձուլիչ մեքենան կորսվել գործի դնելով տպարանը կարող էր ամսեկան 90 փութ տառ ձուլել և մատակարարել հանրապետության տպարաններին՝ տարեկան սպառելով 1 մլն ռուբլու շահույթ¹¹: Տպարանի բանվորների այդորինակ պահվածքը պայմանավորված էր ոչ միայն զուստրային խնդիրներով, այլև նրանց նկատմամբ տպարանի կառավարիչների ու վանականների ցուցաբերած անարդար վերաբերմունքով¹²: Այս ամենին զումարվում էր նաև ցրտի պայմաններում առանց վառելավախոտի աշխատելը, որը չէր կարող լրացուցիչ չազդել բանվորների աշխատանքի և այն պատշաճ կատարելու պատրաստակամության վրա:

Աշխատող ձեռքի պակաս հատկապես զգացվում էր 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ գրեթե բոլոր բան-

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, ք. 1:

¹⁰ Լույն տեղում, գ. 627, ք. 9-10:

¹¹ Լույն տեղում:

¹² Մատենադարան, Լ. Ս. Լիսիցյանի ֆոնդ, թղթ. № 261, վավ. 11:

վորները գորակոչվել էին բանակ: Այդ հանգամանքը նույնիսկ տպարանին կանգնեցրեց իսպառ փակման եզրին: Այդ էր պատճառը, որ Արսեն ծ. վարդապետը 1920 թ. նոյեմբերի 18-ին կաթողիկոսին ուղղված իր գրության մեջ խնդրում էր միջևորդել Գլխավոր շտաբի առաջ՝ տպիչ Արտաշես Մելքոնյանին (36 տարեկան, մի մատը կտրած, աչքից տկար) և կազմարար Հայրապետ Սուքիասյանին բանակ չգորակոչելու համար¹³, քանի որ այնպես տպարանի փակումն անխուսափելի կլիներ:

Չնայած այդ դժվարին դրությանը, երբ վանական կառավարությունը ոչ միայն գումար, այլ օրական ընդամենը 2 փութ ցորեն դժվարությամբ էր կարողանում տալ բանվորներին¹⁴, լինում էին դեպքեր, երբ հաշվի առնելով խառնակ իրավիճակում տպարանի կայուն գործունեության մեջ աշխատողների ունեցած ներդրումը, նրանց տրվում էր հավելյալ գումարներ՝ «կյանքի թանկության» պայմաններում գոնե իրենց գոյությունը պահպանելու համար¹⁵:

Տպարանին լուրջ ֆինանսական խնդիրների առջև էր կանգնեցրել տպագրության հետ կապված ծախսերը: Գրքերը լույս էին տեսնում փոքր տպարանակալ, իսկ գրյացած շահույթը չէր ապահովում տպագրության համար նախատեսված էլքի գումարի գոնե 50 տոկոսը: Ունեցած մանր պատվերները՝ ըլանկների, բուկլետների, ինչպես նաև մասնավոր հաստատությունների, վարչությունների համար տարված հայտարարությունները, շատ քիչ էին, իսկ եղածներն էլ կատարվում էին սպառիկով¹⁶: Ինչ վերաբերում է «Արարատ» ամսագրի հրատարակումից ստացված շահույթին,

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 9.

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2194, թ. 15.

¹⁵ Խոսքն առավել քան վերաբերվում է գրաշար Սմբատ ճուղարյանին, ում բազմամյա ծառայությունը հաշվի առնելով Միաբանական քնդիակնոր ժողովը որոշում կայացրեց նրա կենսաթոշակն ավելացնել 25 տուրլիով (Վավերագրեր... էջ 66-67):

¹⁶ Տպարանն ուներ նաև սպառիկների մատյան (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 815, թ. 2-4):

ապա պետք է նշել, որ անկախության տարիներին այն լույս տեսավ ընդամենը երկու համարով՝ 1918 թ. հունվար-դեկտեմբեր և 1919 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր ամսացույցերով և չնչին տպաքանակով: Մա հաստատվում է 1920 թ. հունիսի 29-ին վանական վերստուգիչ հաստատությունների վերատեսուչ Բենիկ ծ. վարդապետի՝ Վանական խորհրդին ներկայացրած հաշվետվությամբ, որտեղ իմի են բերված «Արարատի» վերջին տարիների հրատարակությունների նպատակով կատարված ծախսերը¹⁷: Նույնը վերաբերվում է նաև ամսագրի անմիջական շարունակությունը հանդիսացող՝ 1920 թ. հունվարից հրատարակվող և որ պաշտոնաբերք «Էջմիածնին»¹⁸:

Բացի տնտեսական լուրջ խնդիրներից, տպարանը գերծ չէր մնում նաև ներքին անհիմն բախումներից, որոնք պակաս բացասական ազդեցություն չէին ունենում հաստատության աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու վրա: Ասվածն առավել քան վերաբերվում է դեռևս 1917 թ. սեպտեմբերի 16-ից տպարանի տեսուչ հանդիսացող Արսեն վարդապետի¹⁹ և Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսի միջև ծագած վեճին՝ կապված եպիսկոպոսի անունն «Արարատ» ամսագրի բաժանողյանի ցուցակում «պատշաճ տեղում» չգրելու տեսչի կատարած քայլի հետ²⁰: Դա հանգեցրեց նրան, որ այդ խառնակ իրավիճակում տպարանի տեսուչը՝ արողջական խնդիրների պատճառաբանությամբ, 1918 թվականի փետրվարի 20-ին հրաժարվեց պաշտոնից²¹: Պայքար էր գնում նաև մոմավա-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1163, թ. 16:

¹⁸ Թեքթի հրատարակության ընդհատումից հետո այն սկսվեց վերահրատարակվել 1944 թ.՝ որպես «Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռի Մ. Էջմիածնի» («Էջմիածին» (1944-1973): Մատենադիտություն, խմբ.՝ Ա. Հատիսյան, Ա. Թոլանջյան, կազմող՝ Մ. Կոնիսյան, Էջմիածին, 1975):

¹⁹ Լույս տեղում, գ. 496, թ. 1-2:

²⁰ Լույս տեղում գ. 533, թ. 1-4:

²¹ Լույս տեղում գ. 530, թ. 1:

ճառության «մեկաշնորհը» վերցնելու համար²²։ Լուսարարապետ Անանիա արքեպիսկոպոսը պայքար էր մղում մոմի վաճառքն իր տնօրինության տակ դնելու համար։

Միաբանական ժողովի որոշմամբ՝ 1918 թ. մարտին տեսուչ Լշանակված Աշոտ եպիսկոպոս Շխանցին ոչ միայն չհաջողվեց լուծել առաջադրված խնդիրները և մեղմել սրտանց այն էլ գոյություն ունեցող լարված իրավիճակը, այլ իր պաշտոնավարումից երկու ամիս անց՝ 1918 թ. մայիսի 11-ին, ևս հանդես եկավ Մայր Աթոռի տպարանը փակելու առաջարկությամբ²³։

²³—1918 թ. մայիսի 18-ին կայացած Միաբանական ժողովի 43-րդ նիստում հաշվի առնելով Աշոտ եպիսկոպոսի բերանացի բացատրություններն ու պատճառաբանությունները, տպարանի գործունեությունը Մայր Աթոռի շահերին վնասաբեր համարելով՝ որոշվեց. «անորոշ ժամանակով փակել տպարանը։ Չաաչած այս որոշմանը՝ հաստատությունը փաստացի շարունակեց հաջորդ ամիսներին ևսյն թափով գործել, 1919-1920 թթ. գուցե ավելի արգասաբեր, քան 1918 թ. ողջ ընթացքում։ Այդ տարիներին տպարանը կարողացավ ֆինանսական ճգնաժամը հաղթահարելու ևս մեկ ճանապարհ գտնել։ Խոսքը 1920 թ. հունիսի 23-ին Կաթոլիկոսի թուղտվությամբ տպարանի տեսչի և 22 ֆինանսների մինիստրության ներկայացուցիչների միջև կայացած համաձայնության մասին է, որով տպարանը գտնվելու էր ֆինանսների մինիստրության տրամադրության տակ։ Այսինքն՝ տպարանը աշխատացնելու ամբողջ ծախսն ընկնում էր մինիստրության վրա, որի համար Մայր Աթոռն ամսական ստանալու էր 175000 ուրլի²⁴։ Տպարանի ակտիվ

²² Լույս տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 365, ք. 14-17 շքք։

²³ Լույս տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 530, ք. 3-4, 6 շքք։

²⁴ Լույս տեղում ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, ք. 4-5։

գործունեության ապացույցը այն մեծարժեք գրքերն էին, որ տպագրվեցին այդ տարիներին²⁵:

Մեղիքների այս ամբողջ համակարգում Մայր Աթոռի տպարանն ուներ նաև կարևոր ձեռքբերում: Խոսքը վերաբերում է վերը նշված ձուլիչ մեքենային: Բանն այն է, որ, այն երբեմն գործի զգելով, հաստատությունը կարողանում էր ապահովել ոչ միայն իրեն անհրաժեշտ տառերի քանակը, այլև տառեր վաճառել դրանք ոչ միայն Երևանում գործող տպարաններին, այլ նաև Ամերկոմի տեղական որբանոցների վարչությանը, որը, թեև քիչ, բայց որոշակի շահույթ էր ապահովում:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 17-ին, Խորհրդային Հայաստանի իշխանության բարձրագույն մարմինը հանդիսացող Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի հրապարակած դեկրետի համաձայն, պետականացվեցին հանրապետության տարածքում գտնվող բոլոր հոգևոր և կրթական հիմնարկությունները, այդ թվում՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանը:

²⁵ Հայ գիրքը 1901-1920 թթ. էջ 563-624:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТИПОГРАФИИ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА В 1918–1920 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В развитии культурной жизни Первой Республики Армения не малейший вклад внесла церковь Св. Эчмиадзина. Своими средствами здесь было опубликовано множество книг.

В течении этого периода по сравнению со многими существующими типографиями, типография Эчмиадзина развивала весьма продуктивную деятельность, а церковь приняла большие усилия, чтобы деятельность этого учреждения не останавливалась.

Несмотря на неблагоприятные условия типография не прекратила свою деятельность и стала одним из самых известных центров культурной жизни Первой Республики Армения.

GAYANE GHAZARYAN

THE PRINTING HOUSE ACTIVITIES OF THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN IN 1918–1920

SUMMARY

During the existence of the First Republic of Armenia for two and half years the Holy See of Etchmiadzin, had a big contribution to the development of the cultural life having published a series of books by own means.

During this period the printing house of St. Etchmiadzin as compared to others existing in the Republic carried out productive activities and the Church made great efforts for the printing house not to cease its activities.

Despite the destroyed economy and seriousness of the situation in the country the printing house did not cease its activities and by the significance of the published books it became one of the popular cultural centers in the First Republic of Armenia.

ԼՈՌՈՒԻ ԶԵԶՈՔ ԳՈՏՈՒԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1919–1920 թթ.)

1918 թ. ղեկտեմբերյան վրաց-հայկական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 9-17-ին, Թիֆլիսում կայացած կոնֆերանսի որոշմամբ Լոռին հայտարարվեց չեզոք գոտի: Այն ընդգրկում էր Ալավերդու պոնձահանքերը, ավելի քան 40 գյուղ՝ զերագանցապես հայաբնակ, և երկաթուղու մոտ 30 մղոնանոց հատվածը՝ 6 կայարաններով: Չեզոք գոտու տարածքը բաժանվեց Ռուզուկարի, Վորոնցովկայի և Ալավերդու տեղամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 4-5 վոլոստ՝ զավատակ-ցուղախմբեր: Ալավերդու տեղամասն ուներ 4 վոլոստ՝ 11 գյուղերով, Ռուզուկարինը (ներկայումս՝ Օձուն)՝ 4 վոլոստ՝ 11 գյուղերով, Վորոնցովկայինը (ներկայումս՝ Տաշիր)՝ 5 վոլոստ՝ 15 գյուղերով¹:

Չեզոք գոտում հաստատվեց հայկական և վրացական խառը վարչախումբ՝ Դաշնակիցների վերահսկողությամբ: Վերջինների միջամտությամբ 1919 թ. փետրվար-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանի և Վրաստանի միջև ստորագրվեցին մի շարք այլ պայմանագրեր՝ անկախությունների փոխադարձ ճանաչման, դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման, երկաթուղային բեռների փոխադրման ազատ տրանզիտի, չլուծված խնդիրները խաղաղ ճանապարհով կամ արբիտրաժի միջոցով լուծելու վերաբերյալ:

Թվում էր, թե վերոնշյալ պայմանագրերը հիմք հանդիսացան միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար, սակայն տարածաշրջանից բրիտանական զորքերի հեռա-

¹ Խոչապուրյան Կ. Հ., Մուրխադյան Հ. Կ., Բաղդասյան Գ. Մ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015, էջ 26-27:

նախուց, հետո՝ 1919 թ. դեկտեմբերին, կրկին սրվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները, և որպես առիթ հանդիսացավ Լոռու Չեզոք գոտում տիրող իրավիճակը: Այնտեղ արկա անիշխանության հետևանքով աճում էին հանցագործությունները՝ զանգվածային թալանը, սպանությունները:

Ըստ Վրաստանի գլխավոր կոմիսար Գ. Լորդկիպանիձեի՝ ոստիկանությունը ոչ միայն չէր կարողանում կանխել ապօրինությունները, այլ ընդհակառակը՝ նպաստում էր դրանց: Իսկ ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը գտնում էր, որ վրացական կողմը պարզապես չէր ցանկանում վերացնել գոտում արկա անիշխանությունը, որպեսզի այնտեղ զորք մտցնելու համար, որպես պատեհ առիթ, օգտագործել անիշխանության գործոնը²: Այս իրավիճակում 1919 թ. դեկտեմբերին թիֆլիսում հրավիրվեց հայ-վրացական խորհրդածողով: Գ. Լորդկիպանիձեն ներկայացրեց Չեզոք գոտու կառավարման մասին նոր նախագիծ: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր ունենալ 56 ոստիկան՝ 18 վրացի, 18 հայ, 14 հույն, 6 թուրք-թաթար, սակայն միլիցիայետը պետք է լիներ ազգությամբ վրացի: Հայկական պատմիրակությունը դեմ արտահայտվեց միլիցիայետի նշանակման սկզբունքին³:

Չնայած հարցի կարևորությանը՝ վերոնշյալ խորհրդածողովի նիստերը գումարվում էին երկու շաբաթը մեկ անգամ: Այն ուղեկցվում էր երկուստեք մեղադրանքներով, իսկ Չեզոք գոտու բնակչության խնդիրները շարունակում էին մնալ չլուծված:

Մինչ հայկական և վրացական իշխանությունները միմյանց մեղադրում էին իրադրությունն ապակայունացնելու մեջ, տեղի բնակչությունը ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղղությամբ ձեռնարկեց ատուլել վճռական և կառուցողական քայ-

² ՀԱՄ, № 201, ց. 1, գ. 548, ք. 49:

³ Նույն տեղում, գ. 250, ք. 9-12:

լնր: Այդ ձեռնակումներից էր տեղական ինքնավարության ձևավորումը:

1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին Ուզունկար գյուղում գումարվեց տարբեր գյուղերի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով: Գյուղերի 114 ներկայացուցիչների մեջ կային նաև ռուսներ և հույներ (թուրք-թաթարները հրաժարվեցին մասնակցել): Ընտրվեց 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդ՝ Ա. Աթանեսյանի նախագահությամբ և 5 հոգուց բաղկացած վարչություն՝ Ա. Զուրաբյանի նախագահությամբ⁴, վարչության քարտուղար ընտրվեց բժ. Գ. Մելիք-Գրիգորյանը⁵: Ընդհանուր ժողովն ընդունեց մասնավոր կողատիրության (կալվածատիրություն) վերացման մասին որոշում, կորընտիր վարչությանն օժտեց օրենքով նախատեսված բոլոր լիազորություններով⁶, իսկ տեղական ինքնավարության (земство) դե յուրե ճանաչելու համար որոշեց Երևան գործուղել Ս. Երզնկյանին, Թիֆլիս՝ Ա. Զուրաբյանին:

Չեզոք գոտում տեղական ինքնավարության ստեղծմամբ լուծվում էր սոցիալ-տնտեսական, իրավական և քաղաքական նշանակության մի շարք խնդիրներ: Սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ համարվեց համախմբել հասարակությանը, համագործակցել պետական կառույցների հետ և ուժերի համատեղման արդյունքում հաղթահարել սովը, համաճարակը, ապօրինիությունները: Ինքնավարության գոյության քաղաքական կարևորությունը կայանում էր նրանում, որ որքան հայերը լինեին ինքնակազմակերպված, այնքան

⁴ Հասարակում վերուշյալ կազմը, հավանաբար, ենթարկվել է վաղեմության քանի որ ապիսիվային որոշ փաստաթղթերում նրանց ստորագրությունների կտրին զբված է՝ վաղչության նախագահ՝ Ա. Աթանեսյան, վարչության անդամ՝ Գ. Մելիք-Գրիգորյան, քարտուղար՝ Վ. Թումանյան (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, ք. 16-17):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, ք. 16, «Աշխատավոր», 18 դեկտեմբերի 1919:

⁶ «Հասար», 6 ապրիլի 1920:

ավելի իրատեսական էր դառնում Չեզոք գոտու վերջնական կարգավիճակի հարցի լուծումը՝ ի շահ Հայաստանի Հանրապետության:

Հարկ է նշել, որ տվյալ ինքնավարության ձևավորման գործընթացում ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ստեղծման աշխատանքները համակարգող Ներքին գործերի նախարարության (այսուհետև՝ ՆԳՆ) Համայնաբաղադրային բաժնի դերը գրեթե խապառ բացակայում էր. ՆԳՆ արձանագրության համաձայն՝ նախարարությանը հայտնի չէր, թե ում կարգադրությամբ, կյութական ինչ միջոցներով, որ կուսակցությունների մասնակցությամբ են կազմակերպվել վերոհիշյալ ընտրությունները:

Տեղական ինքնավարության ներկայացուցիչ Ս. Երզնկյանը, գալով Երևան, Հայաստանի իշխանություններից ակնկալում էր տնտեսական և դիվանագիտական աջակցություն: Նա 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ի կառավարության նիստում ներկայացրեց Չեզոք գոտու սոցիալ-տնտեսական, կրթական ոլորտների մասին զեկույց, որի համաձայն՝ ստեղծված ճգնաժամը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր այլ համայնքներում (Շնողում, Վորոնցովկայում) ևս ձևավորել տեղական ինքնավարության մարմիններ, ամիսը 2 անգամ հրատարակել թերթ, որը պետք է լուսաբաներ ինքնավարության հարցերը, կազմակերպել բժշկական խմբեր, զեմստվոյական փոստ, ստեղծել սերմացուների՝ գարու, ցորենի պահեստներ, ավելի քան 100 ծուխ ունեցող գյուղերում բացել դպրոցներ (10 դպրոց), դադարեցնել տուրքերի գանձումը՝ մինչև նոր հունվը, ցուցաբերել պարենային օգնություն (50 վագոն այլուր):

Վերոհիշյալ նիստում ՀՀ գործադիր իշխանությունը, դե յուրե ճանաչելով Չեզոք գոտու տեղական ինքնավարությունը, հավա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, ք. 6, 16:

ևորթյան արժանացրեց այս զեկույքը և, ըստ այդմ էլ, որոշեց Ս. Երզնկյանին դրամադրել 200 հազ. ռուբլի: Ավելին, կառավարության նախագահ Ա. Խատիսյանը ինքնավարության գործունեության առթիվ հայտնեց իր գոհունակությունը. «Կառավարութիւնն իր ամսոյս 23-ի նիստում լսելով Ձեր ներկայացուցիչների զեկուցումը, որոշից յատկացնել Ձեզօք Գօտու զեմստային կարիքների համար 200.000 ռ., որպիսի գումարը յանձնում է վարչութեան անդամ պ. Սուրեն Երզնկեանին:

Կառավարութեան անունից իմ գոհունակութիւնն էմ յայտնում և ջանկանում էմ յարատև գործունեութիւն և լիակատար յաջողութիւն տեղական ինքնավարութեան գործերում: Կառավարութիւնը չի զլանայ բաց թողնելու պատեհ առիթը իր աջակցութիւնը բեղմնաւոր դարձնելու համար»⁷:

Սակայն Վրաստանի կառավարությունը Ձեզօք զօտու ինքնավարության նկատմամբ տրամազծորեն այլ վերաբերմունց ուներ: Սկզբնական շրջանում վրացական կառավարությունը ողջունեց բնակչության նախաձեռնությունը, բայց մեկ ամիս անց՝ գտնելով, որ վաղաժամ է ինքնավարության գոյությունը, իր ներկայացուցչին՝ Գ. Լորդկիպանիձեին, հրահանգեց՝ արգելել ինքնակառավարվող մարմինների գործունեությունը⁸: Ինսպրկե, վրացական կողմը, ի դեմս ինքնավարության, տեսնում էր հայկական իշխանություններին հեևարանի, որի միջոցով ավելի կամրապնդվեր վերջիններիս ազդեցությունը:

ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը և նախարարի օգնական Ս. Մանասյանը դիմեցին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը՝ խնդրելով դիվանագիտական ճանապարհով լուծել Վրաստանի կողմից ինքնավարության իրավական ճանաչ-

⁷ Լույս տեղում, ք. 5-6, 16:

⁸ «Հասուք», 6 ապրիլի 1920:

ման հարցը⁹։ Այս կապակցությամբ Ս. Մանասյանը գրում էր. «Իմ կարծիքով էթե վրաց կառավարութիւնը ուզում է իրօք վերացնել անարխիան և գալիք բարդութիւնների առաջն առնել և կանխել ադր բարդութիւնները, դրա միակ միջոցն է այն, ինչ որ իրենք՝ ժողովրդի ներկայացուցիչներն են առաջարկում, ընդունել նոր հիմնադր զեմստան, ճանաչել նրան որպէս ժողովրդից ընտրւած մարմին, միլիցիան յանձնել նրան և թողնել մեր և վրաց ներկայացուցիչների գերագոյն հսկողութիւն մինչև չեզօք Ջոնայի հարցի վերջնական լուծումը, սա կլինի միակ ելք»¹⁰։ Հարկ է նշել, որ ինքնավարութիւնը Թիֆլիսում ուներ իր ներկայացուցիչը՝ ի դեմս Հովհ. Թումանյանի¹¹։

Սակայն վրացական իշխանութիւնները չընկրկեցին, ուստի՝ Հայաստանի կառավարութիւնը, հիմնախնդրի շուրջ առաջացած լարվածությունը թուլացնելու նպատակով, Չեզօք գոտում իր ներկայացուցիչ լիազօր կոմիսար Արմենակ Մամիկոնյանին հրահանգեց լուծարել ինքնավարութեան մարմինները։ 1920 թ. փետրվարի 9-ին Ա. Մամիկոնյանը, հանդիպելով վարչութեան անդամների հետ, առաջարկեց գործել ոչ որպէս տեղական ինքնավարութիւն, այլ՝ որպէս գյուղացիական խորհուրդ, որին ի պատասխան, Ա. Աթոյեանը ՆԳ նախարարութեանն ուղարկեց հետևյալ գրութիւնը. «Չնայեա՞ծ այն հանգամանքին, որ զեմստային վարչութիւնը, որպէս Չեզօք գոնայի ժողովրդի կողմից օրինաւոր ընտրեալ իր և նրա հաւատարմատար արդէն իր պաշտօնի մէջն է և գործում է զեմստային կանոնադրութեան իրաւական սահմաններում և միաժամանակ նա որպէս այդպիսին պաշտօնապէս ճանաչւած է Հայաստանի կառավարութեան

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, ք. 17։

¹⁰ Լույս տեղում, գ. 425, ք. 4։

¹¹ Լույս տեղում, ք. 16-17։

կողմից, սակայն, քանի որ մինչև ժողովրդաց կառավարությունը չէ ճանաչում գոնայի Ձեմատուօն, ուստի ինքը՝ պ. կոմիսարը հրահանգ ունի, Ձեր՝ պ. մինստրի, կողմից ազդել մեզ վրայ, որպեսզի մենք այսուհետև գործենք ոչ որպես զիմստային վարչություն, այլ որպես զիւղացիական խորհուրդ կամ այդպիսի մի բան, որը ձևակերպել չկարողացաւ ինքը՝ պ. կոմիսարը¹²: Վարչության հաղորդագրության մեջ Ա. Մամիկոնյանի հայտարարությունը որակվեց «տարօրինակ», որը խախտում էր ժողովրդի կողմից ընտրված, Հայաստանի կառավարության կողմից իրավական ճանաչում ունեցող մարմնի իրավունքները: Ըստ վարչության նախագահի՝ այդ ամենի արդյունքում նսեմացվում էր ՀՀ կառավարության հեղինակությունը՝ ի հեճուկս Վրաստանի, որի «... ցանկությունը, կարծես, հրամայական և վճռող է հանդիսանում նաև այնպիսի տարրական հարցերում որպիսին զեմստուօի մուծումն է՝ ամեն տեսակ իրաւունքներից և ինքնագործունեութիւնից զուրկ մի տերիտորիա որպիսի Ձեզօք գօնան է ... մեր կազմակերպությունը չի կարող ուրիշ բան լինել, քան այն, ինչ որ նա փաստացի է, այն է զեմստվօ, անկախ այն քանից կճանաչի արդեօք Վրաստանի կառավարութիւնը, թե՛ ոչ»¹³: Ինքնավարության անդամներն անգամ կառավարությունից պահանջեցին հետ կանչել կոմիսար Ա. Մամիկոնյանին:

Ինքնավարության կազմակերպման գործում զգալի է ՀՅԴ կուսակցության անդամների ներդրումը: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք, «Պետք է արտակ ուշացնելու գործել, քանի դեռ խայտառակութիւնը որօշ սահմանի մեջ է: Պետք է զրել Երևան՝ ընկերներին, որ անմիջապէս յետ կանչեն այդ ողորմելուն (Ա. Մամիկոնյանին – Ա. Ա.): Դա պահանջում է ժո-

¹² Լույս տեղում, գ. 250, ք. 3 և շրջ.:

¹³ Լույս տեղում:

դովրդի շահերը մեր գործը կուսակցութեան հեղինակութիւնն ու Հայաստանի Հանրապետութեան պրիստիժը: Որքան շուտ այնքան լաւ: Շտապէ՛ք¹⁴:

Շուտով՝ 1920 թ. մարտին, Հայաստանի կառավարությունը փոխեց ինքնավարության լուծարման մասին իր դիրքորոշումը (կարծում էր, դա առաջին հերթին պայմանավորված էր ինքնավարության ներկայացուցիչների անզիջող կեցվածքով), հետևաբար, հարթվեց ինքնավարություն-լիազոր կոմիսար տարածանությունը: Դեռ ավելին, ՀՀ ԱԳ նախարարությանն ուղղած իր զեկուցագրում Ա. Մամիկոնյանը գրում էր Չեզոք գոտու բնակավայրերում ինքնավարության կարևորության մասին: Ըստ նրա՝ ազգաբնակչությունը կարոտ էր ժողովրդական այնպիսի մարմնի, ինչպիսին տեղական ինքնավարությունն էր, որի արժանավոր և բանիմաց անդամների ազդեցությունը կարող էր փրկել ժողովրդին, իսկ վրացական կառավարությունը փորձում էր ամեն կերպ խոչընդոտել ինքնավարության և միլիցիայի կազմակերպմանն ուղղված աշխատանքները¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի բարձրագույն իշխանություն հանդիսացող մարմինը՝ խորհրդարանը, հանդես չէկավ Չեզոք գոտու ինքնավարության իրավական ճանաչման մասին պաշտոնական որևէ հայտարարությամբ: Սակայն պառլամենտի Հոդային և վարչատեղակայան հանձնաժողովների անդամներն իրենց միացյալ նիստում որոշեցին՝ ա. ճանաչել ինքնավարության օրինականությունը, բ. ցուցաբերել կուրսական աջակցություն, գ. վարչությանը փոխանցել ոստիկանության ղեկավարման իրավասությունները, դ. վերջինիս տալ կոուպտացիայի իրավունք (ըստ որի՝ վարչությունը համալրվելու էր նս 3 անդամով),

¹⁴ Ըստի տեղում, թ. 1 և շք:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, թ. 7 և շք:

ե. Վրաստանի հետ համաձայնություն ձեռք բերելուց հետո կազմակերպել նոր ընտրություններ¹⁶: 1920 թ. մարտի 19-ին ՆԳՆ Համայնաքաղաքային բաժինը խոնհրդարանի հանձնաժողովների ուղղման մասին տեղեկացրեց Նախարարների խորհրդին՝ ավելացնելով «մենք միջևորդել ենք Արտաքին գործոց Մինիստրության առաջ Վրաստանի հետ բանակցութիւն մտնելու համար վերոյնշեալ տեղավարութիւնը ճանաչելու նպատակով նորա կողմից»¹⁷:

Չնայած իրավական կարգավիճակի հարցի շուրջ հայ-վրացական առճակատմանը՝ ինքնավարությունը ծավալեց արցյունավետ գործունեություն պարենավորման, դպրոցական, բժշկասանիտարական, արդարադատության, անվտանգության պահպանման ոլորտներում՝ «յուրացիությանը բաժանելով սերմացու, կազմակերպելով բժշկասանիտարական խմբեր, դատավարություններ, մասնակցելով ռուսիկանական համակարգի ձևավորմանը և այլն»¹⁸: Համաձայն վարչության 1920 թ. մարտի 15-ի նիստի որոշման՝ ինքնավարության պաշտոնյաները խնդրեցին ՆԳ նախարարությանը միջևորդել կառավարության առջև՝ ազգաբնակչության կարիքների համար ուղարկվող ապրանքներն ու մթերքներն ազատել մարտային վճարումներից, ինչպես նաև՝ վարչութ-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 18

¹⁷ Հետազոտում Չեզոք գոտում նոր ընտրությունների կազմակերպման համար Բալասքեկյանի գլխավորությամբ անդրձվեց ընտրական հանձնաժողով (ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 32): Արխիվացին փաստաթղթում (որը բովանդակում է 1920 թ. մայիսի 31-ով), ելված չէ՝ Չեզոք գոտու որ շրջանի ընտրությունների մասին է խոսքը: Ամենայն հավանականությամբ, 22 իշխանությունները, հաշվի առնելով այն, որ 1919 թ. դեկտեմբերին Չեզոք գոտու ոչ բոլոր զբաղների ներկայացուցիչներն են մասնակցել ինքնավարության մարմինների ընտրություններին, ցուկանում էին նոր ընտրություններով համարել արդեն իսկ գոյություն ունեցող տեղական ինքնավարության մարմինների՝ խորհրդի և վարչության կազմը:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 443⁷ թ., թ. 409 և շրջ:

¹⁸ «Հառաք», 6 ապրիլի 1920:

յանը թույլատրել դիմել ՀՀ մյուս նախարարություններին՝ տնտեսական կարիքների համար նրանցից համապատասխան վարկ ստանալու համար: Ի պատասխան՝ ՆԳ նախարարությունը դիմեց Ֆինանսների նախարարության առևտրաարդյունաբերական բաժնին՝ առաջարկելով բավարարել վարչության՝ եշյալ մաքսատուրքերի վերաբերյալ պահանջը՝ իր հաղորդագրության մեջ շեշտելով, որ Չեզոք գոտին ՀՀ անբաժանելի մասն է և նրա ազգաբնակչության կարիքների բավարարումն իրենց անմիջական իրավասությունն է: Իսկ 1920 թ. ապրիլի 3-ին դիմելով Մասնատարության և վերաշինության նախարարությանը՝ ՆԳ նախարարությունը պահանջեց այսուր և աղ վնասադրել Չեզոք գոտի¹⁹:

Վրաստանի և Նորինդիսիան Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագիրը՝ Բորչալու գավառում վրացական ինքնավարության գոյությունը, ինչպես նաև Չեզոք գոտում բուլշևիկների ընդհատակյա գործունեությունն առավել ընդգծեցին ինքնավարության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը:

1920 թ. մայիսյան ապստամբության ընթացքում Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունները դիմում էին խարդախ քայլերի՝ տեղի ռուսական գյուղերի (Վորոնցովկա և այլն) բնակչությանը «զրգոելով» հայկական իշխանությունների դեմ²⁰, ինչպես նաև առանց զինված ուժերի կուտակման և կառավարության կողմից մի շարք գաղսնի որոշումների ընդունումով՝ քարոզչական, խաղաղ ճանապարհով փորձում բնակչությանը զցել իրենց ազդեցության տակ:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, ք. 19-26:

²⁰ 1920 թ. մայիսի 7-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանը պարտավորվում էր Թիֆլիսի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով, և Բաքույի մարզը ճանաչել որպես Վրաստանի անբաժանելի մաս:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, ք. 70:

Չեզոք գոտում սոցիալական խմորումների, վրացիների հավակնությունների դեմ պայքարելու համար ՀՀ կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնցից էր 1920 թ. մայիսի 16-ին Նախարարների խորհրդի հաստատած օրենքով Չեզոք գոտու ինքնավարության վարչությանը փոխարինաբար 500 հազ. ռ. հասկացումը²¹:

Հայտնի է, որ դեռևս 1920 թ. մարտի 23-ին Չեզոք գոտու վարչության նախագահը դիմել էր ՆԳ նախարարությանը՝ խնդրելով դրամական օգնություն՝ բացատրականում գրելով «Անհրաժեշտ ենք համարում բացատրել, որ, ի նկատի ունենալով, որ զեմստային վարչութիւնը Լոռու շեզոք գոնայում հանդիսանում է միակ հասարակական վարչական մարմինը, որի վրայ ընկնում է այդ ևրկրամասի իրաական-տնտեսական բոլոր ֆունկցիաների կիրառումը, ուստի և նրա գործունեութիւնը տարածւում է վարչական-տնտեսական բոլոր ասպարեզներում, հետևաբար և նրա ծախսերը մինչև տեղական միջոցների կազմակերպումը լինելու են բազմատեսակ»²²:

Հարկ է նշել, որ ինքնավարության մարմինների հետագա գործունեության վերաբերյալ տեղեկատվությունը, այդ թվում՝ վերջիններիս առնչվող պաշտոնական գրությունները սակավաթիվ են: Ենթադրում ենք՝ պայմանավորված Հայաստանի առաջին հանրապետության համար ստեղծված բարդ ռազմաքաղաքական իրավիճակով, այն գործել է մինչև 1920 թ. սեպտեմբերը:

1919-1920 թթ. Չեզոք գոտու պատմության ամբողջացման համար անհրաժեշտ է ավելացնել, որ, օգտվելով Հայաստանի համար ծանր իրադրությունից, մասնավորապես՝ թուրք-հայկական պատերազմից, 1920 թ. սեպտեմբերին վրացական կառավարութ-

²¹ Նույն տեղում, գ. 250, թ. 27:

²² Նույն տեղում, թ. 20:

յան ղեկավարի պաշտոնակատար և կորանշանակ Պաշտպանության նախարար Գ. Լորդկիպանիձե Կրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկգադյանին հայտնեց Չեզոք գոտին երկու մասի բաժանելու իր կառավարության տեսակետը, սակայն Հայաստանի կառավարությունն այն մերժեց²⁷։

1920 թ. նոյեմբերին 13-ին, երբ հայկական բանակի սպարտությունն այլևս ակնհայտ էր, թուրքական զորքերի մուտքը Լոռի կանխելու մտահոգությամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, ընդունելով վրացիների առաջարկը, Թիֆլիսում համաձայնագիր ստորագրեց, ըստ որի՝ վրացական զորքերը մուտք էին գործելու Չեզոք գոտի, սակայն դա Կրաստանին տարածքի պատկանելության առումով նոր իրավունքներ չէր տալու։ Համաձայնագիրը ստորագրվեց երեք ամիս ժամանակով և վերջինիս պայմանների կատարմանը հետևելու համար 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին վրացական հրամանատարությանը կից ՀՀ հասուկ լիազոր նշանակվեց հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Գևորգ Խատիսյանը²⁸։

Ի վերջո 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Կրաստանի միջև ստորագրված երկկողմ պայմանագրով որոշվեց և հստակեցվեց հայ-վրացական սահմանագիծը։

Ամփոփելով՝ հարկ է նշել, որ Լոռու չեզոք գոտու սեղական ինքնավարությունն իր կարճատև գոյության ընթացքում իրեն դրսևորեց որպես հայ ազգաբնակչության շահերը պաշտպանող ներկայացուցչական մարմին։

²⁷ Առյուտեղում, գ. 607, ք. 11։

²⁸ Մուրխասյան Է., Լոռու Չեզոք գոտու պատկանելության վերաբերյալ հայ-վրացական տարածքային վեճը և ՀՄԽՀ արտաքին գործերի ժողովատեղ (1920 թ. դեկտեմբեր - 1921 թ. փետրվար)։ «ՀՀ ԳԱՄ Գիտակրթական մեթոդական կենտրոն։ Գիտական հոդվածների ժողովածու», Երևան, 2014, էջ 250։

**МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В ЛОРИЙСКОЙ
НЕЙТРАЛЬНОЙ ЗОНЕ (1919–1920 ГГ.)****РЕЗЮМЕ**

Нейтральная зона была образована после короткой грузино-армянской войны в январе 1919 года, управлением занималась состоящая из грузин и армян администрация. Тем не менее, в нейтральной зоне царили анархия и беззаконие, для борьбы с которыми армяне организовали органы местного самоуправления. Были избраны совет самоуправления и исполнительный орган. Правительство Республики Армения де-юре признало самоуправление, а грузинское – отвергло. И все же орган самоуправления сумел повлиять на решение некоторых социально-экономических проблем.

ANNA ASATRYAN

**THE LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE NEUTRAL ZONE OF
LORI (1919-1920)****SUMMARY**

The neutral Zone was formed as of January 1919 after Georgian-Armenian short war and was governed by the administration comprised of Armenians and Georgians. Nevertheless, anarchy and lawlessness prevailed in the Neutral Zone and the Armenians formed local self-governed bodies to fight against them. The council of self-government and an executive body were elected. The Government of the Republic of Armenia recognized the self-government de jure while the Georgian government rejected it. Still the self-government was able to influence on the solution of some social-economic problems.

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌ ԿԱՄՄԱՐԻ «ԿՐՈՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՄԱԲՈՏԱԺ» ՖԵԼԻԵՏՈՆՆԵՐՈՒՄ**

Գեղարվեստական գրականության աղբյուրագիտական արժեքի հարցը պատմաբանների շրջանում գիտական բանավեճի առարկա է հանդիսանում: Որոշ պատմաբան հետազոտողներ գերադասում են ուսումնասիրության առարկային առնչվող գեղարվեստական գործերն ընդհանրապես շրջանցել, կամ էլ դրանց հպանցիկ անդրադառնալ: Պատմագիտական ուսումնասիրությունների ավանդական մոտեցումները կիրառվում են առավելապես իրական փաստերի վերլուծության հիման վրա: Եվ սա բնական է, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ պատմաբանի առաջնահերթ խնդիրներից է ծամարվում փաստերի իսկության, դրանց արժանահավատության հարցը: Այս առումով՝ գեղարվեստական գրականության գործերում ստեղծվող երևակայական պատկերները, շատ հաճախ մտացածին իրադարձությունները և դրանց կամայական մեկնաբանությունները, որպես կանոն, չեն համապատասխանում պատմական ուսումնասիրությունների հետազոտական ոգուն և խնդիրներին: Բայց սա, իհարկե, այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է հետազոտական ավանդական մոտեցումների և պատմագիտական հետաքրքրության նեղ շրջանակ ներկայացնող հիմնախնդիրների մասին:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին էվրոպական պատմագիտության մեջ իսկական հեղափոխություն իրականացրած ֆեմինալոգիական ուղղության հիմնադիրները (Լյուսիեն Ֆեր, Ֆերուան Բրոդել և այլոք) ճանապարհ հարթեցին պատմագիտական

ուսումնասիրությունների ևոր ուղղությունների համար, որոնցից մեկն էլ առօրեականության պատմությունն է: Այն հիմնովին փոխեց պատմական իրադարձությունների հետազոտության վերաբերյալ նախկին պատկերացումները: Սկսվեց մեծ կարևորություն հաղորդվել ոչ միայն պատմական փաստերին, այլև պատմական ժամանակաշրջանի ոգուն, իրադարձությունների էմոցիոնալ գնահատականներին: Մովորական մարդն իր կենցաղով, կյանքի պայմաններով, առօրյա ապրումներով դարձավ պատմական ուսումնասիրության օբյեկտ:

Այս համատեքստում փոխվեց նաև պատմագիտական ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական հենքի վերաբերյալ մտածումը, ընդլայնվեց աղբյուրագիտական բազան: Մտավոր և կյութական գործունեության ցանկացած արգասիք, որ կարող էր պատկերացում տալ նշված հարցերի վերաբերյալ, համարվում էր պատմագիտական հետազոտության լիիրավ սկզբնաղբյուր: Բնական է, որ գեղարվեստական գրականության նմուշներն այս հարցում բացառություն չէին կարող լինել: Եվ թեպետ այս բնույթի սկզբնաղբյուրների նկատմամբ գործում էն վերապահումներ, այդուհանդերձ սրանց դերն ու նշանակությունը առօրեականության պատմության ուսումնասիրություններում անդնահատելի է:

Գեղարվեստական գրականության գործերի գիտականության հարցի շուրջ 1960-ականներին գիտական բանավեճ է ծավալվել նաև խորհրդային պատմագիտության մեջ: «Լոռ և կորագույն պատմություն» և «ԽՄԿԿ պատմության հարցեր» պարբերականների էջերում ծավալված քննարկումների ընթացքում արտահայտվում էին տարասեռ կարծիքներ այս հարցի շուրջ: Գաղտնաբանների մի մասը կտրականապես մերժում էր գրական ստեղծագործությունների՝ պատմագիտական սկզբնաղբյուր հա-

մարմնու իրավունքը, իսկ մյուս մասը գտնում էր, որ, օրինակ, կուսակցության պատմաբանն իրավունք չունի անտեսել բոլոր այն սկզբնաղբյուրները, որոնք այս կամ այն կերպ ներկայացնում են կուսակցության բազմաբնույթ գործունեությունը և հասարակության գաղափարական կյանքը¹:

Հայտնի է, որ Խորհրդային Միությունում մշակույթն ընդհանրապես գտնվում էր կուսակցական մարմինների խստագույն հսկողության ներքո: Գրականությունը հանդիսանում էր կուսակցական գաղափարախոսության տարածման հզոր քարոզչական գործիք, այն նաև հասարակական գիտակցության կառավարման կարևոր միջոց էր: Ըստ այդմ էլ՝ գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունները ենթարկվում էին խստագույն զրարենության: Եվ այս համատեքստում անհեռք կլինեիր խորհրդային առօրեականության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը առանց այդ ժամանակաշրջանի հանրահայտ և ոչ այնքան հայտնի ստեղծագործությունների ուսումնասիրության:

Նշենք, որ խորհրդահայ ստեղծագործողների գրական ժառանգությունը նույնպես անսպասեց կյուք է հաղոդում Խորհրդային Հայաստանի առօրեականության պատմության վերաբերյալ: Բազմաթիվ հեղինակներից առանձնացնենք Լեո Կամսարին (1888-1965)² հաշվի առնելով նրա ստեղծագործությունների առանձնահատկությունները և խորհրդային վարչակարգի հանդեպ վերաբերմունքը:

Մի քանի տվյալ գրողի կենսագրությունից: Լեո Կամսարը գրական գործունեությունը սկսել է հայրենի Կանում՝ 1910 թ.:

¹ Манкевич И. А., Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации, http://www.ifapcom.ru/Files/Monitring/mankevich_lit_hud_nasledie.pdf

1915 թ. ապրիլ-մայիսին երիտասարդ գրողը մասնակցել է Կանի հերոսական ինքնապաշտպանությանը, իսկ ռուսական զորքերի նահանջից հետո գաղթել է և հաստատվել Երևանում: Ուսուցչությանը զուգահեռ՝ Արևելյան Հայաստանում ևս նա շարունակել է զբաղվել գրական գործունեությամբ՝ աշխատակցելով Երևանի, Քիֆլիսի և Բաքվի հայկական թերթերին: Իր ֆելիետոններում գրողն ի ցույց էր դնում հայ հասարակության թերի կողմերը, նուրբ հումորով ծաղրում կուսակցություններին ու տարբեր հայտնի անհատներին: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք (1918-1920 թթ.) երգիծաբանը պահանջված գրողներից էր: Այդ մասին են վկայում տարբեր թերթերում («Ձանգ», «Աշխատանք», «Հայաստանի ձայն» և այլն) նրա տպագրած ֆելիետոն-պատմությունները:

Լեո Կամսարը վկայում է, որ 1920 թ. դեկտեմբերին ողջունել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը և ռուսական զորքերի մուտքը Երևան: 1928 թ. սեպտեմբերի 7-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին ուղղված նամակում նա գրում էր. «Նա բոլշևիկներու առաջին մուտքը Հայաստան մեծ ուրախությամբ ընդունեցի հիվանդությանս մահճին մեջ: Բժ[իշկ] Գրոյին, որն այդ լուրը կրեր էր ինձի, ըսի. «Չափազանց ուրախ եմ: Բոլշևիկներուն ինչ ըլլալը չեմ գիտեր թեև, բայց գիտեմ, որ անհրաժեշտ էր անգամ մը մաքրվեր սա դաշնակցական ճահիճը»²: Սակայն Հայաստանի հեղկոմի իրականացրած գանգվածային բռնաճնշումները, ձերբակալությունները շատերի թվում խոտովում է նաև երգիծաբանի հոգին: Ձերբակալվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նրա մտերիմները: Ուստի՝ նա ողջունում է 1921 թ. փետրվարի 18-ին հակախորհրդային ուժերի կողմից Երևանի գրավումը, մասնակցում

² Մուրիսյան Լ. Կ., Լեո Կամսարի նորահարո ֆելիետոնները, «ՆՆ», 2014, N 3, էջ 214:

բանտարկված գործիչների ազատանը, սպա բոլշևիկների կողմից բանտում սպանված տասնյակ գործիչների թաղման արարողությանը: Նա աշխատակցում է ապստամբների կազմակերպած ժամանակավոր կառավարության Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերք «Ազատ Հայաստան»-ին՝ այդտեղ տպագրելով երկու ֆելիետոն:

1921 թ. ապրիլի 2-ին խորհրդային ուժերի կողմից Երևանը վերագրավելուց հետո բոլշևիկյան վրեժխնդրությունից խուսափելով՝ հազարավոր հայորդիների հետ Լեո Կամսարը նսանցում է Պարսկաստան և երկու ամիս հաստատվում Թավրիզում: Այստեղ նա վայելում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի (1866-1948) հովանավորությունը: Մինչև իսկ մայիսի 24-ին Թավրիզի Արտսյան թատրոնում հաջողությամբ բեմադրվում է նրա «Կասկածոս ամուսին» կատակերգությունը:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեցին Երևանից ու շրջակայքից հեռացած բնակչությանն իրենց բնակավայրեր վերադարձնելու նպատակով: 1921 թ. ապրիլի 10-ին Հայինդեկոմի հրապարակած «Ներման մասին» ղեկընտի համաձայն ներում շնորհվեց հակախորհրդային ապստամբության մասնակիցներին՝ բացի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներից՝ վերջինի Արտակարգ հանձնաժողովի կողեզիայից, բարձր հրամանատարական կազմից և խմբապետներից, իսկ շեղկոմի ապրիլի 23-ի «Շտիհանուր ներման մասին» ղեկընտով վերացվեց նաև այս սահմանափակումը¹: Շատ մտավորականների թվում հայրենիք վերադարձավ նաև Լեո Կամսարը՝ աշխա-

¹ ՀՄԽՀ ղեկընտների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, էջմիածին, 1921, էջ 10-12, 20-21:

տանքի անցնելով «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթի երգիծական բաժնում:

Եր սուր գրչի պատճառով երգիծաբանը շատ շուտով դասվեց «անընդունելի հեղինակների» շարքին, ուստի նրա ստեղծագործությունները մեծ դժվարությամբ էին տպագրվում խորհրդահայ մամուլում: Ստալինյան բռնությունների օրերին՝ 1935 թ. նոյեմբերին, ձերբակալվեց ես և Լեո Կամսարը: Նրա դեմ ուղղված հիմնական մեղադրանքներից էր 1918 և 1921 թվականներին «դաշնակցական թերթերում» տպած և հակախորհրդային որակված երեք ֆելիետոնները: Դրանք էին՝ 1918 թ. «Հորիզոն» թերթում հրատարակած «Նիկոլայ ցարի եամակը Ռույանով Լեւինին», 1921 թ. «Ազատ Հայաստան» թերթում տպագրած «Կրոնների պատմություն» և «Մարտած» ֆելիետոնները: Առաջինը 2008 թ. վերահրատարակվել է երգիծաբանի «Խնդր» և խայտառակ աշխարհ» ժողովածուում, իսկ մյուս երկուսը տեղ չեն գտել նրա ստեղծագործությունների ժողովածուներում: Դրանցում մեծանուն երգիծաբանն իրեն բնորոշ անլրեպ ծաղրով պատկերում է Հայաստանի առօրյան խորհրդայնացմանը հաջորդող առաջին շաբաթներին⁴:

Լեո Կամսարին անդրադառնում ենք հետևյալ պատճառներով: Առաջին՝ ինչպես արդեն նշել ենք, կոմունիստական կուսակցության համար գրականությունը հանդիսանում էր իբրև քարոզչական եզոբ գործիք: Լեո Կամսարը այն եզակի հեղինակներից էր, որի գործերը՝ հենվելով մի շարք ստեղծագործությունների վրա, կարող ենք իրավամբ դիտարկել որպես հակաքարոզչություն: Պատահական չէ, որ ես համարվում էր պետության և կուսակցության համար «անբարեկույս» գրող: Երկրորդ՝ Լեո

⁴ Սուքիասյան Հ., Լեո Կամսարի մտաբերված ֆելիետոնները, «Գիտության աշխարհում», 2015, N 1, էջ 20-23:

Կամսարի՝ որոշ դեպքերում շատ նուրբ քողարկված, որոշ դեպքերում՝ բացահայտ քաղաքական սատիրան, ժամանակաշրջանի արատավոր բարբերի հանդեպ դիպուկ ծաղրը ներդաշնակում է խորհրդային իրականության դրվագների վառ նկարագրություններին, ինչը նրա ստեղծագործություններն իսկական բացահայտում է դարձնում առօրեականության պատմաբանի համար: Սույն հոդվածում հեղինակի երկու ստեղծագործությունների օրինակով («Կրոնների պատմություն», «Մաքրոսաժ») կփորձենք ներկայացնել խորհրդային կյանքի մի քանի դրվագներ, որոնք ոչ միայն նկարագրել է հեղինակը, այլ նաև սրանց վերաբերյալ արտահայտել է իր հետաքրքիր քննադատական մտեցումները: ԵՉէնք, որ այս ստեղծագործությունները տպագրվել են 1921 թ. փետրվարի 18-ին Երևանում և շրջակայքում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո ապստամբների կազմակերպած ժամանակավոր իշխանության՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի «Ազատ Հայաստան» պաշտոնաթերթի 2 համարներում:

«Կրոնների պատմություն»¹ Ֆեյխտոնում հեղինակը դիպուկ ծաղրի է ենթարկում Հայաստանի խորհրդայնացումից առաջապես հետո հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակը: Մոցիալ-դեմոկրատների, սոցիալիստ-հեղափոխականների, ՀՅ՝ կուսակցություններում քաղաքական խմորումները (Հայ ժողովրդական կուսակցությունն ու հայ ռամկավարները ընդհանրապես լուրջ էին), ճամբարափոխության դրվագները իր սուր գրիչով Լեո Կամսարը համեմատում է վերամարմնավորման («ռեինկարնացիա») ավանդույթի հետ, որը տարածված էր հիւսարենյան բազմաթիվ կրոնական ուսմունքների մեջ («Աջ դաշ-

¹ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 10 մարտի 1921, N 17:

նակցական մը կոմունիստ դառնալու համար նախ պիտի ձախ ըլլա, հետո դառնա ետն՝ Աջ դաշնակցությանը, այսինքն՝ իր նախկին կերպարանքը հայիոյե, ապա քայլերն ուղղե դեպի կոմունիզմը»։ Այստեղ հեղինակին հաջողվել է յուրօրինակ ստեղծագործական հնարքի միջոցով վեր հանել ոչ միայն հասարակության քաղաքական համակարգում տեղ գտած արատները, այլև մարդկային հոգու արատներ, որոնք կարելի է տեսնել ֆելիետոնի ենթատեքստում։ Այսպէս՝ հղում անելով կրոնի պատմությանը՝ հեղինակը կուսակցական պատկանելիությունն ըստ էության նույնացնում է հավատամքի հետ, և այդ հավատամքը չտեսնելով ժամանակի կուսակցական գործիչների մեջ՝ նրանց ճամբարափոխության ձգտումը հեզնանքով համեմատում է վերամարմնավորման հետ։ Գաղափարական անսկզբունքայնությունից զատ՝ ֆելիետոնում կարող ենք դիտարկել նաև պաշտոնամոլության և թուլամորթության սուր քննադատություն, երևույթներ, որոնք տարածված էին և՛ 1920-ականներին, և՛ հասկապէս, 1930-ականներին։

Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որը հաճախ ուղեկցվում էր բոլշևիկ գործիչների ամենաթողության հասնող քայլերով, խոր դժգոհություն առաջացրեց բնակչության շրջանում։ Այդ օրերին կոմունիստների մասին ժողովրդական լայն խավերի ընկալումն արտացոլված է Աեռ Կամսարի «կոմունիստներն են երկրային դրախտի միակ ծառանգները» տողերում։

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին Լ. Յ. Ղաշնակցության ձախ թնի՝ «ձախ ինտերնացիոնալիստ դաշնակցականների» խմբի մի քանի տասնյակ անդամներ Հայաստանի կոմկուսի մեջ ընդգրկվելու կամ նրա

հետ համախորհուրդ գործելու փորձեր կատարեցին⁶։ Մակայն նրանցից ոչ բոլորի առջև կոմկուսը «կանաչ լույս» վառեց։ Այս վերջիններն արժանացան նաև մայր կուսակցության անդամների պարսավանքին։ Այս հանգամանքը, արևելյան հավատալիքների հետ համեմատելով, Լեո Կամսարը պատկերավոր կերպով հեզնում է. «Հին Եգիպտոսին մեջ այն հոգիները միայն այս վիճակին կենթարկվեին, որոնք իրենց մարդկային մարմինն էլնելով, սխալմամբ ջորիի մը մեջ կմտնեին...»։

Հաջորդ «Սաբոտաժ»⁷ ֆելիետոնում Լեո Կամսարն անդրադարձել է խորհրդային մարդկանց կյանքի այնպիսի զգայուն կողմի, ինչպիսին ընտանիքն ու ընտանեկան հարաբերություններն են։ Խորհրդային ընտանիքն ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին կոմկուսի ամբողջատիրական բնույթով և հասարակական հարաբերությունների վրա նրա զաղափարական ազդեցություններով։ Հեղինակը ֆելիետոնում ներկայացնում է ընտանեկան փոքրիկ մի վեճ, որի միջոցով կարողանում է ցույց տալ նշված ազդեցությունները։ Ֆելիետոնի հենց սկզբում Լեո Կամսարն արտահայտում է իր վերաբերմունքը կոմկուսի նկատմամբ. «Շնկեր Մեսրոպը գեշ կնիկ մը ուներ։ Մաստիկ գեշ, բոլշևիկյան գործերուն չափ գեշ»։ Հեղինակն ակնարկում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որն իսկական պատուհարս էր դարձել հասարակության համար։ Ֆելիետոնի հետագա տեքստը, ըստ էության, ընտանեկան հարաբերությունների կարգավորման՝ կուսակցության քաղաքականության նկարագրությունն է այն տրամաբանությամբ, որն իր ուսումնասիրության մեջ այսպես է ձևակերպում Սվետլանա Այ-

⁶ Հակոբյան Ա. Մ., Հայաստանի խորհրդացրանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Երևան, 2005, էջ 334-335։

⁷ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 16 մարտի 1921, N 21։

վագրվան. «Բուշնիկները դարձան պատմության մեջ երևի թե միակ պետության ղեկավարները, որոնք ստեղծում էին իրենց հասարակարգը՝ վերակառուցելով մարդկային հիմնարար հարաբերությունները՝ սոցիալական հարաբերությունները սեռերի միջև»⁶.

Լեո Կամսարն իրեն հատուկ ոճով ծաղրում է ընտանիքի «բուշնիկյան» մոդելը: Ամուսիններն իրար դիմում են բուշնիկյան ոճով («ընկեր մարդ», «ընկեր կնիկ»), կինը ամուսնուց սեր է պահանջում՝ սպառնալով հակառակ դեպքում դիմել ամենագոր «Չեկա»-ին՝ Արտակարգ հանձնաժողովին: Միջանկյալ նշենք, որ 1920-1930-ական թվականներին բավականին տարածված երևույթ էր ընտանեկան խնդիրների լուծման խնդրանքով պետական և կուսակցական մարմիններին դիմելը: Ի՞ դեպ, այս հարցում առավել ակտիվություն էին ցուցաբերում կանայք: Պատճառն այն էր, որ կոմկուսն իր քաղաքականության մեջ մեծ տեղ էր հատկացնում կանանց իրավունքների պաշտպանությանը, նրանց հասարակական ակտիվության բարձրացմանը և կենցաղային պայմանների բարելավմանն ուղղված հարցերին: 1921 թ. մայիսին Երևանի «Կոմունիստ» թերթում տպագրված Խորհրդային Հայաստանի բոլոր աշխատավոր կանանց ուղղված կուսակցական կոչում ազդարարվում էր «ստրկացնող ու կաշկանդող հին բուրժուական օրենսդրությունից» նրանց ազատագրման և տղամարդկանց հետ իրավահավասարության մասին⁷: Պատահական չէ, որ այս տարիներին կանայք հաճախ էին նամակներ ուղարկում կուսակցական մարմիններին, որոնցում ամենատարբեր հաճախ զավեշտի հասնող խնդրանքներ կային՝ վերադարձնել ընտանիքից հեռացած ամուսնուն, ազդել սկեսրայրի կամ սկես-

⁶ Аввазова С., Гендерное равенство в контексте прав человека, Москва, 2001, <http://owl.ru/win/books/gender/index.htm>

⁷ «Կոմունիստ», Երևան, 19 մայիսի 1921, N 86:

րոջ վրա, վերջ տալ ամուսնու սիրուհիների հետ կապին և այլն²⁰։

Կուսակցական բառապաշարի օգտագործումն ամուսինների կողմից նույնպես իրական հիմքեր ունի (կինն ամուսնուն մեղադրում է «սաբոտաժի» (նենգադուլի) մեջ, ամուսինը վախենում է «Չեկա» բառը լսելիս, իր հավատարմությունն ապացուցելու համար վկայակոչում է «Ցեկան» (կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն) և այլն)։ 1920-1930-ականներին խորհրդային քաղաքացիները հաճախ էին փորձում երևալ քաղաքական գրագիտությամբ, նմանատիպ արտահայտություններով համեմուտ էին իրենց խոսքը կամ էլ դրանք օգտագործում էին իշխանության մարմիններին ուղղված իրենց եամակներում («սկլոկա», «սաբոտաժ», «կուսակցական խիղճ», «վնասարարություն», «բյուրոկրատիզմ» և այլն)։

Առհասարակ, խորհրդային հասարակության մեջ կոմունիստական կուսակցության վարած քաղաքականության հետևանքով հասարակական հարաբերություններում առկա էր յուրօրինակ քաղաքականացված մթնոլորտ, որը կարող էր դրսևորվել ամենաանհավանական թվացող իրավիճակներում (ընտանեկան վեճեր, հարևանների միջև վեճեր և այլն) և այդ քաղաքականացվածությունը կարող էր դրսևորվել ամենաանսպասելի մարդկանց մեջ։ Թեպետև Լեո Կամսարի նշված ֆելիետոնը գրվել է 1921 թ., սակայն նկարագրված իրադարձությունները խիստ բնորոշ են նաև 1930-ականների իրողություններին։ Օրինակ՝ Նոր Բայազետի Նորադուզ գյուղում 1937 թ. Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ լուրջ լարվածություն է առաջանում պատգամավորության երկու կին թեկնածուների

²⁰ Այսօրինակ եամակներ կարելի է տեսնել Հարաստանի ազգային արխիվի 91-րդ ֆոնդում։

միջև: Երբ կուսակցության ներկայացուցիչը փորձում է վնճը հարթելու միջոցներ գտնել, թեկնածուներից մեկի տասամյա որդին «...սկսում է սպառնալ կցված ընկերոջը, որ վերջինս ճնշում է քննադատությունը, պահանջում է, որ նա ասի իր անուն ազգանունը, որպեսզի մատերիալ գրի նրա վրա»¹¹: Տվյալ ժամանակաշրջանի բարքերին բնորոշ գավեշտ է այն փաստը, որ տասամյա երեխան կարող էր ոչ միայն պատկերացում ունենալ քննադատության մասին, այլ նաև իր մորը փորձեր պաշտպանել «մատերիալ» (մատնագիր, վարկաբեկող նյութ) գրելով:

Վերջ բերված օրինակները շատ են և ապացուցում են մի փաստ: Խորհրդային հասարակության ներսում մասնավոր բնույթի հարաբերությունների վրա առկա էր կոմունիստական կուսակցության գաղափարական աշխատանքի կնիքն ու ազդեցությունը, ինչն այս հարաբերությունները հանրայնացնելու միտում էր ստեղծում: Եվ այս էրևույթն իր ստեղծագործություններում սուր քննադատության է ենթարկում (Լեո Կամսարը: Իհարկե, հեղինակի սուր գրիչն ուղղված չէ միայն ընտանեկան կամ այլ մասնավոր բնույթի հարաբերություններին: Լեո Կամսարի երգիծանքը վերաբերում է խորհրդային կյանքի բոլոր բացասական կողմերին՝ բյուրոկրատիզմ, պաշտոնական դիրքի չարաշահումներ և այլն: Լեո Կամսարը, ըստ էության, համարվում է Խորհրդային Հայաստանի՝ առօրեականության պատմության յուրօրինակ վավերագրողներից մեկը, որի ստեղծագործությունները, կարծում ենք, իրավունք ունեն համարվել նշված ժամանակաշրջանի առօրեականության պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներ: Իսկ մեր կողմից քննության նյութ դարձած երկու ֆելիետոնը պայմանական կերպով կարող ենք համարել Խորհրդային Հայաստանի առօրեականությունը պատկերող առաջին օրինակները:

¹¹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 101, ք. 34

АМО СУКИАСЯН,
ГАГИК ЖАМГАРЯН

ОЧЕРКИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В
ФЕЛЬЕТОНАХ ЛЕР КАМСАРА "ИСТОРИЯ РЕЛИГИЙ" И
"САБОТАЖ"

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются описания повседневности Советской Армении в фельетонах известного армянского прозаика Лера Камсара «История религий» и «Саботаж». С помощью краткого анализа фельетонов авторы статьи пытаются обосновать важное историкоисследовательское значение литературно-художественных произведений в современных направлениях исторических исследований.

HAMO SUKIASYAN,
GAGIK ZHAMKHARYAN

FEATURES OF EVERYDAY LIFE OF SOVIET ARMENIA IN THE
FEUILLETONS "HISTORY OF RELIGIONS" AND "SABOTAGE" BY
LER KAMSAR

SUMMARY

The article touches upon the descriptions of everyday life in Soviet Armenia reflected in feuilletons "History of Religions" and "Sabotage" authored by famous Armenian writer Ler Kamsar. Due to brief analysis of these feuilletons the authors of the article try to substantiate the importance of source value of literary and artistic works in modern historical research directions.

**«ՄՄԵՆՈՎԵԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ
ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

«Մմենովեխականությունը»¹ ուսու տարագիր մտավորականության շրջանում 1920-ական թթ. տարածված հասարակական-քաղաքական հոսանք էր, որն առաջ եկավ բոլշևիկների կողմից ՆԷՊ-ին (ռուս.՝ новая экономическая политика – նոր տնտեսական քաղաքականություն) անցում կատարելու հայտարարությունից հետո: Այս հոսանքը դեռևս պատշաճ ուշադրության չի արժանացել հայ պատմագիտության կողմից և չի բացահայտված դրա առանձնահատկությունները հայ իրականության մեջ:

«Մմենովեխականները» յուրովի էին մեկնաբանում նոր բուրժուազիայի (ՆԷՊ-ական) գաղափարները: Նրանք մտավորականությանը կոչ էին անում համագործակցել խորհրդային իշխանությունների հետ՝ հույս ունենալով, որ ՆԷՊ-ի պայմաններում խորհրդային իշխանությունը կվերասերվի և հնարավոր կլինի վերադառնալ կապիտալիզմին: Այս կասկածներումը աշխույժ քննարկումներ և բանավեճեր կազմակերպեց «Մմենա վեխ» ժողովածուն²: Սակայն ԽՍՀՄ-ում տարակուսանքով մտաեցան մմենովեխականներին: Վ. Լենինը քննադատեց վերջինների ատաղնորդներից Ն. Ռոստրյալովին, ում կարծիքով իրականում ՆԷՊ-ը ոչ թե մարտավարություն է այլ՝ բոլշևիզմի բարեշրջումն ու վերասերումը դեպի սովորական բուրժուական պետության³:

¹ Ազդույթն առաջացել է 1921-1922 թթ. Պրամույում լույս տեսնող ռուսերեն «Մմենա վեխ» (Ռուլենիշևի փոփոխություն) խորագրով ժողովածուի անունից: Այն հրատարակել են ուսու տարագիր մի խումբ կադետ և օկտոբրիստ գործիչներ (Վիկտորյա Ռոստրյալով, Յուրի Կլուչնիկով և ուրիշներ) (Орлова А., Георгиева Н., Георгиева В., Исторический словарь, Москва, 2012, с. 472): Մմենովեխականները 1922-1924 թթ. Բելիխովի հրատարակել են «Наказуемо» թերթը:

² Советская историческая энциклопедия, т. 13, Москва, 1971, стр. 74.

³ Լենին Վ. ԵԼԺ, հ. 45, Երևան, 1983, էջ 115:

Սմեռովեխականությունը դրսևորվեց նաև հայ իրականության մեջ: Խորհրդահայ պետական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունի) հայկական սմեռովեխականության առաջամարտիկ համարում է ՀՀ անդրանիկ վարչապետ Հովհաննես Քաջազունուն: Պետք է նշել, որ ինչպես Ալ. Մյասնիկյանը, այնպես էլ խորհրդահայ բազմաթիվ այլ գործիչներ սվիններով ընդունեցին հայ սմեռովեխականների մոտեցումները: Սակայն, մինչ խորհրդային գործիչների տեսակետներին անդրադառնալը, ներկայացնենք հայ «սմեռովեխականների» դիրքորոշումը:

Հ. Քաջազունին, նկատի ունենալով խորհրդային իշխանությունների Լոր տնտեսական քաղաքականության ընձեռած որոշակի ազատությունները, Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում «Ի՞նչ պետք է ըլլայ մեր ուղին» վերնագրով հոդվածաշարում գրում է, որ, օգտագործելով բոլշևիկների կողմից բռնություններից հրաժարվելու և զիջումների գնալու մասին հայտարարությունները, Հ.Յ. Դաշնակցությունը, իբրև կազմակերպված ընդդիմադիր ուժ, պետք է օգտագործի բոլշևիկների կողմից թեկուզև սահմանափակումներով տրված հնարավորությունները՝ վերջիններիս դեմ օրինական միջոցներով պայքարելու նպատակով: Փաստորեն, Հ. Քաջազունին ծավալում էր, որ Դաշնակցությունը, որպես ընդդիմադիր կուսակցություն, կարողանալու է բացահայտ գործել Խորհրդային Հայաստանում: Խորհրդային Հայաստանում գործունեություն ծավալելու համար նա կարծում էր, որ պետք է քննարկել ոչ թե գաղտնիարարանական խնդիրներ, այլ՝ պարզապես օրվա քաղաքական անելիքները:

⁴ Մարտունի Ալ., Խորհրդային Հայաստանի ուղին, Թիֆլիս, 1924, էջ 18:

⁵ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 30 մայիսի 1922:

⁶ Լույս տեղում, 31 մայիսի:

2. Քաջազունին համզոված էր, որ, ՆէՊ-ի ընձեռած հնարավորություններն օգտագործելով, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը կկարողանա վերականգնվել: Որպես տնտեսության զարգացման լավագույն ուղի՝ նա մատնանշում էր անհատական տնտեսության վերականգնումն ու բարգավաճումը, որը պետք է լինի պետական հոգածության առարկա⁷: Նա, միաժամանակ, Հայաստանում չէր տեսնում խոշոր հողատիրության և կապիտալիզմի զարգացման հնարավորություն: Այս հանգամանքով պայմանավորված, ըստ 2. Քաջազունու, հայ ժողովուրդը հասունացած չէ ընկերվարարան կարգերի համար, իսկ դրսից դրանց բռնի ներմուծումը կարող է դժգոհությունների առիթ հանդիսանալ⁸: 2. Քաջազունին մատնանշում է նաև, որ ընկերվարական կարգերի հաստատում չի նշանակում միայն կապիտալի համալուսցում, այն եթադրում է նաև քաղաքական, մշակութային, սոցիալական, տնտեսական ազատություն⁹: Ուտ նրա՝ Հայաստանի միակ կապիտալը հողն է, ուստի գյուղատնտեսության մեջ խոշոր կապիտալի ներդրումը կնպաստի նաև արդյունաբերության զարգացմանը: Այս կապակցությամբ պետք չէ վախենալ օտար կապիտալիստների ներդրումներից: Հայության գերխնդիրը պետք է լինի Խորհրդային Հայաստանի հզորացումը: Այդ նպատակի իրականացման համար Քաջազունին գտնում է, որ պետք է միավորել բոլոր ուժերը, կենտրոնացնել բոլոր հնարավորությունները՝ անկախ քաղաքական և կուսակցական հանգամանքներից, «փրկել պետութիւնը, ամուր հիմքերի վրայ դնել ու կենտունակ դարձնել այն»¹⁰:

⁷ Նույն տեղում, 2 յունիսի:

⁸ Նույն տեղում, 1 յունիսի:

⁹ Նույն տեղում, 3 յունիսի:

¹⁰ Նույն տեղում, 4 յունիսի:

Այսպիսով, Հ Քաջազնունին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո առավել կարևոր քայլ համարում էր ոչ թե բուլշևիկների դեմ քաղաքացիական պայքարը՝ իր տարբեր դրսևորումներով, այլ Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերականգնումը: Նրա հողվածաշարը նոր և ազդեցիկ խոսք էր ժամանակի տարազիր հայ քաղաքական մտքի ծիրում:

Մեր կարծիքով Քաջազնունին, լինելով առավելապես պետական մտածելակերպ ունեցող անձնավորություն, հստակ գիտակցում էր, որ աշխարհաքաղաքական տվյալ իրողության մեջ կարևորը Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական հզորացումն է Առանց խորանալու գոյություն ունեցող զաղաքացիական հակասությունների մեջ (թերևս ներազգային)¹¹՝ նա ՆԵՊ-ի ընձեռած հնարավորությունը քարտեզատեհ առիթ էր համարում հայության ամբողջ ներուժն օգտագործելու երկրի տնտեսական վերականգնման համար, ինչը մեծագույն կոման կարող էր հանդիսանալ հայությանը հայրենիքում և հայրենիքի շուրջ համախմբելու համար: Ցավոք, հայ ակնավոր գործչի այս արժեքավոր հողվածաշարի թեզերը լայն արձագանք չգտան ինչպես Սիյուրում, այնպես էլ Հայաստանում:

Քաջազնունու «ամենովեխական» տեսակետներն առավել զարգացում ստացան կուսակցական խորհրդածողովին ներկայացրած նրա հայտնի «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գեկույց-գրքույկի մեջ: Նա այստեղ ևս զլխավոր խնդիր համարում է Խորհրդային Հայաստանի հզորացումը: «Այսօր հայ քաղաքական մտքի անմիջական հոգատարութեան առարկան սլիտի լինի գոյութիւն ունեցող Հանրապետութիւնը (Խորհրդային – Խ. Ս.), նրա մեջ ու նրա շուրջ ապրող հայ ժողովուրդը»,- գրում է Հ Քաջազնունին¹²:

¹¹ Քաջազնունի Զ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Պնննա, 1923, էջ 56:

Բոլշևիկների հետ հարաբերություններում Քաջագունին կարևորում է Ռուսաստանի հանգամանքը, որի «բարեացակամությունն ու պաշտպանությունը ունենալու համար, Հայաստան ինքը խորհրդային պիտի լինի»¹²:

Վտարանդի քաղաքական գործիչը, փաստորեն, հանուն Հայաստանի հզորացման առաջարկում է վայր դնել քաղաքական հակասության տանող բոլոր զենքերը: Հ. Քաջագունին խորհրդային կողմնորոշումը կարևորում է ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական հանգամանքների բերումով: Որքան էլ Ղազնակցությանը չզոհացնե՞ր Խորհրդային Հայաստանի՝ Մոսկվայի հսկողության տակ լինելը, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր համարում համակերպվել տվյալ իրողության հետ: Առանձնապես կարևոր էր համարվում այն փաստը, որ ռուսական կողմնորոշումից հրաժարվելու դեպքում այդ ընթացքում Հայաստանը կարող էր հայտնվել թուրք-թաթարական գերշիխանության տակ¹³: Ըստ էության, իր բոլշևիկյան կամ, որ նույնն է՝ ռուսական կողմնորոշումը Հ. Քաջագունին պայմանավորում է նաև հայ ժողովրդի ունեցած սահմանափակ ընտրության հնարավորություններով:

Այսպիսով, իր հայտնի գեկուցման մեջ նա Հ. Քաջագունին, տնտեսական, քաղաքական հիմնավորումներով առաջարկում է դադարեցնել գաղափարական պայքարը Խորհրդային Միության դեմ և բոլոր ուժերով լծվել Խորհրդային Հայաստանի հզորացմանը:

Տարագիր հայության քաղաքական և կազմակերպական ներուժը դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջելու տեսակետով հանդես եկավ նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր, Պարսկաստան տարագրված դաշնակցական գործիչ Արշակ Ղազարյանը: Նա նույնպես գտնում էր, որ ՀԻ-ն

¹² Լույս տեղում, էջ 65:

¹³ Լույս տեղում, էջ 64:

պետք է հաշտվի խորհրդային վարչակարգի հետ և բոլոր ուժերը կենտրոնացնի խորհրդային Հայաստանի վերականգնմանը:

Ա. Ղազարյանն իր «Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը» գրքույկում անդրադառնում է դաշնային փոխարաբերություններով Ռուսաստանի կազմում Հայաստանի գտնվելու շահ ունեցած նախնիին տեսակետին: Քաղաքական մարտավարության հարցում հակասությունների մեջ մտնելով դաշնակցության ղեկավար մարմինների հետ՝ նա, ըստ էության, առաջարկում է վերադառնալ կուսակցության՝ մինչև Հայաստանի անկախացումը որդեգրած դաշնայնության սկզբունքին, քանզի Ռուսաստանի հետ դաշնային կապը Հայաստանի համար անվտանգության երաշխիք է: Ա. Ղազարյանի կարծիքով, բնկ վերացվել են խորհրդային հանրապետությունների ազգային իշխանությունները, այնուամենայնիվ ժողովուրդների անկախ, ազատ զարգանալու իրավունքը չի վերացվել: Միաժամանակ վերացվել են ազգամիջյան ընդհարումները: Իսկ կառավարման դաշնային ձևը խոստումնալից է¹⁴: Փաստորեն, Ա. Ղազարյանը համոզված էր, որ Դաշնակցությունը պետք է ընդունի բուլշևիկների կողմից Հայաստանը ղեկավարելու իրողությունը և անկախության փոխարեն բավարար համարի դաշնային սկզբունքով Ռուսաստանի հետ միությունը: Այս կապակցությամբ նրան զրած նամակում դաշնակցական գործիչ Գերասիմը հորդորում էր ենթարկվել կուսակցության որոշումներին և նրա ընդունած ծրագրի ու կանոնագրի համաձայն շարժվել¹⁵:

¹⁴ Ղազարյան Ա., Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1928, էջ 5, 35, նույնի՝ Մոսկուոց պահանջում է, Թեհրան, 1925, էջ 5.

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 362, ք. 3-4 շրջ.: Հմմտ.՝ 2.3. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և կրթչի ժողովածու), պատմափաստաբան խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, Երևան, 1999, էջ 18:

Մեր կարծիքով, Ղաշնակցության համար դժվար էր հրաժարվել անկախության գաղափարից: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո քաղաքական իրադրություն էր փոխվել, հետևաբար ետխնկնում առաջադրվող դաշնության գաղափարն արդեն հնացել էր: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Ա. Ղազարյանը ձգտում է այս «հնարքով» անպացուցել իր ճշմարտացիությունը:

Հատկանշական է Ա. Ղազարյանի կողմից Թորհրդային Հայաստանում նոր ուղղազրության վերաքննության հարցի բարձրացումը. «Այսօր, երբ Թորհրդային կարգերի թշնամիները քաղաքական շենք են դարձրել Մաևուկ Աբեղեանի լեզական ուղղազրութիւնը և ամեն անթոյլատրելի միջոցներով խորթութիւն է սերմանում գաղութահայութեան և Հայրենիքի միջև, ինչպէս և դպրոցական նոր սերնդի դաստիարակութեան, զրական նոր ուղղութիւնների խնդիրներ են հարուցում և տարբերութիւն դնում արեւելեան և արեւմտեան հատուածների միջև, կարծում ենք, անսկզատակաբարձար չէ Թորհրդային Հայաստանի վարիչների կողմից շուտափոյթ ընթացք տալ այդ խնդրին»,- գրում է Ա. Ղազարյանը¹⁶: Ինչպէս տեսնում ենք, Ա. Ղազարյանը հայության երկու հատվածների (Թորհրդային Միության և արտասահմանի) միասնականության համար արդարացի հորդորներ է հղում նաև Թորհրդային Հայաստանի իշխանություններին:

Այսպիսով, տարագրության մեջ հաստատված դաշնակցական մեկ այլ ակնառու գործիչ ևս կոչ էր անում հանուն հայրենիքի հզորացման և հայ ժողովրդի հավաքականության սպառնովման հրաժարվել բոլշևիկյան իշխանությունների հետ ունեցած հակասություններից և կանգնել Թորհրդային Հայաստանի կողքին:

Ավելացնենք նաև, որ Հ. Քաջազնունու և Ա. Ղազարյանի դիրքորոշումներում եղել է տարբերություն: Եթե Քաջազնունին

¹⁶ Ղազարյան Ա., Հայ լեզուի ուղղազրութեան խնդիրը, Թիֆլիս, 1926, էջ 3:

գտնում էր, որ Դաշնակցությունը պետք դադարեցնի իր գործունեությունը, դաշտ բացի կոմունիստների համար, ապա Ա. Ղազարյանը կարծում էր, որ ԸՅԴ-ն դեռևս անելիք ունի հայ կյանքում:

Դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջվելու կոչով նախկին դաշնակցականներից առանձին գրքուկներով հանդես եկան նաև Գ. Չալխուշյանը¹⁷ և Ս. Բաղդասարյանը¹⁸:

Գ. Չալխուշյանը գրում է, որ «միայն Ռուսաստանի գրկին մեջ մենք հնար ունինք ապահով բազմանալ, զարգանալ և բարօրութեան հասնիլ»: Նա կարևորում է հատկապես Ռուսաստանի Խորհրդային լինելու հանգամանքը¹⁹: Գ. Չալխուշյանը, ի տարբերություն Հ. Քաջազունու և Ա. Ղազարյանի, կարևորում է Հայաստանի «միությունը» ոչ այնքան ընդհանրապես Ռուսաստանի հետ, որքան Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մասնավորապես: Մեր կարծիքով, Գ. Չալխուշյանի այս ծայրահեղ մտտեցումը մեծապես պայմանավորված է Դաշնակցության հետ ունեցած սուր և լարված հարաբերություններով: Դատահական չէ, որ նրան բավական սուր վիրավորանքներով պատասխանեցին²⁰: Մինչդեռ Հ. Քաջազունին և Ա. Ղազարյանը ոչ միայն թշնամանք չունեին դաշնակցականների հանդեպ, այլև շարունակեցին հարգված մնալ իրենց նախկին կուսակցական ընկերների կողմից: Դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջվելու հայ «ամենովնախականներին» մղող հանգամանքը ոչ թե բուշնիզմն էր, այլ՝ Ռուսաստանը, ավելին, նաև Ռուսաստանում «ուղղափառ» բուշնիզմից ժամանակավորապես նահանջելու Խորհրդային իշխանությունների մտային հարտաբարությունները:

¹⁷ Չալխուշյան Գ., Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Պարբեր., 1923:

¹⁸ Բաղդասարյան Ս., Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թեմրան, 1927:

¹⁹ Չալխուշյան Գ., և՛ յ՛մ աշխ., էջ 39:

²⁰ Առաստաղեան Վ., Ի՞նչ չէր և ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Գահիրե, 1923, էջ 20, 74:

Յեպի Խորհրդային Միություն շրջվելու դիրքորոշում ունենալու ոչ միայն և նույնիսկ ոչ այնքան դաշնակցական վերոնշյալ գործիչները: Քուլնիկ գործիչ Արտաշես Կարիկյանը հայ ամենովեխականների փնտրում է նաև ռամկավարների շարքերում²¹:

Ռամկավարների (նաև հեղափոխականների մեծ մասի) Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ ունեցած դրական վերաբերմունքը պայմանավորված չի եղել ԼԷՊ-ով: Այս առումով պատմագիտության մեջ անձնագիր ստացած «սմենովեխականություն» եզրույթը, ըստ էության, չի կարելի տարածել բոլոր ռամկավարների վրա: Միաժամանակ նշենք, որ կային որոշ անհատ ռամկավար գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Ե. Կարիկյանը, որ կոչ էին անում օգտագործել ԼԷՊ-ի ընձեռած հնարավորությունները: Վերջինս նույնիսկ այցելում է Խորհրդային Հայաստան, որտեղից Փարիզ վերադառնալուց հետո Ազգային պատվիրակությանը զեկույց է ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացման և հնարավորությունների մասին²²:

Մինչ հայ «սմենովեխականների» դիրքորոշման վերաբերյալ խորհրդահայ գործիչների տեսակետները ներկայացնելը, անդրադառնանք տարագիր հայ գործիչների արձագանքներին:

Սփյուռքում հաստատված դաշնակցական գործիչներն առավել հիմնավորված պատասխանեցին Լ. Քաջազնունու «Զ. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» գրքույկին: Քաջազնունուն ուղղված պատասխանների մանրամասն քննարկում կարելի է կատարել այլ առիթով: Սակայն նշենք, որ արդեն նախկին կուսակցական ընկերոջն ուղղված իրենց պատասխաններում Միմոն Վրացյանը, Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլիկզարյան), Վա-

²¹ Կարիկյան Ա., Լոստոմալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929, էջ 7:

²² «Գալար», Պոսթըն, 28, 29 փետրուարի 1924, հմմտ.՝ «Նոր Արշալոյս», Պոսթըն, 3 ապրիլի 1924:

հան Լավասարդյանը, Արշակ Ջամալյանը և ուրիշներ առավելապես անդրադարձել են հայ ժողովրդի կյանքում Դաշնակցության ունեցած հարուստ դերակատարությանը և անելիքին: Իսկ Քաջազունու եզրահանգումները պայմանավորում էին նրա ունեցած անձնական մոտեցումներով²²:

Բոլորովին դեմ չլինելով հայրենիքի հզորացմանը՝ դաշնակցական գործիչները նրան սուր քննադատության ենթարկեցին Հայաստանի անկախությունից հրաժարվելու, Դաշնակցության պատմությունը սխալ մեկնաբանելու, նրա գործն ավարտած համարելու համար:

Կարո Մասունու կարծիքով ամենովեխականների կեցվածք միայն «մխիթարանք» եղավ բոլշևիկներին համար²³: Նրա կարծիքով հայ բոլշևիկների հետ ընդհանրապես անիմաստ է զաղափարական քննարկումներ անելը, որովհետև նրանք «էապես ընկերվարական չեն, եւ ոչ ալ կոմունիստ (Ռուսաստանի միւս կոմունիստներուն պէս) իրենց զաղափարական կազմութեամբ, անոք հակադաշնակցական են»²⁴:

Այսպիսով, հայ ամենովեխականները լուրջ աջակցություն չգտան սփյուռքում, ինչը պայմանավորված էր ոչ թե նրանց զանազանների «սխալականությամբ», այլ՝ բոլշևիկ-հակաբոլշևիկ զաղափարական խորը անջրպետով: Այդ անջրպետը հազթամարելու ցանկություն չկար ոչ միայն հայ քաղաքական վտարան-

²² Վրացեան Ա., Ճարտափոխումներ. 8 Քաջազունու «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւ» գրքի ստիքով, Պոստոն, 1924, էջ 33, Լուսաւազդեան Կ., 2.8 Դաշնակցութեան անելիքը. Մտքեր եւ յաշեր մի գրքովի ստիքով, Գաւիթ, 1924, էջ 4, Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը 8 Քաջազունիին, Քոստոն, 1923, էջ 75, Չամալեան Ա., 8 Քաջազունիին եւ 2.8 Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 50, «Հայրենիք», 20 դեկտեմբերի 1923, «Ցուտաբեր», Գաւիթ, 14 օգոստոսի 1924:

²³ Մասունի Կ., Ռուսական օրիննաւցիան, «Հայրենիք», 1928, յունուար, էջ 106:

²⁴ Մասունի Կ., Գաղափարական թշուարութիւն, «Հայրենիք», 1932, յունուար, էջ 115:

դիտության, այլ եան, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի բոլշևիկ դեկավարության մոտ:

Հայ բոլշևիկները ամենովեխականների դիրքորոշումը պայմանավորում էին ոչ թե վերջիններիս՝ հայրենիքի բարեկեցիկ ապագայի հանդեպ ունեցած անկեղծ մտահոգությամբ, այլ ինչ-որ կուսակցական «հետին նպատակներով» ու բոլշևիկյան գաղափարախոսության «կատարելությամբ»:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանը ողջունում է Հ. Քաջազունու առաջարկը՝ Դաշնակցությանը՝ հաշտվել խորհրդային իշխանության հետ²⁶: Սակայն եւս նշում է, որ «Դաշնակցությունն ու դաշնակցականները յերբեք և ոչ մի բուպե, ոչ մի վայրկյան չեն հրավիրվի գործակցության և տեղ չեն գտնի Հայաստանում՝ զեք մի կերպ շնչելու համար»²⁷: Փաստորեն, հայտարարում էր, որ բացառվում է վտարանդի հայ քաղաքական ուժերի հետ որևէ համագործակցություն, հրաժարվում են հայրենիքի համար նրանց կողմից առաջարկվող ծառայություններից, որքան էլ վերջիններին մոտ այդ ցանկությունը մեծ լինի:

Ա. Մյասնիկյանը «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ» աշխատությունում հույս է հայտնում, որ Հ. Քաջազունու և Ա. Նազարյանի դիրքորոշումը կխանդավառի դաշնակցական շարքերին: Նա ամենովեխականների ակտիվությամբ ակնկալում է Դաշնակցության «պառակտումը»²⁸: Կարծում ենք, Ա. Մյասնիկյանի նման պետական գործիչը պետք է լուծումներ գտներ կուսակցական-գաղափարախոսական հակասության պայմաններում և լեզու գտներ հակառակորդների հետ: Ճիշտ է, Մոսկվայի վերահսկողության պայմաններում խնդիրը բավակա-

²⁶ Մարտունի Ալ., Խորհրդային Հայաստանի ուղին, էջ 17:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 18:

²⁸ Մարտունի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 98:

եին բարդանում էր, սակայն նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանում սմենովեխականներին համեմատաբար ավելի մեղմ արձագանքեցին, քան Հայաստանում:

Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնական կախազահ Արտաշես Կարինյանն առավել բացասական գույներով է ներկայացնում դաշնակցական «սմենովեխականներին»: Վերջինների շարքում նա բարձր է գնահատում միայն Գ. Չալխուշյանին, որն «անհամեմատ ավելի սուր կերպով է խարազանում դաշնակիզմի ողջ գործունեությունը»²⁹: Գ. Չալխուշյանի «սմենովեխականությունը», բնականաբար, իր «հականացիոնալիստական» դիտողություններով, Ա. Կարինյանն ավելի լայն լուսարևում է իր «Հայ ազգայնականների ուղին» գրքում³⁰: Փաստորեն, Ա. Կարինյանի համար նույնպես առավելաբար կարևոր է ոչ թե տարագրության մեջ հաստատված հայ կարող ուժերի ներգրավումը հայրենիքի վերաշինության գործին, այլ վերջինների դավանած գաղափարների «սնանկացումը»:

Հ. Քաջագնուհու վերոնշյալ գեկուցման վերաբերյալ Ա. Կարինյանը գրում է, որ այն «ներկայացնում է իրենից նացիոնալիզմի պաշտպանության մի փորձ»³¹: Անդրադառնալով Հ. Քաջագնուհու այն կարծիքին, որ հայ բուլշևիկները շարունակում են դաշնակցականների գործը և դրանով ավելի առաջ ընթանում դեպի «ազգային իդեալի իրագործում»՝ Կարինյանը փորձում է սաստել ազգային գործչին և գրում է, որ «Խորհրդային Հայաստանը – դատակարգային պետություն է, բանվորների և գյուղացիների պետություն, միջազգային կառավարություն»³²: Նա «մտալախուրջամբ» է մոտենում՝ հայ «սմենովեխականներին» այն դատողությանը, որ

²⁹ Կարինյան Ա., Լացիոնալիզմի «տր դիբրերը», էջ 12:

³⁰ Կարինյան Ա., Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, էջ 121-132:

³¹ Կարինյան Ա., Լացիոնալիզմի «տր դիբրերը», էջ 13:

³² Նույն տեղում:

երանք Խորհրդային Հայաստանը համարում են «հայ ազգի» պետություն, և երան մոտենում են «ևոր իշխանության» ազգայնական որոշ ակնկալություններով²³։ Շատ էության, համաշխարհային հեղափոխության, բանվոր դասակարգի տիրապետության սին գաղափարներով տոգորված հայ բոլշևիկ ղեկավարի համար մերժելի էր ցանկացած ազգային գաղափարի իրագործում։ Ա. Կարինյանի համար «ամենովեխականները» ևս պակաս ազգայնականներ չէին և տեղ չէին կարող ունենալ Խորհրդային Հայաստանում։ Նա ևս սվիներով ընդունեց հայ «ամենովեխականներին», բացահայտ ատելություն էր տածում երանց հանդեպ՝ գտնելով, որ վերջիններս վտանգավոր հակառակորդներ են բոլշևիկյան գաղափարախոսության իրագործման համար։

Հայ «ամենովեխականներին» քարկոծելու առիթը բաց չի թողնում ևսև ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ադամի Խանջյանը։ Նրա կարծիքով դաշնակցության դեմ պայքարելուց զատ չպետք է աչքաթող անել գաղափարական մյուս հակառակորդներին, այդ թվում ևսև ամենովեխականներին, որոնց Խանջյանը բնորոշում է որպես «Դաշնակցության քաջազունիական վարիանտ»²⁴։ Շատ էության, այստեղ ևս մենք ականատես ենք լինում բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից «ամենովեխականներին» հանդեպ անխտանախության։ Ի դեպ, անդրադառնալով վերջիններին Ա. Խանջյանի տրված բնորոշմանը՝ Կ. Սասունին գրում է, որ «Դաշնակցութեան անելիքները, ըստ Քաջազունիի, ստանձնող հայ բոլշևիկները, փաստօրեն իրենց ողբերգությունը ծածկելու համար, հիմա սկսած են հալածել «Դաշնակցութեան քաջազունիական վարիանտը»²⁵։ Իսկապես, տպավորություն է ստեղծ-

²³ Կայսե տեղում, էջ 19։

²⁴ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 15 հոկտեմբերի 1932։

²⁵ Սասունի Կ., Գարսիաբարական թշուարություն, «Հայրենիք», 1932, փետրուար, էջ 157։

վում, որ գաղափարական հակառակորդներին հալածելն ամենակարևորն է եղել խորհրդային գործիչների մոտ:

Խորհրդային հեղինակներից Մարենջը ևս, չնայած Քաջազնունու անկեղծ մոտեցումներին, չարակամությամբ էր ընդունում վերջինիս տեսակետները՝ նրան մեղադրելով ազգայնականության մեջ: Խորհրդային Հայաստանն անմիջականորեն ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ տեսնելու Քաջազնունու ցանկությանն արձագանքելով, նրան անմիջապես համեմատում է վրացի ևացիոնալ-ուկրոնիստների հետ²⁶: Անդրադատնալով Ա Ղազարյանի «Մամենուր պահանջում է» գրքույկին՝ Մարենջը «աիսուանքով» է նշում, որ դրա վաճառքը ոչ միայն չի արգելված Հայաստանում, այլև ևույնիսկ տարաբանակն ամբողջությամբ սպառվել է «Երևանի «ազատախոհ» քաղքենի-ազգայնականների» կողմից²⁷: Նրա կարծիքով «ամենովեխականների» հիմնական նպատակը ոչ թե Խորհրդային Հայաստանին օգնելն է, այլ՝ Դաշնակցությանը «արդարացնելը»:

Այսպիսով, հիմնական առումներով քննելով «ամենովեխականություն» ընդհանուր եզրույթով բնորոշվող XX դ. 20-ական թթ. խորհրդային հանրապետություններից տարագրված քաղաքական վտարանդիության մեջ տարածված հասարակական-քաղաքական հոսանքի հայկական դրսևորումները, կարելի է եզրակացնել.

ա) Հայ քաղաքական վտարանդիության մեջ եղան առանձին անհատներ, որոնք ոուս «ամենովեխականների» նման կոչ արեցին վերադառնալ հայրենիք: Չնայած Հայաստանում գոյություն ունեցող բուշնիկյան կարգերին՝ հայ «ամենովեխականները» գտնում էին, որ պետք է ցանկացած առիթ օգտագործել հայրենիքի վերաշինությանը ննցուկ լինելու համար: Նրանք համոզված էին, որ

²⁶ Մարենջ, Հայկական ամենովեխականության դեմքը, Երևան, 1928, էջ 29:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, կրնդունեն համագործակցության իրենց առաջարկությունը:

բ) «Մենավեխականները» քննադատվեցին սփյուռքյան իրենց կազմակերպությունների կողմից: Սակայն քննադատության հիմքում ընկած էր ոչ թե Խորհրդային Հայաստանին աջակցելու, կամ դեպի նա շրջվելու գաղափարը, այլ՝ բոլշևիկյան իշխանություններին վստահելու «միամտությունը»:

գ) «Մանևովեխականությունը» սվիններով ընդունվեց հայ բոլշևիկների կողմից: Հայ «ամևովեխականների» անկեղծ ցանկությունը՝ օգնելու խորհրդային հայրենիքին, համարվեց Հայաստանում «ազգայնականների» կողմից իշխանությունը վերցնելու քաղաքական հնարք: Մանևովեխականների հրապարակումները հայ բոլշևիկները սկսեցին օգտագործել նրանց և նրանց քաղաքական կազմակերպություններին, հատկապես ՀՅԴ-ին քարկոծելու համար:

դ) Հայ «ամևովեխականությունը», անշուշտ, որոշակիորեն տարբերվում էր ռուսական «ամևովեխականությունից»՝ Նույնիսկ երևույթը կարելի է ուրիշ եզրույթով բնորոշել: Սակայն հետևությունների համար առավել կարևոր է այն, որ, նույնիսկ գաղափարաքաղաքական խորը հակասության պայմաններում, հայ քաղաքական վտարանդիության մեջ եղան անհատներ, որոնք ցանկություն հայտնեցին համեստաբար ծառայելու հայրենիքին: Յավոք, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, հավանաբար նաև Մոսկվայից վախենալով, ոչ միայն տեղ չտվեց հայրենիքի նվիրյալ զավակներին, այլև ամեն ինչ արեց նրանց հանդեպ անվստահություն տարածելու համար:

ПРОЯВЛЕНИЕ "СМЕНОВЕХОВСТВА" В
АРМЯНСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В 1920-х годах в кругах армянской политической эмиграции распространилось явление "сменовеховство", которое было сформировано в российской политической эмиграции. Однако искреннее желание "сменовеховцев" пересмотреть свою собственную антибольшевистскую политику ради армянской государственности, не получило одобрения как в армянской диаспоре, так и в Советской Армении.

KHACHATUR STEPANYAN

THE MANIFESTATION OF THE "SMENOVEKHOVSTVO" IN THE
ARMENIAN REALITY

SUMMARY

In 1920's among the circles of the Armenian political proscription the phenomenon of "Smenovekhovstvo" was spread which had been formed in the Russian political emigration. However, the sincere desire of the "Smenovekhovsts" to review their own anti-bolshevik politics for the sake of the Armenian statehood, unfortunately did not meet with the approval both in the Armenian Diaspora and soviet Armenia.

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԿԱՆ
ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

1920 – 1925 թթ. նշանավորվեցին տեսական-գաղափարախոսական բնույթի աշխատություններով, որոնք նպատակաուղղված էին բուրժուական, ինչպես նաև Հ.Յ. Դաշնակցության գաղափարախոսության քննադատությանը, խորհրդային կարգերի կամ բուլշևիկյան կուսակցության որդեգրած քաղաքականության իրավացիության հիմնավորմանը: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ «Քշնամական» ճակատում էին ոչ միայն Դաշնակցությունը, այլև Ա.Դ. Հնչակյան և ՌԱԿ կուսակցությունները:

Խորհրդային պատմագիտության ձևավորման համար տեսական ուղիներ մատուցող առաջին անձերից է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Իր աշխատություններում՝ նա վերլուծում էր տիրուցանայ գաղթախայրերում տիրող իրավիճակը և բնութագրում հայ քաղաքական կուսակցություններին:

Ալ. Մյասնիկյանի հիշյալ ուսումնասիրություններից առաջինի գլխավոր նպատակն էր գաղութահայությանը հեռու պահել հայ քաղաքական կուսակցությունների գաղափարական ազդեցությունից՝ և նրանց կողմնորոշել դեպի Խորհրդային Հայաստանը: «Կար ժամանակ, - գրում է նա, - էրք Դաշնակցությունը, միջոցներ ձեռք առնելով չինական պարիսպ ստեղծելու Խորհրդային Հայաստանի և գաղութահայության միջև, հրճվանքով նկատում էր, թե բուլշևիկները իբր չեն ուզում կապ պահպանել գաղութների հետ: Այդ կապի չզոտությունը շատ ձեռնառու էր դաշնակցականներին: Այդ իսկ պատճառով նրանք աղմուկ էին բարձրացնում և հոխորտում: Այժմ

¹ Մասնատեղի Ալ. Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ. Թիֆլիս, 1924, նույնի Խորհրդային Հայաստանի ուղիք. Թիֆլիս, 1924:

կապը կա, նա ամուր է և քանի գնում՝ ուժեղանում է²։ Նա զոնում էր, որ դաշնակցականները դեմ են գաղութահայերի՝ դեպի մայր հայրենիք կողմնորոշմանը, քանի որ «...եթե գաղթահայության որոշ տարրերը երես դարձեն դաշնակցականներից, էլ սրանց կյանքը վերջացած կլինի»³։

Աշխատության մեջ հեղինակի առաջադրած շատ դրույթներ կրում են քարոզչական բնույթ։ Սա հասկանալի է, քանի որ Դաշնակցությունն էր այն կուսակցությունը, որը մեծ մասամբ հրաժարվում էր Հայաստանը խորհրդային տեսնելու բոլշևիկյան ձգտումներից, իսկ Երևանի համաձայնագրից (2 դեկտեմբերի 1920 թ.) հետո, որով խորհրդայնացվեց Հայաստանը, նա էր, որ առաջնորդեց 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունն ընդդեմ Հայիեղկույի և նրա վարած քաղաքականության։

Այլ Մյասնիկյանը 1921 թ. փետրվարյան իրադարձություններից հետո ցանկանում էր ընդլայնել բոլշևիկյան ազդեցությունը, ինչին արտերկրում խոչընդոտում էր Դաշնակցությունը։ Ուստի նա Դաշնակցության դեմ գաղափարական պայքարի է նախապատրաստում ողջ խորհրդահայ մտավորականությանը, և այդ պայքարը պետք է արտացոլվեր նաև պատմագիտության մեջ։ Նրա նպատակն էր հայ համայնքների աշխատավորությանը կապել այլ երկրների աշխատավորության հետ։ Մյասնիկյանը գրում էր. «Չկա մի վայր, որտեղ չլինեն հայ գաղթականներ, գլխավորապես բանվորներից և գյուղացիներից բաղկացած։ Նրանք ունեն իրենց ուրույն կյանքը, ապրում են Խորհրդային Հայաստանից իրենց հասած լուրերով ու տեղեկություններով, հրատարակում են օրաթերթեր, շաբաթա-և-ամսաթերթեր ու զրբույկներ, գումարում են ժողովներ, սարքում են հանդեսներ։ Բայց այդ ամենը կատարվում է կղզիացած միճակում, տեղական բանվորների և աշխատավորների

² Մարտուկի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 5։

³ Նույն տեղում, էջ 6։

րի հետ հայ գաղթականությունը օրգանապես կապված չէ»⁴։ Ուրեմն հարկավոր էր, որ գաղութահայ աշխատավորությունը դուրս գար իր «կապիտալիստական օրինապահությունից» և միա՛նար այլազգի աշխատավորությանը՝ կապիտալիզմի դեմ պայքա՛րելու նպատակով։

Այլ Մյասնիկյանը քննադատում է նաև ՌԱԿ-ի գործունեությունը և վերջիններիս՝ Հայաստանը զնահատելու տեսակետները անընդունելի է համարում։ Նա գրում է, որ ռամկավարները Խորհրդային Հայաստանը զնահատում են այն պատճառով, որ «Մեկ, որ կարելի է այդպիսի երկրում կապիտալ շահեցնել, իսկ ռամկավարը կապիտալ ունի։ Երկրորդ, որ խաղաղությունը հնարավորություն է կտա արտասահմանյան գաղթականությանն անցնել Հայաստան, իսկ այդ գաղթականությունը անհանգստացնում է հայ մեծառնին։ Երրորդ, որ հարստացող Հայաստանն արտասահմանից կընդունի որբերին, իսկ սրանք հոգս են պատճառում հայ հարուստին։ Վերջապես, որպես ազգասիրական գործ, ռամկավարը, ինչպես ջուլց է տալիս «Պայքարի» հռոլվածը, կուզենար որպեսզի այսօրվա փոքրիկ Հայաստանը վաղը դառնա մեծ Հայաստան»⁵։ «Ռամկավարները, - գրում է նա, - հայ խոշոր բուրժուազիայի կուսակցությունն են, իսկ բոլշևիզմը սլոդեռարական հոսանք է, աշխարհայացք է։ Դրանք հակադիր բևեռներ են։ Եվ որքան էլ բևեռներից մեկը ժամանակավոր համակրանք տաձե՛ դեպի մյուսը, հակամարտությունը միշտ էլ կլինի»⁶։

Այլ Մյասնիկյանը դեմ էր ոչ միայն հայ համայնքներում ռամկավարների ծավալած գործունեությանը, այլև նրանց՝ Խորհրդային Հայաստանին օգնելու ջանկությանը, որը նրանք արտահայտել էին Փարիզում տպագրված «Ապագա» թերթի օգոստոսի 3-ի հա-

⁴ Լույս տեղում, էջ 10։

⁵ Լույս տեղում, էջ 15-16։

⁶ Լույս տեղում, էջ 19։

մարտիվ. «Ռամկավար-Ազատական կուսակցությունը, մեր ժողովրդի մեծամասնության հետ համաձայն այն կարծիքն ունի, թե առանց բուշնիզմի ընկերական ըմբռնումներուն համախոհ ըլալու, մենք պարտինք Հայաստանի արդի կառավարության օգնել իր վերաշինության գործին մեջ»⁷:

Հասկանալի է, որ այս ամենը պետք է պայմանավորել բուշնիզմի կուսակցության որդեգրած այլընտրանքային քաղաքական գաղափարախոսությունների նկատմամբ ժխտողական մոտեցումներով, որը չէր կարող ընդունելի չլինել խորհրդահայ պատմագրության համար:

Այլ Մյասնիկյանը սպիտոքահայ քաղաքական ուժերին «մեռաշնորհից» զրկելու համար հայ քաղաքական կուսակցությունների կողմից Հայկական հարցով զբաղվելը նույնպես կապում է եվրոպական բուրժուազիայի հետ և այն համարում հայ աշխատավորության հանդեպ դավաճանություն: Նրա կարծիքով Հայկական հարցի անունից կարող է հանդես գալ միայն Խորհրդային Հայաստանը:

Աշխատության մեջ Դաշնակցության գործունեության գնահատականը, մյուս երկու կուսակցություններին նվիրված բաժինների համեմատությամբ, ամենաընդարձակն է: Այլ Մյասնիկյանը կանգ չի առնում անգամ Հ. Յ. Դաշնակցությանը թուրքամետության մեջ մեղադրելու առջև՝ զրկելով. «Թրքասոյաց դաշնակցական ջոջերն այսօր դիմում են տաճկական օրինետացիայի, որ նշանակում է թրքական ուժով՝ ընդդէմ ռուսականի, երջանկացնել Հայաստանը»⁸: Այլ Մյասնիկյանի կողմից Դաշնակցություն կուսակցությանն անդրադարձը առավելապես հետապնդում է մեկ նպատակ՝ ցույց տալ, որ այն ուղիւն, որով հայ համայնքներին առաջնորդում է Հ.Յ. Դաշնակցությունը, իբր կորստաբեր է:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 30

Իսկ հնչակյանների մասին եւ գրում է. «Հնչակյանները կուսակցություն չեն ներկայացնում: Նրանք այժմ ավելի են կազմալուծված, քան 1897 թվականին և նրանից հետո, երբ որպես ազգային-նացիոնալիստական կուսակցություն՝ տեղի տվին Դաշնակցության»⁹: Նրա կարծիքով հնչակյաններն ուժեղ են եղել մինչև 1897 թվականը, «...սակայն չունենալով որոշ տվյալներ՝ դառնալու իսկական նացիոնալիստական, մարտական-բուրժուական կազմակերպություն, նրանք ընկել են Դաշնակցության հարվածների տակ և մնացել կրավորական դերում»¹⁰:

Նա, մասնավորապես, գրում է. «...պետք է որ գաղութահայ աշխատավորությունը մեկընդմիջտ վերջացնի իր հաշիվներն այդ մարդկանց հետ: Թեև մեկ պետք է հիշեցնենք այն բարյացակամությունը, որ տածում են հնչակյանները դեպի Խորհրդային Հայաստանը, թեև մեկ ծանոթ ենք «Երիտասարդ Հայաստան» կոչված թերթի կոմունիզմի հասցեին արած բազմաթիվ խնկարկությունների, սակայն այդ «թեորետիքական» ծամածուծությունները, պատմական խեղաթյուրումները, քաղաքական հաճախ սխալ ըմբռնումները, որ թույլ են տալիս հնչակյաններն իրենց թերթերի էջերում և որ ընդունակ են շատերին մոլորեցնելու, ստիպում են հայ աշխատավորությանը, հատակ ու պարզ վերլուծության ենթարկելու հնչակյանների իսկական էությունը»¹¹:

Այսպիսով, Ալ. Մյասնիկյանը հայկական համայնքներում Հնչակյան կուսակցությանը ևույնպես փորձում է որպես թշնամի ներկայացնել: Պատճառը բոլշևիկյան քաղաքականության շատ դրույթների՝ հնչակյանների կողմից չլուրտակելը կամ դրանց թերահավատորեն վերաբերվելն է:

⁹ Լույս տեղում, էջ 101:

¹⁰ Լույս տեղում, էջ 11-102:

¹¹ Լույս տեղում, էջ 102-103:

Ալ. Մյասնիկյանը հակադրում է հնչակյաններին՝ կապված իբր նրանց թրքասոյացության հետ: Լա գրում է. «...լցված թրքասոյացությամբ և անընդունակ լինելով ըմբռնելու, որ սուլթանիզմի ու խալիֆայության անկումը և իմպերիալիստական գորգերի արտաբառումը Տաճկաստանից ինքնրստոնկնյան դարձնում են վերջինին, համեմատած անցյալի հետ, մի սոր երկիր, որը կանգնած է այսօր իր կատարյալ ազատագրման ճանապարհի վրա: Լորագույն կամ կարմիր Թյուրքիան ապագայի հարց է, իսկ այժմ պետք է օգնել արթնացող Տաճկաստանին, որ դեռևս իր ներսում ունի մի շարք վտանգներ ու անսպասելիքներ: Այդ է, որ չի ընդգրկում հնչակյանի բունափորված ուղեղը և նեղ գանգը»¹²:

Նման տեսակետներ հայտնելով՝ Ալ. Մյասնիկյանն ինքն իրեն հակասում է, քանի որ քննադատելով հնչակյանների կարծեցյալ «թրքասոյացությունը»՝ նա կարծես մոռացության է տալիս իր մեղադրանքները դաշնակցականների հասցեին՝ կապված վերջիններիս «թրքասիության» հետ: Ալ. Մյասնիկյանի մյուս արմատական հակասությունը հնչակյանների հետ սոցիալիզմի ըմբռումների մեջ էր: Հակադրվելով հնչակյաններին՝ վերջինս կարծում է, թե հնչակյանների նախանշած սոցիալիզմը կեղծ է, և, բնականաբար, միակ ճշմարիտը բոլշևիկյան սոցիալիզմն է: «Չնչակը նույն դաշնակն է, սակայն, ավելի պարուրված, ամենասկզբից հենց պարուրված սոցիալիստական կեղծ շղարշով»¹³, - գրում է նա:

Որ Ալ. Մյասնիկյանի հիմնական նպատակը հայկական համայնքերում կոմունիստների ազդեցության ընդլայնումն է, երևում է հետևյալ տողերից. «Քանդեցեք իմպերիալիզմի հիմքը, տապալեցեք նրա լեշը, հայ բանվորներ, հայ երիտասարդներ, հայ աշխատավորներ, դուք՝ որ ցրված եք Եվրոպայի ու Ամերիկայի դաշտերում ու մտալ քաղաքներում, դուք՝ որ աշխատանք եք թափում

¹² Լույն տեղում, էջ 109:

¹³ Լույն տեղում, էջ 116:

օտարազգի բանվորների ու գյուղացիների կողքին, կովեցեք քաջ քաջ նրանց հետ միացած, միահամուռ ուժերով: Ասպարեզն աշխատավորներին է պատկանում, եւ կոմունիզմին է»¹⁴.

Ալ Մյասնիկյանի այս աշխատությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ խորհրդահայ պատմագիտության տեսական կարապարների սաղմնավորման գործում: Իրենց կարևոր նպատար լերեցին եւս Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները, որոնք դարձյալ կրում էին ավելի քարոզչական բնույթ և որոնց հիմնական թիրախը հայ քաղաքական կուսակցություններն էին և հատկապէս՝ Դաշնակցությունը: Եվ քանի որ վերջինս արդէն գործում էր Ափյուրքում, նրա աշխատությունը ուղիներ էր մատնանշում եւս հայկական գաղթավայրերի պատմության պատմագրության ստեղծման համար¹⁵:

Այս աշխատության մեջ մենք նկատում ենք միևնույն նպատակը. սփյուռքահայ կուսակցությունների գործունեությանը տալ միակողմանի, ավելին՝ ոչ հայանուպատ զնահատական, քանի որ նրա հիմնական խնդիրը սփյուռքահայ աշխատավորությանը դեպի Խորհրդային Հայաստան կողմնորոշելու ցանկությունն էր: Աշոտ Հովհաննիսյանը փորձում էր ՀՅԴ-ի և մյուս կուսակցությունների գործունեության մեջ գերազանցապէս տեսնել բուրժուազիայի շահերի պաշտպանության ցանկությունը, որն իրավացի չէ:

Եւ եւս հակառակդրյի դիրքերում է տեսնում ոչ միայն Դաշնակցությանը, այլև ՌԱԿ-ին: Եւ չէր էլ կարող հակառակն անել: Բուշնիկյան գաղափարախոսությունն այլ դիրքորոշում չէր հանդուրժում: Պատահական չէ, որ ինչպէս Դաշնակցությունը, այնպէս էլ ՌԱԿ-ը, Աշ. Հովհաննիսյանի պնդմամբ, գաղութահայ բուրժուազիայի կազմակերպություններ էին: Եւ մասնավորապէս գրում է. «Մեր մինչ այժմ հարաբերությունները գաղութահայ բուրժուազիա-

¹⁴ Եւսի տեղում, էջ 136:

¹⁵ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:

յի և իր կազմակերպությունների հետ՝ առիթ են տալիս հաճախ գաղութահայ մասսաներին ենթադրելու թե հիդրավի ընդհանուր հասկացողության ենք եկել մենք իր դասակարգային հակառակորդների հետ: Հանգամանք, որ երբեմն տարակուսանք և շվտթ է ձգել մասսաների մեջ, վարանում և անգամ հիասթափություն է առաջացրել նրանց շարքերում մեր քաղաքականության նկատմամբ»¹⁶: Այստեղից էլ ես եզրակացնում է, որ հայկական համայնքներին դեպի աշխատավորությունը կողմնորոշելու համար «...անհրաժեշտ է, որ այդ տարիները ճշտեն իրենց դիրքը...մայր կուսակցության հետ, կամ գեթ գործնական քայլեր անեն նրա ազդեցությունից ազատագրվելու համար»¹⁷: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով ՌԱԿ-ը ներկայացնում էր գաղութահայ այն բուրժուազիան, որը տրամադրված չէր Խորհրդային Հայաստանի դեմ, սակայն խնդիր էր դնում նրան «...գաղութահայ մասսաների առաջ հայտնաբերելու ու մերկացնելու համար»¹⁸:

Միանգամայն անընդունելի են անվանի պատմաբանի հետևյալ դատողությունները. «Մենք պետք է խորացնենք հակառակությունների այն վիճը, որ ընկնում է ազգայնական կուսակցությունների միջև: Բայց և այնպես չպիտի մոռանանք, որ հակահեղափոխության ներքին պատակտումը հանգամանք է, որ ունի հեղափոխության համար միայն օժանդակող գործոնի նշանակություն: Պետք է օգտագործենք այդ պատակտումը, քանի որ, հիդրավի, այդ պատակտումը չէ, որ կազմելու է մեր քաղաքականության առանցքը, նրա գլխավոր հենակետը: Այդպիսի առանցք, այդպիսի հենակետ մեզ համար կարող է լինել միայն գաղութահայ մասսայի կազմակերպված ուժը, բուրժուազիայի և իր կուսակցությունների դեմ վարած հետևողական ու անհաշտ պայքարը»¹⁹:

¹⁶ Լույս տեղում, էջ 4-5:

¹⁷ Լույս տեղում, էջ 6:

¹⁸ Լույս տեղում, էջ 7:

¹⁹ Լույս տեղում, էջ 8:

Այսպիսով, եւս հետապնդում որ հայ գաղութաբնակների սեփական կուսակցությունների դեմ հանելու խնդիրը, որը դարձյալ բուլշևիկյան կուսակցության քաղաքականության դրսևորում էր:

Աջ Հովհաննիսյանն առաջարկում է ստեղծել տր կազմակերպություններ, որոնց նպատակը պետք է լինի պայքարը հայ բուրժուազիայի և նրա կուսակցությունների դեմ: Ելնելով բուլշևիկյան կուսակցության դիրքորոշումներից՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների վերաբերյալ եւս ներկայացնում է հայեցակետեր, որոնք հետագայում հիմք հանդիսացան հայ քաղաքական կուսակցությունների և գաղութահայության մեջ նրանց դերի գնահատմանը միտված պատմագիտական աշխատությունների ստեղծման համար:

Եթե Աջ Հովհաննիսյանի այս աշխատությունն ավելի շատ կլլում է գաղափարական-քարոզական բնույթ, ապա նրա մեկ այլ աշխատություն, այնուամենայնիվ, կարող էնք պնդել, որ արդեն պատմագիտական բնույթի է՝ չնայած գաղափարական-քարոզական որոշ տարրերին և վիճելի հայեցակետերին²⁰: Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ եւս Մայիսյան ապստամբությանը կարևոր տեղ է հատկացնում: Աջ Հովհաննիսյանը արտահայտել է եւս արդարացի և համեմատաբար ընդունելի տեսակետներ ապստամբության պատճառների և դեկավարների թույլ տված սխալների վերաբերյալ: Եւս գլլում է, թե այս ապստամբությունը «...անառագաստ և անդէկ ապստամբություն էր»²¹, և որ դրա պարտության հիմնական պատճառը «...քանակով և որակով ուժեղ բանվորության բացակայությունն էր»²²: Միաժամանակ, անընդունելի է, որ Հայաստանի Հանրապետության 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունները համեմատվում են 1917 թ. հուլիսին Պետրոգրադում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ:

²⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աջ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1923.

²¹ Եւսի տեղում, էջ 46:

²² Եւսի տեղում.

Աշ. Հովհաննիսյանը Դաշնակցության գաղափարախոսությանն անդրադարձել է նաև իր հոդվածներից մեկում, որտեղ փորձել է ցույց տալ այդ կուսակցության գաղափարախոսական էվոլյուցիան²²։ Այստեղ նա ընդհանրության եզրեր է տեսնում ԶԳ-ի և բուրժուազիայի գաղափարախոսությունների միջև։ ԶԳ-ի գաղափարական հենքի հարցը առավել տրամաբանական վերլուծություններով նա ճշտել է իր հետագա աշխատություններում։ 1920-ական թվականների առաջին կեսերին նրա հրատարակած գործերից պատմագիտական մտքի առումով առավել հիշարժան է նրա մեկ այլ աշխատությունը²³։

Հեղինակը Դաշնակցությանը մեղադրում է դեպի Արևմուտք հակվածության մեջ, որն ըստ նրա՝ համահունչ է դեպի միջազգային իմպերիալիզմ հակվածությանը։ Բայց չէ՞ որ այդ նույն իմպերիալիզմի շարքերում էր նաև ցարական Ռուսաստանը, որը հայությանը սին հույսեր էր ներշնչում թե՛ պատերազմից առաջ և թե՛ հետո՝ հեղափոխությունների ընթացքում։ Բացի այդ՝ Դաշնակցությունը չի անտեսել նաև Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների անհրաժեշտությունը, որը նրան չէր կարող ձեռք մեկնել, քանի որ պատերազմը չավարտված՝ ներքաշվեց քաղաքացիական կոիմների մեջ։ Իսկ այն, որ արևմտյան տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը զոհ դարձրեց նաև հայությանը, հավասարապես վերաբերում է նաև Ռուսաստանին՝ ցարական կամ թուշնիկյան։

Հիմնականում նախորդների նույն ոգով է շարադրված նաև Ա. Կարինյանի աշխատությունը²⁴։ Հեղինակը Հայաստանի և հայ ժողովրդի բոլոր ձախողումների հիմնական մեղավոր համարում է

²² Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Լոգո», գիրք երկրորդ, Երևան, 1923։

²⁴ Տե՛ս Ա. Կարինյանի Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924։

²⁵ Տե՛ս Կարինյանի Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924։

Ղաշնակցությանը, նրա արևմտամետ կոդմնորոշման մեջ է տեսնում պարտությունների պատճառը:

Թեև ժամանակին քննադատվել է²⁶, սակայն հարկ է փաստել, որ Ս. Կասյանի հողվածներից մեկում²⁷ տրամաբանական տարրեր կան: Եթե Շ. Հարությունյանը գտնում է, որ Ս. Կասյանի հետևյալ տեսակետը սխալ է, ապա, մենք, ընդհակառակը, գտնում ենք, որ այն միանգամայն տրամաբանական է. «Համարձակ կարող ենք ասել, որ Հայաստանի գյուղացիության մեծագույն մասը՝ 95 տոկոսը, կազմված է չունիմներից (չունևորներից – Ռ. Մ.): Ուրեմն, Հայաստանը ոչ միայն գյուղատնտեսական երկիր է, այլև մանր ու աղքատ գյուղացիական տնտեսությունների երկիր՝ զուրկ դասակարգային խորը անտագոնիզմից»²⁸: Անհնար է չհամաձայնվել նրա այս տեսակետի հետ:

Այսպիսով, 1920-1925 թթ. հիմնարար գիտական արժեք ներկայացնող պատմագիտական աշխատություններ լույս չեն տեսել: Ամբողջատիրական քաղաքական համակարգին բնորոշ զաղափարախոսական հստակ սահմանստիպումներ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում դեռևս վերջնականապես չէին ձևավորվել: Եվ այնուամենայնիվ, ձևավորվել էր հստակ մի միտում՝ պատմագիտությունը դիտարկել մարքս-լենինյան աշխարհայացքի հիմնարար դրույթներից էլենելով, կարևորագույն պատմական դեպքերը մեկնաբանել՝ կլնելով իշխող քաղաքական դիրքորոշումից:

²⁶ Տե՛ս Հարությունյան Շ., Գաղտնագիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, 1920-1963, Ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 368:

²⁷ Տե՛ս Կասյան Ս., Հայաստանի տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրան, «Լոք աշխարհ», Թիֆլիս, 1922, N 1:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

ПЕРВЫЕ ШАГИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИТИЧЕСКИХ
ШТАМПОВ СОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

РЕЗЮМЕ

Рассматриваемый этап армянской историографии советского периода анализируется в рамках противоположных точек зрения официальной властей Советской Армении и крупных национальных политических партий и движений, действующих как в Армении, так и в армянской Диаспоре.

Данное исследование включает обобщенную и систематизированную картину политических и идеологических позиций в период с 1920 по 1925 гг., относительно полностью охватывая основные ориентиры в политической жизни Армении в указанный период.

RUBEN MIRZAKHANYAN

THE FIRST STEPS TO THE FORMATION OF THEORETICAL
PATTERNS OF THE HISTORIOGRAPHY OF SOVIET ARMENIA

SUMMARY

The milestone of historiography of the period is observed within the context of opposing perspectives of the official authorities of Soviet Armenia and the major national political parties and movements both in Armenia and in the Armenian Diaspora.

The study involves a systemized outline of political and ideological standpoints of the period between 1920 and 1925 with a relatively complete coverage of the mainstream perspectives of the political realm of Armenia of that period.

1920 թ. ԹՈՒՐԹ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԸՍՏ Հ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ
«Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԵԼԻՔ ԶՈՒՆԻ ԱՑԼԵՒՍ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Հայ պատմագրության ամենավիճահարույց հարցերից է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը, որը, փաստորեն, կանխորոշեց Առաջին հանրապետության անկումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը։ Այդ է պատճառը, որ գործնականում պատերազմի ավարտից մինչ օրս տարբեր նկատառումներով ամենատարբեր հայացքներ ու քաղաքական դիրքորոշումներ ունեցող հուշագիր, պատմաբան, պետական-քաղաքական գործիչ հեղինակների կողմից գրվել են այդ իրադարձության մասին և ըստ նրանց կուսակցական-քաղաքական նախասիրության ու շահագրգռության՝ տրվել են ոչ միանշանակ մեկնաբանություններ ու գնահատականներ։ Այդպիսի մի հուշագիր հեղինակ կարելի է համարել Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ *Հովհաննես Քաջազունուն*՝ հանձին 1923 թ. Բուխարեստում, Վիեննայում և մի շարք այլ քաղաքներում լույս տեսած և իր ժամանակին մեծ ազդուկ հանած՝ «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» խորագրով արժեքավոր աշխատության¹։

Մասնագիտությամբ ճարտարապետ-շինարար, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Հ. Քաջազունուն սույն գրքում թուրք-հայկական պատերազմի մասին արտահայտած մտքերին ու տեսակետներին հիմնավոր գնահատական տալու համար նախ՝ անհրաժեշտ

¹ Քաջազունի Հ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Բուքրեշտ, 1923, Վիեննա, 1923, Ալեքսանդրիա, 1923, Թիֆլիս, 1923, Ելնա, 1994, 2016:

է ցոյց տալ այն հանգամանքները, որոնցում եախկին վարչապետը ձեռնամուխ եղավ նման աշխատության հրատարակմանը:

Հայտնի է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո դաշնակցական այլ գործիչների հետ արտասահման անցած Հ. Քաջազունին հայտնվեց ծանր ապրումների ու հուսալքության մեջ: 1923 թ. գարեանը Բուխարեստում գրեց մի ընդարձակ զեկուցում-դիմում՝ ուղղված ՀՅՎ Վիեննայի խորհրդածոդովին (1923 թ. ապրիլ-մայիս), որում առաջարկում էր, որ ստեղծված իրավիճակում Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, դադարեցնի իր գործունեությունը և ասպարեզը բողնի իշխանությունը ստանձնած Հայկումկուսին՝ երկիրը վերաշինելու և, միզուցե, հայ ազգային մյուս խնդիրները լուծելու համար:

Ապասելի էր, որ խորհրդածոդովը պետք է մերժեր այդ առաջարկը: Այն անգամ քննության չդրվեց²:

Գրքում հեղինակը վերազնահատել է ՀՅՎ գործունեությունը սկսած Առաջին աշխարհամարտից (1914-1918 թթ.) մինչև Լոզանի հաշտության խորհրդածոդովը (1922-1923 թթ.): Բազում այլ հարցերի հետ Քաջազունին անդրադարձել է թուրք-հայկական պատերազմի խնդրին՝ սկսած 1920 թ. ամռանը պատերազմի դիվանագիտական եախապատրաստությունից մինչև Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ի կողոպտիչ հաշտության պայմանագիրը:

Աշխատանքը գրված է հարցադրումների, մեկնաբանությունների ու դրանց գնահատականներ տալու ձևով: Լախ հարց է տրվում. «Կարո՞ղ էինք արդյոք խուսափել այդ պատերազմից»: Այնուհետև պատասխանում է՝ «Հավանորեն՝ ոչ»³: Փոքր ավելի

² Չամաչեան Ար., Յ. Քաջազունին և Հ.Յ. Դաշնակցությունը. «Հայրենիք», Բուստակ, 1924, լուսվար, թիվ 3, էջ 48:

³ Քաջազունի Հ., ՀՅ. Դաշնակցությունը անկից չունի այդու. Բուզընչու, 1923, էջ 31:

ուշ հեղինակը, հակասելով ինքն իրեն, գրում է, որ կխուսափեինք պատերազմից, եթե ամռանը բանակցեինք թուրքերի հետ և զնայինք որոշ տարածքային գիշումների: Խոսքը վերաբերվում է Երևան ժամանած թուրք երկու պատվիրակներին, որոնք հայկական կառավարությանը առաջարկել էին հրաժարվել առաջիկայում կնքվելիք Սևրի դաշնագրից և Հայաստանի սահմանների մասին երկկողմ պայմանագիր կնքել: Ինչպես եշում էր Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Դրագեկ) դարձյալ թուրք-հայկական պատերազմին նվիրված իր «Հայաստանի վերջին աղետը» գրքում. «Անոնք կառաջարկեին սա տեսակ սահման մը. Երեւան հանրապետութիւնը պիտի ընդարձակուէր դէպի Վան անկից դէպի հիւսիս բարձրանալով պիտի հասներ Սեւ ծով ուր Տիգրէի տաւահանգիստը պիտի թողուէր Հայոց, սակայն Երզրում քաղաքը պիտի մնար Թուրքիոյ»⁴:

Բաջազետունին կշտամբում է կառավարությանը, որ փորձ չարեց թուրքերի հետ բանակցելու⁵: Այս կապակցությամբ նա հնարավոր էր համարում, որ եթե բանակցեինք, կարելի էր հասնել ոչ միայն 1914 թ. սահմաններին և զուցե թուրքերը «հրաժարվեին նաև Բայազետից և Ալաշկերտից»⁶: Քայց դրան հանդիման հեղինակը պատասխանում է, որ «Սևրի դաշնագիրը շլացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականության գիտակցութիւնը»⁷: «Այսօր մենք, հասկանում ենք, - շարունա-

⁴ Տեր-Յակոբյան Թ., Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 19:

⁵ Բաջազետունի Հ., Ելջվ. աշխ., էջ 33: Իրոք 1920 թ. ամռանը ընամալական Թուրքիայի սթրատեգիականարարը երկու անգամ նամակով դիմել էր ՀՀ կառավարությանը Բաբուն մի և Բրևատ-Լիստովսկի հաշտության պայմանագրերի շրջանակներում բանակցելու և հաշտության կնքելու առաջարկով: Սակայն հայկական կազմը, փաստորեն, անտեսում է այդ առաջարկները և անգամ դրանց պատասխանել է ոչ թե արև. գրք. նախագար Հ. Օհանջանյանը, այլ նախարարության ընդհանուր քարտուղար Ա. Տեր-Հակոբյանը:

⁶ Բաջազետունի Հ., Ելջվ. աշխ., էջ 33:

⁷ Լույս տեղում:

կում է Հ Քաջագունին, - թե որքան շահած կլինեինք, եթե 1920 թ. աշնանը Սերի դաշնագրի գնով անմիջական համաձայնության եկած լինեինք թուրքերի հետ: ... Փաստն այն էր, աններելի փաստ, որ ոչինչ չարինք պատերազմից խուսափելու համար, հակառակը՝ ինքներս անմիջական առիթ տվինք պատերազմի (նկատի ունի Օլթիի ածխահանքերի գրավումը)»⁸:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել, որ Հ Քաջագունու վերանշյալ դատողություններն ու մեկնաբանություններն իրատեսական չէին: Չենք կարծում, որ առանց ուժ ցույց տալու թուրքերը Հայաստանին որոշ զիջումներ՝ թեկուզև մինչև Բայազետ ու Ալաշկերտ, անեին: Հիշեցնենք, որ քննալականները տակալին 1920 թ. հունիսին էին պլանավորել հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը կանխվել ու առժամայես հետաձգվել էր Գ. Չիչերինի Անկարայի կառավարությանն ուղղված նամակով⁹: Կնշանակի 1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմը անխուսափելի սպառնալիք էր, քանզի թուրքերը ծրագրել էին կենսագործել իրենց «Ազգային ուխտը»:

Ինչ վերաբերում է Երևան ժամանած թուրք պատվիրակների առաջարկներին, ապա դա կարելի է որակել որպես տակտիկական քայլ՝ միգուցե պատերազմի և խաղաղության խնդրում Հայաստանի իշխանությունների սրամաղրությունները ստուգելու համար: Անդրադատուելով այս խնդրին՝ պատմաբան է. Տոհրաբյանը մեղադրում է այն հեղինակներին, որոնք հավատացել են այդ երկու թուրքերին՝ կարծելով, թե նրանք իսկապես ձգտել են հարթել հարցը ևսլոյնիսկ Արևմտյան Հայաստանի որոշ մարզերը զիջելու գնով¹⁰:

⁸ Լույն տեղում, էջ 34:

⁹ Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 725 (примечание).

¹⁰ Տոհրաբյան է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 45:

Այժմ փորձենք ներկայացնել Հ. Քաջազնունու կարծիքը երկու կողմերի զինված ուժերի մասին: Նրա կարծիքով 1920 թ. աշնանը «ունեինք բանակ, որ լավ զինված էր անգլիական զենքերով ու մարտի հազնված անգլիական հագուստներով, ունեինք բավականաչափ ռազմապաշար, մեր ձեռքին էր Ղարսի պես կարևոր բերդը» և այն¹¹: Մյուս կողմից եւս նշում է. «Աններելին այն է, որ տեղյակ չէինք թուրքերի ռազմական կարողություններին մասին ու չէինք ճանաչում մեր սեփական բանակը»¹²:

ՀՀ նախկին վարչապետ Հ. Քաջազնունու ավելի վաղ 1919 թ. կազմած և ԱՄՆ-ի Սենատին ներկայացրած պատմական հուշագրով 1919 թ. հուլիսի վերջին Հայաստանի գործերի ընդհանուր թիվը նշվել է 18 հազար մարդ¹³: Արխիվային տվյալների համաձայն՝ արդեն 1920 թ. գարնանը Հայաստանի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 25 հազարի՝ չհաշված կամավորական խմբերը և աշխարհագորը¹⁴: Իսկ թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ հայկական զինուժի ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 40 հազար: Այս տվյալն ընդունում են շատ հետազոտողներ ու հուշագիր հեղինակակներ¹⁵: Այս իմաստով իրավացի էր նախկին վարչապետը, երբ նշում էր, թե կար բավականաչափ թվով զինված բանակ, որ կարող էր գոնե պաշտպանել սեփական պետության սահմանները: Թուրքական բանակի զինուժի թվաքանակը Հայաստանի բանակի գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Տ. Դևոյանցի կազմած մի զաղտնի սամիոփագրի համաձայն՝ 1920 թ. գարնանը քեմալական բա-

¹¹ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 33:

¹² Լույս տեղում, էջ 34:

¹³ Քաջազնունի Հ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 17:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 31:

¹⁵ Կրաչյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Պեղրոս, 1958, էջ 477, Ջոհրաբյան Է.Ա., նշվ. աշխ., էջ 170-173, Աբծրուհի Վ., Հայ տառնական պատերազմը, Երևան, 2002, էջ 31, 34 և ուրիշներ:

նակույն հաշվվում էր 51476 մարդ, որի Արևելյան ճակատում գործող 15-րդ կորպուսն ուներ 13338 մարդ¹⁶։ Բացի այդ՝ Հայաստանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը թուրքերի զինական և այլ կարողությունների մասին գաղտնի տեղեկություններ էր ստանում ՇԳ Կ.Պուսի, Թիֆլիսի և Բարվի կառույցներից։ Եվ այս իմաստով այնքան էլ տևելիս չէ Հ. Քաջազնունու դիտողությունը, թե «տեղյակ չէինք թուրքերի ռազմական կարողությունների մասին»¹⁷։ Վերը նշված տվյալները ի մի բերելով՝ պատմաբան է. Ջոհրաբյանը եզրակացնում է, որ 1920 թ. աշնանը Հայաստանի դեմ արշավանքի ելած քենալական զորքի ընդհանուր թիվը անցնում էր 50 հազարից¹⁸։

Արդեն բուն թուրք-հայկական պատերազմի կապակցությամբ Հ. Քաջազնունու առավել վիճահարույց մեկնաբանություն-գնահատականներից է Հայաստանի պարտության պատճառներին անդրադարձը։

Անտարկելի է նրա գնահատականը երկամսյա պատերազմում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի կատարյալ պարտության վերաբերյալ։ Չի կարելի չհամաձայնվել, նրա արտահայտած այն մտքին, որ «մեր բանակը, որ կուշտ էր, լավ գինված ու լավ հագնված, չկովեց, զորքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, գեները թափում ու ցրվում գյուղերը»¹⁹։ Ճշմարիտ է ասված, որ «բանակը բարոյալքված էր»²⁰։ Անշուշտ, բանակի բարոյալքման գործում եսկան դեր էին խաղացել հանրապետության գոյության ընթացքում թուրք-թաթարական հակապետական ելույթների ճնշման (ինազանդեցման) ժամանակ խմբապետների ու զինվորականության թալանը, դրան ուղեկցող զինվորական

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, ք. 31։

¹⁷ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 34։

¹⁸ Ջոհրաբյան է., նշվ. աշխ., էջ 167, 169։

¹⁹ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 34։

²⁰ Լույս տեղում։

կարգապահության անկումը: Մազայն միանշանակ չէ նախկին վարչապետի այն դիտարկմանը, թե Հ. Օհանջանյանի գլխավորած Բյուրո-կառավարությունը և զինվորական նախարար Ռ.Տեր-Մինասյանի խրախուսած խմբային ու խմբապետական համակարգը «քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջությունը, միությունը»²¹: Մենք կասկած ունենք այս հարցում, որովհետև երբ հետևում ենք պատերազմական գործողությունների ողջ ընթացքին, ապա տեսնում ենք, որ կանոնավոր կոչված զորքը՝ իր կադրային հրամանատարներով, շարունակ դասալքել ու նահանջել է: Մինչդեռ երե թշնամուն քիչ թե շատ դիմադրություն է ցույց տրվել, ապա դա տեղի է ունեցել այն ճակատներում ու տեղամասերում, որտեղ կոմիլ են Մեպուհի (Ա.Ներսիսյանի), Դրոյի և մյուս խմբապետների գլխավորած կամավորական խմբերը: Մյուս կողմից հազիվ թե կարելի է համաձայնվել Հ. Քաջազունու արտահայտած այն մտքին, թե բանակը հոգևած էր²²: Առաջին անգամ նման միտք արտահայտել է նախկին զիննախարար Ք. Արարատյանը²³: Այս դեպքում կարելի է հարց տալ, պատերազմներից թուրքական բանակն էր ավելի հոգևած, թե՛ հայկականը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ, անշուշտ, թուրքականն ավելի հոգևած կլիներ, որովհետև կոմիլում էր սկսած 1911 թ. թուրք-խուսովական պատերազմից, ինչը շարունակվեց մինչև 1922 թ. աշուն, և դրա արդյունքում կարողացան փրկել Թուրքիան կործանումից: Այլ բան է, որ հայկական բանակը պատերազմին հոգեբանորեն պատրաստ չէր:

Տեղին է ասված, որ կոմիլ դաշտում զորքի հստողության գրավականներից մեկը զինվորի **հոգեբանական-կամային** պատրաստվածությունն է, որն էլ ենթադրում է ամուր կարգապահություն, տոկունություն, հայրենի հողն ու ժողովուրդը պաշտ-

²¹ Կույն տեղում:

²² Կույն տեղում:

²³ «Ճակատամարտ», Կ Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920:

պանելու խորը գիտակցությունը Բանակի բարոյահոգեբանական գործոնի կարևորությանը քակիցս անդրադարձել է Մեծն Նժդեհը. «Նոգեբանական գերադասությունը բարոյական ուժ է»²⁴: Հայաստանի պարտությունը մեծ չափով կարելի է հոգեբանական գործոնով բացատրել: Եթե համեմատում ենք 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը 1920 թ. պատերազմի հետ, ապա տեսնում ենք, որ մայիսյանի դեպքում կովոդների ու ժողովրդի բարոյական մային ոգին շատ ավելի բարձր է եղել, որն էլ գործնականում փրկել է արևելահայությանը կոտորածից և միաժամանակ հիմք հանդիսացել Առաջին Հանրապետության անկախության հռչակման համար:

Հ. Քաջազնունու գրքայկում սկզբունքային քննության առարկա հանդիսացող հարցերից մեկը թուրք-բոլշևիկյան համաձայնության և բոլշևիկների կողմից հայկական բանակը դասալքելու ու քայքայելու հարցերն են: Այս կապակցությամբ հեղինակը հարց է տալիս և շարունակելով գրում է. «Կա՞ր արդյոք որևէ համաձայնություն բոլշևիկների ու թուրքերի միջև: Մեր շարքերում տարածված է այդ համոզմունքը: Կարծում եմ, սակայն, որ սխալ է այդ համեմայն դեպս ապացույց չկա: Հավանական է, որ բոլշևիկյան գործակալները (կամ բոլշևիկյան տրամադրություն ունեցող անհատները) աշխատել են քանդել ներսից մեր բանակը: Բայց դրա համար հարկավոր չէր որևէ համաձայնություն թուրքերի հետ. հետո՞ մեր պարտությունը արագացնելու համար շատ էլ կարևոր չէր բոլշևիկների միջամտությունը..., որ բոլշևիկների դավադրությունը չէր մեր պարտության պատճառը, ոչ իսկ թուրքերի ուժը (որ շատ էլ մեծ չէր այն ժամանակ), այլ մեր սեփական ապիկարությունը»²⁵: Բերված քաղվածքից երևում է, որ

²⁴ Նժդեհ Գ., Էջեր իմ օրագրեն, Գանձիր, 1924, էջ 14:

²⁵ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

Հ. Բաջապետունին կա՛մ փաստերի չի տիրապետել խորհրդաթուղթական գործակցության մասին, կա՛մ էլ փորձել է ժխտել խորհրդաթուրքական գործակցության փաստը: Հայտնի է, որ սկսած 1920 թ. ամռանից խորհրդաթուրքական հուլիս-օգոստոսյան բանակցությունների արդյունքով Խորհրդային Ռուսաստանը ծովով ու ցամաքով ֆինանսական, զենք-զինամթերքով և այլն համակողմանի օգնություն է ցույց տվել «հեղափոխական» Թուրքիային: Դրանց վերաբերյալ ներկայումս հրապարակի վրա կան մեծաքանակ գրականություն և վավերագիր կյուբեր²⁶: Խորհրդաթուրքական համաձայնության արտահայտություն եղավ այն, որ պատերազմի նախօրյակին՝ 1920 թ. սեպտեմբերին, Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների համագումարի արդյունքում սեպտեմբերի 17-ին որոշում էր կայացվել, որով թուրքական և ռուսական զորքերի առաջ խնդիր էր դրել Հայաստանի վրա համատեղ հարձակվելու միջոցով տապալել իր «սեփական ժողովրդին հարստահարող դաշնակների լուծը»²⁷: Իսկ դրանից մեկ ամիս առաջ՝ 1920 թ. օգոստոսի 24-ին, ստորագրված խորհրդաբեմալական պայմանագրով խորհրդային կառավարությունը ճանաչել էր թուրքական «Ազգային ուխտը»²⁸, համաձայնություն տվել, որ կարմիր բանակի հետ ցամաքային կապ հաստատելու համար թուրքերը զրավեն Սարիղամիշն ու Շահ-

²⁶ Տե՛ս *Документы внешней политики СССР*, т. 3, Москва, 1959, с. 675, Хейфец А.И., Советская Россия и сопредельные страны Востока, 1918-1920 гг., Москва, 1964, с. 107, *Հարաբանական Ա. Բ.*, Արևելքի ժողովուրդների ստաջին համագումարը, Երևան, 1960, *Տոհմաբան է.*, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, էջ 46, *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.* (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և կյուբերի ժողովածու, Երևան, 2000, ՀԱԼԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, 602, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7 և այլն:

²⁷ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.* (քաղաքական պատմություն), էջ 284-286:

²⁸ Գաբրյան Գ., *Հայաստանը և մեծ տեղաբեկությունը 1917-1923 թթ.*, Երևան 1999, էջ 265-268:

քախթին, որն էլ հետագայում գործողության ազատություն էր տվել քեմալականներին Հայաստանի վրա հարձակվելու համար²⁹.

Հ. Քաջազունու գրքից մեջբերված հատվածի երկրորդ մասում հեղինակը հնարավոր էր համարում բուլշևիկյան գործակալների քայքայիչ աշխատանքը հայկական բանակում: Քայցևա հայերի պարտության զլխավոր պատճառը բուլշևիկների դավադրությունը չէր համարել, այլ «մեր սեփական ապիկարությունը»³⁰: Հայկական բանակի դասալքման, մարտական ոգու անկման ու կազմալուծման գործում, անշուշտ, նկատելի է եղել բուլշևիկների հակապետական քարոզչությունը բանակում և ժողովրդի մեջ: Օրինակ, հայտնի է Հայկումկուսի ԿԿ-ի 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ի «հույժ գաղտնի» հրահանգը Քաբվից՝ կուսակցական կազմակերպություններին, թիկունքի և ռազմաճակատի բուլշևիկներին, որում կոչ էր արվում՝ չենթարկվել սպաների հրահանգներին, դասալքել ու բուլոր միջոցներով կազմալուծել բանակը, չկրակել առաջացող թուրքական զինվորների վրա³¹: Հայկական բանակում բուլշևիկների քայքայիչ գործունեության մասին վկայում են բանակում ծառայած բուլշևիկ զինվորները: Այսպես, օրինակ, զինվոր Հայկ Մխիթարյանը իր հուշերում պատմում է. «Մենք զինվորների մեջ տանում էինք բացատրական-քաղաքական աշխատանքներ: Մենք հատկապես զինվորներին բացատրում էինք, որ թուրք աշխատավորներն էլ մեզ նման աշխատավորներ են և դաշնակցականները ցանկանում են ոչնչացնել այդ աշխատավորներին»³²:

²⁹ Ջոհրայան է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 145-148:

³⁰ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, ք. 1:

³² ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 20, ք. 1:

Իհարկէ միակողմանի կլինի, եթէ Հայաստանի պարտության հիմնական մեղքը բարդեք բռնիկների քայքայիչ գործունեության վրա. ինչպես որ դա փորձում են ներկայացնել ՀՅԴ որոշ հուշագիր հեղինակներ՝ Ս.Վրացյանը, Վ.Նավասարդյանը, Կ.Սասունին, Հ.Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և ուրիշներ:

Եթէ հանրագումարի բերենք Հ. Քաջազնուևու արտահայտած տեսակետը պատերազմում հայկական բանակի ու Հայաստանի պարտության հարցում, ապա նրա կարծիքով զխափոր պատճառը պետք է համարել Հայաստանի իշխանությունների ու նրա բանակի թշնամական ներխուժումից: Անշուշտ, Հայաստանի կառավարությունը, բանակի հրամանատարությունը մեղքի մեծ բաժին ունեն Հայաստանի պարտության գործում, սակայն մյուս կողմից էլ պետք է ընդունել տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ վիճակը, որում հայտնվել էր Հայաստանը 1920 թ. երկրորդ կեսին: Այդ տայն ժամանակ հյուսիսից Հայաստանի անկախությանը սպառնում էր նաև 11-րդ Կարմիր բանակը՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու իսկ հետագայում ավելի հարավ շարժվելու նպատակով: Արդյունքում, արևմուտքի տերությունների քարանուսարբերության պայմաններում, Ս.Վրացյանի պատկերավոր արտահայտությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց «ռուսական մուրճի և թուրքական սալի» արանքում, թուրքական ներխուժման միջոցով կորսվեց Հայաստանի տարածքների զգալի մասը, իսկ մյուս մասը անցավ Խորհրդային Ռուսաստանի հսկողության տակ և խաղաղ խորհրդայնացվեց: անընդունակ գտնվելը պաշտպանելու հայրենիքը:

Չեղինակը պայմանագրի կնքման օրը սխալմամբ համարում է 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ը և նույնիսկ՝ նոյեմբերի 30-ը: Իրականում

հայտնի է, որ պայմանագիրը կնքվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի, լույս 3-ի գիշերը՝ ժամը 2-ին մոտ, այսինքն՝ դեկտեմբերի 3-ին³³:

Հայ պատմագրության մեջ դժվար է նշել Հայաստանի կնքած որևէ պայմանագիր, որին տրված լինի ավելի խիստ բացասական գնահատական, քան Ալեքսանդրապոլիցը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իրոք համարվում է ծանրագույն, նվաստացուցիչ, խայտառակ և այլն: Նման որակումներ են տրվել Լեոյի, խորհրդային, հակադաշնակցական ռամբլավարու հնչակյան հեղինակների կողմից: Սակայն պետք է ընդունել, որ ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Ալ. Թատիսյանի կողմից ստորագրված այդ պայմանագիրը չի ունեցել իրավական որևէ ուժ և, ըստ էության, բարեբախտաբար չի կիրառվել: Ինչ վերաբերում է Հ. Քաջազունու գնահատականին, ապա նա, արձանագրելով դաշնագրի կնքման փաստը, նշել է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «շատ էլ չէր տարբերվում Բաթումի դաժան դաշնագրից»³⁴: Այս կապակցությամբ պետք է ընդունել, որ Հայաստան գորք մտցնելու, նրա գիևուծը սահմանափակելու և Թուրքիայից կախման մեջ գցելու հարցերում երկու պայմանագրերով հողվածները իրար նման են, սակայն տարածքային, սահմանային հարցում Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը եսպես տարբերվել են իրարից: Եթե Բաթումի պայմանագրով թուրք-հայկական պետական սահմանն անցնում էր Արագած լեռան ամենաբարձր գագաթով, էջմիածնի շրջագծով, Սև ջուր գետով և այլն, ապա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այդ սահմանն անցնում էր Արաքս-Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի հունով՝ Հայաստանին թողնելով 4-5 գավառ:

³³ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կոստի պայմանագրերում, Երևան, 2000, էջ 58:

³⁴ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

Հավանաբար Հ Քաջագունու արտահայտած այս միտքը խորհրդային շատ հեղինակներ մեխանիկորեն կրկնել են և այդ երկու պայմանագրերը սխալմամբ նույնացրել են իրար:

Անփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել.

ա) Հ Քաջագունին սույն գիրքը գրել է որոշակի հանգամանքների և իր անձնական ապրումների ազդեցության տակ: Ես նպատակ է ունեցել վերագնահատել ՀՅԴ գործունեությունը այն միտումով, որպեսզի Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից և կարողանան համակերպվել ու հաշտվել բոլշևիկների ու խորհրդային իշխանության հետ:

բ) Դրանով հանդերձ պետք է ընդունել, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի հարցում նրա մեկնաբանությունների, տեսակետների ու գնահատականների մի մասը տեղին են ու հիմնավոր, իսկ մի շարք իրադարձությունների ու դրվագների վերաբերյալ գնահատականները, մեր կարծիքով, փաստարկված չեն, սուբյեկտիվ են, հաճախ կառուցված ենթադրությունների վրա:

НАРИНЕ МОВСЕСЯН

ОЦЕНКА ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ ПО РАБОТЕ О. КАЧАЗУНИ "АРФ ДАШНАКЦУТЮН БОЛЬШЕ НЕЧЕГО ДЕЛАТЬ"

РЕЗЮМЕ

К числу наиболее обсуждаемых и имеющих судьбоносное значение для армянского народа вопросов относится турецко-армянская война 1920 г., которую освещали многие авторы: мемуаристы, историки, политические деятели, в том числе – первый премьер-министр Первой Республики Армения Ованнесс Качазуни в работе "АРФ Дашнакцутюн больше делать нечего."

Качазуни написал работу в определенных обстоятельствах и под воздействием его личных переживаний. Он ставил перед собой

цель заново оценить деятельность АРФД с тем намерением, чтобы Дашнакцутюн удалась с политической арены, а также смогла приспособиться и примириться с большевиками и Советской властью.

При этом нужно признать, что его некоторые трактовки и оценки турецко-армянской войны 1920 г. уместны и обоснованны, а целый ряд оценок событий и эпизодов, по мнению автора, не подкреплены фактами, субъективны и часто построены на предположениях.

NARINE MOVSESYAN

THE ASSESSEMENT OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920
IN THE HISTORICAL STUDIES ACCORDING TO THE WORK
"THE ARF DASHNAKTSUTYUN HAS NOTHING TO DO
ANYMORE" BY H. KAJAZNUNI

SUMMARY

The Turkish-Armenian War of 1920 is one among the most disputed and important issues of fatal importance, which had been elucidated by numerous authors: memoir writers, historians, political figures, including Hovannes Kajaznuni the first Prime Minister of the first Republic of Armenia and his booklet "The ARF (Dashnaktsutyun) has nothing to do anymore".

a) Kajaznuni had written this booklet in definite circumstances and under the impact of his personal regret. He put as an aim to reevaluate the ARF activity striving to urge it to leave the political arena, as well as to adjust and come in terms with the Bolsheviks and Soviet power.

b) We should note that his approach and opinion of the Turkish-Armenian war of 1920 had been appropriate and well-ground; however, it is our assesment, that a number of his estimations of the earlier proceedings and events were not supported by the facts; they were one-sided and often based on presumptions.

ԽՈՐՀՐԿԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԱՎԱՆՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ*

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո, բնակչության լայն գանգվածների շրջանում գաղափարաքաղաքական ու մշակութային քարոզչություն իրականացնելու և կոմունիստական գաղափարներ արմատավորելու նպատակով, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ հանրապետությունում քաղաքական վերահսկողության հաստատմանը: Դրան էին միտված կրթամշակութային հաստատությունների (թատրոն, կինո, թանգարան, գրադարան, գրախանութ և այլն), տպարանների, մինչև իսկ երաժշտական գործիքների պետականացումը, հրատարակչական գործի կենտրոնացումը, այնուհետև քաղաքական լուսավորության կենտրոնացված համակարգի ստեղծմանն ուղղված քայլերն ու մամուլի պետական-կուսակցական վերահսկողությունը: Այս գործողություններին, բնականաբար, հաջորդեց գրաքննական համակարգի հաստատումը:

Արդեն 1921 թ. հուլիսից (խորհրդային Անդրկովկասում վերջինը) Խորհրդային Հայաստանում պարբերական մամուլի նկատմամբ նախնական ռազմական գրաքննություն էր իրականացվում Ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից: Պարբերականների վերջին եջում պարտադիր նշվում էր ռազմական գրաքննության թույլտվության մասին: Յուրադական միջոցառումների ընթացքում ռազմական գրաքննության շահերը հաշվի առնելու նպատակով Ռազմժողկոմատը համա-

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՆ, ԳՊԿ-ի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A057 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

գործակցում էր Լուսավորության ժողովմաստի քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչության (քաղլուսգլխվարչություն) հետ: 1922 թ. հունիսին ռազմական գրաքննության գործառույթը Ռազմժողովմաստից փոխանցվեց Արտակարգ հանձնաժողովին, իսկ հուլիսին ՀՍԽՂ-ում ցուցադրական միջոցառումների (թատրոն, կինո, երաժշտություն և այլն) գրաքննությունը վերապահվեց Լուսժողովմաստի քաղլուսգլխվարչությանը: Աշխարհ վարչությանը վերապահվեց նաև տպագրական գրաքննության լիազորությունը²⁰:

Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքական լուսավորության աշխատանքների ծավալների ընդարձակման պայմաններում 1922 թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ համառուսաստանյան քաղլուսվարական երրորդ համագումարը: Վերջինի որոշումները ոլորտում կտրուկ փոփոխություններ կատարելու տեսակետից սկզբունքային նշանակություն ունեցան:

Իհարկե, վերը նշված իրողությունները չշրջանցեցին Խորհրդային Հայաստանը: Հանրապետությունում քաղաքական վերահսկողության և գրաքննության արմատավորման գործընթացի պայմաններում ՀՍԽՂ լուսժողովմաստի կոլեգիան համապատասխան որոշում ընդունեց Քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչությունում կառուցվածքային փոփոխություններ կատարելու, գոյություն ունեցող որոշ բաժիններ լուծարելու և նորերը կազմակերպելու մասին: 1923 թ. հունվարից Քաղլուսգլխվարչությունն ուներ հետևյալ 4 բաժինները՝ իրենց ենթաբաժիններով. կազմակերպչական-հրահանգչական (տեղեկա-

²⁰ Տե՛ս Մուքիսյան Է. Կ., Մամուլի ռազմական գրաքննության սկզբնավորումը՝ Խորհրդային Հայաստանում, «Լրաբեր հուսարակալական գիտությունների», Երևան, 2016, N 3, էջ 53-62:

տու-վիճակագրական, հրահանգչական, քնդիանուր ենթաբաժիններով), արտադպրոցական ազիտացիոն-պրոպագանդիստական (ազիտացիոն, ակումբային, գրադարանային, գեղարվեստական-դեկորային (վերջինին էր վերապահված գրաքննական գործառույթը) ենթաբաժիններով), դպրոցադասընթացային ազիտացիոն-պրոպագանդիստական (անգրագիտության վերացման, մեծահասակների դպրոցի, ծրագրային-դասընթացային ենթաբաժիններով), ծրագրային-գրախոսական (ծրագրային-մեթոդական, գրախոսական, ինքնագարգացման հանձնաժողովի (վերջինի կազմում էր Արտադպրոցական աշխատանքի տունը) ենթաբաժիններով)³⁶։ Վարչության փոքրաթիվ աշխատակազմը և ֆինանսական միջոցների սղությունը արդյունավետ աշխատանք իրականացնելու հնարավորություն չէր ընձեռում։

1923 թ. փետրվարի 3-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի կազմակերպչական բաժնին ուղղված գրությունում Քաղլուսզլխվարչության նախագահ Դանիել Դզևունին խնդրում էր 6 կոմունիստ գործիչ գործուղել վարչությունում պաշտոններ զբաղեցնելու համար կազմակերպչական բաժնի վարիչ, երկու հրահանգիչ, տեղեկատու (ինժեռմացիոն) ենթաբաժնի վարիչ, գրաքննության բաժնի քարտուղար, ինքնագարգացման հանձնաժողովի քարտուղար³⁷։ Տուգահեռ՝ վարչության վերակազմավորման նախագիծ պատրաստվեց։ Մայիսի 15-ին այդ նախագիծն ուղարկելով Լուսժողկոմատի կազմակերպչական կենտրոնին՝ Դ. Դզևունին խնդրում էր շուտափույթ լուծում տալ վարչության վերակազմավորման հարցին՝ հատուկ շեշտելով, թե այլապես «հետագա աշխատանքը հնարավոր և արդյունավետ չէ»³⁸։

³⁶ ՀԱԽՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, Երևան, 1925, էջ 302։

³⁷ Հայրուստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 3, գ. 145, ք. 26։

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 709, ք. 40։

Նախագծում վարչության վերակազմավորման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրա՝ անհրաժեշտ կյուրակալ-ֆինանսական միջոցների չտիրապետելու հանգամանքով, ինչպես նաև ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի ազիտացիոն-պրոպագանդիստական բաժնի կողմից վարչության աշխատանքները «քավարար չղկավարելու» պատճառներով: Ըստ այդմ՝ առաջարկվում էր քաղլուսզլխվարչությունը կազմակերպչական տեսակետից թողնել Լուսժողկոմատի կազմում, սակայն ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի ազիտացիոն-պրոպագանդիստական բաժնի կողմից նրա ապարատի աշխատանքների անմիջական ղեկավարման համար վարչության նախագահին համատեղությամբ նշանակել Կենտկոմի ազիտպրոպագանդիստական բաժնի տեղակալ: Սրանով Կենտկոմի ազիտպրոպագանդիստական բաժնի կողմից նրա ապարատի ղեկավարելու էր իր բաժվարի տեղակալի միջոցով, որը՝ իբրև վարչության նախագահ, հանդիսանում էր նաև լուսավորության ժողկոմատի կոլեգիայի անդամ: Ունենալով կրկնակի ենթակայություն՝ Քաղլուսզլխվարչությունը միաժամանակ հաշվետու էր լինելու ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի ազիտպրոպագանդիստական և Լուսավորության ժողկոմատին:

Առաջարկվում էր նաև կրճատել վարչության ապարատը: Լուծարվելու էին կազմակերպչական-հրահանգչական և ծրագրային-գրախոսական բաժինները՝ իրենց ենթաբաժիններով: Պահպանվելու էին արտադպրոցական ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժինը (վերջինի վարիչը հանդիսանալու էր վարչության նախագահի տեղակալը)՝ գրադարանային և ակումբային (վերջինի մեջ էր մտնելու նաև թատերական սեկցիան) ենթաբաժիններով, ինչպես նաև դպրոցադասընթացային ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժինը: Լուծարվելու էր նաև վարչության արտադրական սեկցիան, գրախանութները ենթարկվելու էին զրա-

դարանային ենթաբաժնին, վարչության դահլիճը (այն գտնվում էր ԸՊՊՍՍԽԽՊԻԻ շենքում)՝ ակումբային ենթաբաժնին, իսկ կինոյի գործը փոխանցվելու էր ՊԵՍԿԻՆՈՅԻ հաշվեկշռին:

Գրաքննության աշխատանքները կանոնավորելու նպատակով առաջարկվում էր Կենտկոմի ազիտպրոպագանդի վարիչի տեղակալի (Քաղլուսզխվարչության նախագահը) նախագահությամբ կազմակերպել խաղացանկային (ռեպերտուարային) հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվելու էին ՀՄԿՂ պետական-քաղաքական վարչության (ՊՔՎ) և զինվորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի քարտուղարը, որը քաղլուսզխվարչության հաստիքացուցակում էր ընդգրկվելու, պետք է գրաքննության գծով տեխնիկական աշխատանք իրականացներ Ներկայացումների, համերգների, կինոժապավենների և այլնի, ինչպես նաև հրատարակությունների թույլտվությունները կենտրոնացվելու էր բացառապես հանձնաժողովի նախագահի ձեռքում: Հետադարձ հսկողության լիազորությունը վերապահվելու էր պետքազվարչությանը: Քաղաքական լուսավորության մարմինների աշխատանքների ընդհանուր գաղափարական ղեկավարման համար շարունակելու էր գոյություն ունենալ Քաղլուսզխվարչության կոլեգիան՝ բաղկացած Հայաստանի արհեստակցական միությունների (ՀԱՄԽ) խորհրդի մշակույթի բաժնի, Հայկական հրաձգային դիվիզիայի քաղաքական բաժնի, ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի, Հայաստանի կոմունիստական Լեռնասարդական միության կենտկոմի ազիտբաժինների վարիչներից և միլիցիայի զվարժող վարչության ներկայացուցիչ⁷⁹:

Քաղլուսզխվարչության վերակազմավորման առաջարկվող ծրագիրն արժանացավ Հայկոմկոմի կենտկոմի հավանությանը: Կենտկոմի քարտուղարության 1923 թ. մայիսի 23-ի կիս-

⁷⁹ Առաջին տեղում, ք. 41:

տում ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտույար Աշոտ Հովհաննիսյանն ան-
 ձամբ ներկայացրեց «Քաղլուսզխվարչության մասին» հարցը:
 Հավանության արժանացավ քաղլուսզխվարչության նախագա-
 հին միաժամանակ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ազիտպրոպագնդարի տե-
 ղակալ, իսկ վարչության ազիտբաժնարին՝ վարչության նախա-
 գահի տեղակալ եշանակելու առաջարկները: Գրաքննության վե-
 րաբերյալ որոշման նախագիծը քննարկելու համար կազմվեց
 հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվեցին Դանիել Դզնունին, Արտ-
 յուշա Մադաթովը, Դանուշ Շահվերդյանը և Գևորգ Պարզյանը:
 Հանձնաժողովի աշխատանքների ղեկավարումը հանձնաբար-
 վեց Դ. Դզնունուն, ում առաջարկվեց հաջորդ նիստին ներկայաց-
 նել հանձնաժողովի եզրակացությունը: Նույն նիստում որոշվեց
 Դ. Դզնունուն նշանակել Կենտկոմի ազիտպրոպագնդի վարիչի
 տեղակալ, իսկ լուսժողկոմատին առաջարկվեց մեկ շաբաթվա
 ընթացքում Քաղլուսզխվարչության նախագահի տեղակալի
 պաշտոնի համար թեկնածու առաջադրել⁶⁰: ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի
 նախագահության հունիսի 4-ի նիստում Դ. Դզնունին ներկայաց-
 րեց Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի
 (ոճպերտուարի) վերահսկողության վարչության կանոնադրու-
 յան նախագիծը: Այն հավանության արժանացավ և փոխանցվեց
 հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին՝
 համապատասխան ղեկրետով կյանքի կոչելու համար⁶¹: Իսկ
 հունիսի 7-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղարությունը որոշեց
 Գևորգ Քացախյանի փոխարեն Քաղլուսզխվարչության նախա-
 գահի տեղակալ նշանակել Ա. Իշխանյանին⁶²:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 9, ք. 23:

⁶¹ Նույն տեղում, գ. 7, ք. 25 շքջ., 25ա և շքջ.:

⁶² Նույն տեղում, գ. 9, ք. 24 շքջ.:

Արդեն հունիսի 21-ին ՀՄԽՀ ժողկոմխորից հաստատեց Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի վերահսկողության վարչության (պայմանական կերպով այն անվանենք «Հայգլավլիտ», ինչպես ընդունված է մյուս միութենական հանրապետությունների դեպքում⁴) կանոնադրությունը⁵:

Վանոնադրության առաջին հոդվածով ազդարարվում էր, որ «տպագիր նրկերի գրաքննության և ռեպերտուարի վերահսկողության բոլոր ճևերը միացնելու նպատակով» ՀՄԽՀ լուսավորության ժողկոմատի ենթակայության ներքո (վերջինի Քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչության կազմում) հիմնվում է Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի (ռեպերտուարի) վերահսկողության վարչություն (Գրատեպգլխվար, Հայգլավլիտ): Վերջինը գավառային գործկոմների ժողովրդական լուսավորության բաժիններին կից ունենալու էր իր տեղական մարմինները:

ՀՄԽՀ Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի վերահսկողության վարչությունը կազմված էր լինելու Պետքաղվարչության քաղաքական վերահսկողության բաժնի մեկ ներկայացուցից և Լուսժողկոմատի երկու ներկայացուցիչներից, որոնցից Քաղլուսգլխվարչության նախագահը հանդիսանալու էր Հայգլավլիտի նախագահը: Գործավարության ու հաշվապահության համար այն Քաղլուսգլխվարչության կազմում ունենալու էր պաշտոնական քարտուղար, նաև օգտվելու էր ՊԲՎ-ի քաղաքական վերահսկողության հաստիքներից: Հայգլավլիտի գավառային մարմինները կազմակերպվելու էին Քաղլուսգլխվար-

⁴ Այսպես՝ Խորհրդային Բելառուսում գրաքննություն իրականացնող մարմինը հասկանվում է «Госиздат», Խորհրդային Ուկրաինայում՝ «Укрлитиздат» և այլն:

⁵ ՀԱԿ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 132, ք. 13 շրջ:

չության և ՊԲՎ-ի տեղական մարմինների ներկայացուցիչներից՝ գավառաղլուսվարի ղեկավարությամբ:

Հայզավլիտի և նրա տեղական մարմինների պարտականությունն էր.

«ա. Բոլոր տպագրելիք կամ տարածելիք թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր երկերի, պարբերական հրատարակությունների, արտանկարչությունների, պատկերների, քարտեզների և այլնի նախաքննությունը:

բ. Առանձին երկերի, այլև պարբերաթղթերի հրատարակության թույլտվությունը:

գ. Ցանկեր կազմելը այն տպագիր երկերի, որոնց վաճառումն ու տարածելն արգելված է:

դ. Բոլոր տպագրական օրգանների հրատարակությանց, տպարանների, գրադարանների, գրախանութների և արտանկարչության արհեստանոցների (լուսանկարչատների, կինոստուդիաների, տեղագրական արհեստանոցների և այլն) համար պարտադիր կանոնների, կարգադրությունների և հրահանգների հրատարակությունը:

և. Ռեպերտուարներ՝ դրամայի, օպերայի, օպերետայի, համերգների, կինոժապավենների և այլն, նայելը և նրանց հրապարակային ներկայացման կամ ցուցադրության թույլտվությունը:

զ. Դասախոսություններ նայելը դասախոսների ներկայացրած թեզիսներով և նրանց թույլտվությունը»:

Հայզավլիտի և նրա տեղական մարմինների իրավասության ներքո էր հակախորհրդային քարոզության նշաններ պարունակող, ռազմական կամ պետական գաղտնիք բացահայտող, խորհրդային իրականությունը «չարամտությամբ ծաղրող», կրոնական մոլեռանդություն, «խիստ ցավազին անհատականություն», ազգայնամոլություն (շովինիզմ) և ազգայնականություն.

պոռնկագրություն և «արկածախնայրական էլուզակություն» պարունակող աշխատանքների տպագրությունը, տարածումը կամ գեղարվեստական գործերի, կինոժապավենների հրատարակային ներկայացումն ու ցուցադրությունն արգելելը: Գրաքննությունից ազատվում էին կոմունիստական կուսակցության մամուլը, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների (Կենտրոնական գործադիր կոմիտե, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ), Պետական հրատարակչության, զամբաղլուսվարների հրատարակչությունները և էջմիածնի զիտական ինստիտուտի զիտական աշխատանքները: Հայզլավլիտի և նրա տեղական մարմինների պարտականությունն էր վերջինների պարագայում «միջոցներ ձեռք առնել զինվորական գրաքննության շահերն ըստ ամենայնի ապահովելու համար»: Գերատեսչական առանձին հրատարակչությունները կարող էին գրաքննությունից ազատվել միայն Հայզլավլիտի և համապատասխան ժողկոմատի փոխադարձ համաձայնությամբ: Ըստ այդմ էլ, բացի նշվածներոց, Խոյրիդային Հայաստանի տարածքում մնացած ողջ տպագիր արտադրանքի, թատրոններում կամ բաց բեմերի վրա ցուցադրվող թատերական, համերգային և այլ բնագրերի ու կինոժապավենների վրա պետք է լիներ Հայզլավլիտի կամ նրա տեղական մարմինների թույլտվությունը:

Սահմանվում էր, որ տպարանների, արտանկարչական արհեստանոցների և ցուցադրական (ռուս. բնագրում՝ зрелищная, հայ. բնագրում՝ տեսլահանդեսների) հաստատությունների ղեկավարները պարտավոր էին «անշեղ հսկողություն ունենալ», որպեսզի իրենց տպարաններում տպագրվող թատերախաղերի, համերգների և այլ բնագրերն ու ստեղծագործությունները, լույս տեսնող արտանկարներն ու ցուցադրվող կինոժապավենները, բացի վերը հիշատակված բացառություններից, ունենան

Հայզավլիտի կամ նրա տեղական մարմինների թույլտվության նշագրումը՝ հակառակ դեպքում ենթակա էին դատական պատասխանատվության: Տպարանների և լուսանկարչատների տերերն ու դեկավարները պարտավոր էին յուրաքանչյուր տպագիր և արտանկարած աշխատանքներից, իսկ ներկայացումներ ցուցադրող հաստատությունների դեկավարները ցուցադրվող գործերից (երաժշտություն, դրամա և այլն) 5-ական օրինակ ներկայացնել գրաքննական մարմիններին: Պետկինոն ևս գրաքննության էր հանձնելու սցենարների գրքույվկների ու մակագրությունների 5-ական օրինակներ, ինչպես և սև ներկայացներ փորձական ժապավենները⁴⁴:

Նշյալ կանոնադրությունը, որով իր սլրակտիկ գործունեության ընթացքում առաջնորդվում էր Հայզավլիտը, ՌՍԴԽՉ լուսժողկոմատի Գլավլիտի 1922 թ. հունիսի 6-ի կանոնադրության տեղայնացված տարբերակն էր:

Ավելորդ չէ նշել, որ ՀՍԽՉ ժողկոմխորհի կողմից 1923 թ. հուլիսի 5-ին լուսժողկոմատին ուղարկված Հայզավլիտի կանոնադրությունը կրում էր «հույժ գաղտնի» նշագրումը: Այն բազմացվել էր սահմանափակ քանակով՝ ընդամենը 5 օրինակ. քաղլուսզլխվար Դանիել Դզնունու, լուսժողկոմ Ասքանազ Մուսվաթի և լուսժողկոմատի կոլեգիայի անդամ և կազմակերպչական կենտրոնի վարիչ Հայկ Յաղուբյանի համար, 2 օրինակ էլ գործերում էր պահվելու⁴⁵:

Փաստորեն, Հայզավլիտի կազմակերպմամբ և նրա անդրանիկ կանոնադրության համաձայն միաձուլվեց գրաքննության բնագավառում պետական-կուսակցական քաղաքականությունը: Քաղլուսզլխվարչության նախագահը, ով միաժամա-

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 2ա, գ. 1, թ. 54 և շրջ., ց. 1, գ. 121, թ. 133 և շրջ.:

⁴⁵ Նույն տեղում, ց. 2ա, գ. 1, թ. 54:

նակ ՀԿ(բ)Կ կենտրոնի ազիտպոպուլարի տեղական էր. դառնում էր հանրապետության թիվ մեկ գրաքննիչը, իսկ գրաքննության բաժնի քարտուղարը փաստացի իրականացնում էր ամենօրյա գրաքննական աշխատանքները, այն է՝ գրաքննում էր բոլոր հրատարակությունների, հայտարարությունների, աֆիշաների, թատերական ներկայացումների, համերգների, երեկույթների, կինոժապավենների և այլնի վերաբերյալ ստացված հայտերը: Գավառներում այդ գործառույթն առժամանակ վերապահվեց զավթադուսվարների՝ մինչև գրաքննիչների հաստիքների հարցի լուծումը:

АМО СУКИАСЯН

СОЗДАНИЕ ГЛАВЛИТА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В последующий за советизацией Армении период в республике начался процесс по внедрению политического контроля и цензуры. В этих условиях коллегия Народного комиссариата просвещения СССР в начале 1923 года приняла решение по реорганизации главного управления политического просвещения наркомата. Эта идея была одобрена в ЦК КП(б) Армении. На заседании Президиума ЦК КП(б) Армении 4-го июня 1923 г. было решено в составе главного управления политпросвета учредить Управление по делам литературы, издательства и контроля за репертуаром (Армглавлит). Согласно утвержденного Советом Народных Комиссаров СССР устава Армглавлита (21 июня 1923 г.), государственная и партийная политика в области цензуры были

объединены. Председатель Главполитпросвета, который одновременно являлся заместителем заведующего агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б) Армении, стал главным цензором республики, а секретарь Армглавлита осуществлял ежедневную цензорскую работу.

HAMO SUKIASYAN

ORGANIZATION OF THE GLAVLIT OF SOVIET ARMENIA

SUMMARY

During the next period followed by the Sovietization of Armenia a process of political control and censorship started to root. In these conditions in early 1923 the Collegium of People's Commissariat of Enlightenment of SSRA made a decision on reorganization of the General Department of Political Enlightenment. This idea was approved by the CPA(b) Central Committee. On June 4, 1923 the Presidency session decided to organize a control directorate of Literature, publishing and repertoire (Armglavlit) within the structure of the General Department. According to Armglavlit Charter adopted on June 21 by the Council of People's Commissariat of SSRA, the state and party politics were joined within the domain of censorship. The President of the General Department of Political Enlightenment, who was at the same time the Deputy Head of Agitation-Propaganda Department of CPA(b) Central Committee became the first censor of the Republic and the Secretary of Armglavlit carried out the daily work concerning the censorship.

ՀԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1992-2011 թթ.

Քաղաքական հարաբերություններ

Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետությունը (ԵԱՀ) արաբական աշխարհի քաղաքական «ծանրաքաշային» ու տարածաշրջանի առաջատար պետություններից մեկը: Եգիպտոսի հետ երկկողմ համագործակցության սերտացումը բխում է Հայաստանի Հանրապետության շահերից՝ հատկապես արաբական և մահմեդական աշխարհի հետ ՀՀ արտաքին քաղաքականության աղյուսավետ իրականացման տեսանկյունից:

Հայաստանը և Եգիպտոսը դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատել 1992 թ. մարտին: Կահիրենում ՀՀ դեսպանությունը բացվել է 1992 թ. սեպտեմբերին, իսկ Երևանում՝ Եգիպտոսի դեսպանությունը 1993թ. ապրիլին:

Երկու երկրների միջև տեղի են ունեցել բարձրաստիճան անձանց տարբեր փոխայցելություններ, այդ թվում Եգիպտոս են այցելել Հայաստանի նախագահները (1992 թ. և 2007 թ.), Ազգային ժողովի նախագահները (1997 թ. և 2010 թ.), ՀՀ վարչապետը (2005 թ.), իսկ 1992 թ. Հայաստան է այցելել Եգիպտոսի վարչապետը:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր Հայաստանը և Եգիպտոսը ստորագրել են համագործակցության չորս տասնյակից ավելի փաստաթղթեր՝ համաձայնագրեր, արձանագրություններ և փոխըմբռնման հուշագրեր: Ստեղծվել է լուրջ իրավապայմանագրային բազա երկկողմ հարաբերությունները զրեթե բոլոր բնագավառներում զարգացնելու համար:

1993 թ. երկու երկրների արտգործնախարարությունների միջև ստորագրվել է դիվանագիտական խորհրդակցություններ

անցկացնելու մասին փոխըմբռնության հուշագիր, և 1997 թ. սկսած յուրաքանչյուր տարի կողմերի միջև տեղի են ունեցել պարբերական դիվանագիտական խորհրդակցություններ փոխարագործ-նախարարների մակարդակով: Դիվանագիտական խորհրդակցությունները մեծապես նպաստել են կողմերի միջև քաղաքական համագործակցության զարգացմանը, ինչը հատկապես դրսևորվել է միջազգային կազմակերպություններում, որտեղ երկու երկրները միմյանց աջակցություն են ցուցաբերում տարբեր հարցերում, սատարում, ինչպես նաև տարբեր համանախնդրների ընտրություններում միմյանց թեկնածուներին:

1993 թ. Եգիպտոսի արտգործնախարարությունում ստեղծվեց ԱՊՀ երկրների հետ տեխնիկական համագործակցության հիմնադրամ, որի նպատակն է ԽՍՀՄ փլուզումից հետո աշխուժացնել կապերն ու համագործակցությունը անկախություն ձեռք բերած նոր երկրների հետ՝ տարբեր ոլորտներում կադրերի վերապատրաստման, փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող ասպարեզներում այցելությունների կազմակերպման, տարբեր համատեղ ծրագրերի իրականացման միջոցով: 1993-2010 թթ. Հայաստանից ավելի քան 1500 մասնագետներ (դիվանագիտության, անվտանգության, ներքին գործերի, առևտրի, բանկային համակարգի, առողջապահության, արաբագիտության և այլ ոլորտներից) մասնակցել են Հիմնադրամի կողմից Եգիպտոսում կազմակերպված վերապատրաստման դասընթացների:

1996 թ ստորագրվել է համագործակցության արձանագրություն ՀՀ նախագահի վերահսկողական ծառայության և ԵԱՀ վարչական վերահսկողության ծառայության միջև: Այս տարիների ընթացքում երկու զերատեսչությունների միջև իրականացվել են մի շարք փոխայցելություններ, որոնց ընթացքում երկու երկր-

ների վերահսկողական ծառայությունները ծանոթացել են միմյանց փորձին և համագործակցության սերտ կապեր հաստատել:

2005-2010 թթ. ընթացքում լուրջ առաջընթաց է արձանագրվել երկկողմ հարաբերություններում: ՀՀ վարչապետի առաջին այցելությունը 2005 թ. դեկտեմբերին, ինչպես նաև 2007 թ. ապրիլին 15-ամյա ընդմիջումից հետո ՀՀ նախագահի պաշտոնական այցը Եգիպտոս՝ որակական նոր մակարդակի վրա բարձրացրեցին հայ-եգիպտական քաղաքական երկխոսությունը: 2009 թ. փետրվարին պաշտոնական այցով Եգիպտոսում է գտնվել ԱԳ նախարարը, իսկ 2010 թ.՝ ՀՀ ԱԺ նախագահը:

Եգիպտոսն ի սկզբանե որդեգրել էր չեզոք և անկողմնակալ դիրքորոշում ԼՂ հիմնահարցի նկատմամբ: Տարբեր առիթներով պաշտոնական Կահիրեն հայտնել է «ԼՂ հակամարտությունը միմիայն խաղաղ միջոցներով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում և միջազգային իրավունքի սկզբունքների համաձայն» կարգավորելու իր սկզբունքային և անփոփոխ դիրքորոշման մասին:

Կահիրեում է գտնվում Արաբական պետությունների լիգա կազմակերպության (ԱԳԼ) կենտրոնակայանը: Հայաստանն ակտիվացրեց իր համագործակցությունը այդ կազմակերպության հետ 2005 թվականից, երբ Հուշագիր ստորագրվեց ՀՀ ԱԳԼ-ի և ԱԳԼ-ի միջև, իսկ 2008 թվականից ՀՀ նախագահի հրամանագրով Եգիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանը համատեղության կարգով նշանակվեց ԱԳԼ-ում ՀՀ Լիազոր ներկայացուցիչ:

Առաջին անգամ արաբական այդ միակ և հեղինակավոր կազմակերպությունում դեսպանի մակարդակով ՀՀ ներկայացվածությունը կարևոր քայլ կարելի է համարել Հայաստան-արաբական աշխարհի հարաբերությունների հետագա ծավալման ու խորացման ուղղությամբ: Այն նոր որակ և մակարդակ ապահովեց արաբական երկրների հետ ՀՀ երկկողմ ու բազմակողմ հա-

մագործակցության համար՝ հնարավորություն ընձեռելով ԱԳԼ-ի շրջանակներում տարբեր բնույթի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նախաձեռնություններով հանդես գալու, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ու միջազգային կարևոր այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ մեր պետության ղիրքորոշումները ներկայացնելու ու պարզաբանելու համար:

Հայաստանը, որպես առաջին քրիստոնյա պետություն, և Եզիպտոսը, որպես իսլամական աշխարհի առաջատար երկրներից մեկը, հատկապես այսօր կարող են և պետք է հանդես գան տարբեր համատեղ նախաձեռնություններով՝ «քաղաքակրթությունների երկխոսության» կարգախոսի տակ: Դժվար է գտնել մահմեդական որևէ երկիր, ուր հայերը պատմության ընթացքում զբաղեցրած լինեն այդքան բարձր **քաղաքական** պաշտոններ՝ վայելելով հասարակության անվերապահ հարգանքն ու վստահությունը: Եզիպտոսում հայերի թողած քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարուստ ժառանգությունը, երկու ժողովուրդների պատմամշակութային սերտ կապերը հանդիսանում են այն հզոր հիմքը, որի վրա ներկայումս հնարավոր է խարսխել այդ «երկխոսությունը» նաև միջազգային հարթակներում ու բազմակողմ ձևաչափով:

Առևտրատնտեսական համագործակցություն

Եզիպտոսը հայկական արտադրանքի սպառման հսկայական շուկա է, ինչպես նաև Աֆրիկա մայրցամաք՝ ուտոք գործելու և տարածվելու հիմնական ուղի: Եզիպտոսում կարող են լայն սպառում գտնել հայկական գյուղատնտեսական, քիմիական, էլեկտրոնային և այլ բնագավառների ապրանքները: Եզիպտոսից Հայաստան հնարավոր է ներկրել տեքստիլի, դեղագործական արտադրանք, ինչպես նաև որոշ էլեկտրական սարքավորումներ: Համատեղ փոխշահավետ ծրագրեր հնարավոր է իրա-

կանացնել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, գրոսաշրջության, տեքստիլի, գյուղմթերքների վերամշակման, սննդի, դեղատաղրության և այլ բնագավառներում:

1992 թ. Հայաստանի և Եգիպտոսի կառավարությունների միջև ստորագրված տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագրի հիման վրա ձևավորվել է հայ-եգիպտական միջկառավարական հանձնաժողով: Կայացել է հանձնաժողովի 4 նիստ (1996 թ. Երևանում, 1997 թ. Կահիրեում, 2002 թ. Երևանում, 2005 թ. Կահիրեում), որոնց արդյունքում հստակեցվել են երկու երկրների միջև տնտեսական, գիտատեխնիկական և այլ ոլորտներում համագործակցության զարգացման հնարավորություններն ու հեռանկարները:

Հայաստանը 4 անգամ մասնակցել է յուրաքանչյուր տարի Կահիրեում կազմակերպվող միջազգային արդյունաբերական ցուցահանդեսին թե՛ պաշտոնական և թե՛ գործարարների մակարդակով:

Հայաստանի և Եգիպտոսի միջև առևտրատնտեսական համագործակցությունը խթանելու ուղղությամբ ամենակարևոր իրադարձությունը 2005 թ. դեկտեմբերին ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի պաշտոնական այցելությունն էր Եգիպտոս: Այցը լուրջ նախադրյալներ ստեղծեց հայ-եգիպտական տնտեսական համագործակցության հետագա զարգացման և խորացման համար: Այցելության ընթացքում ստորագրվեց տնտեսական կարևորագույն համաձայնագրերից մեկը՝ «Երկակի հարկումից խուսափելու վերաբերյալ համաձայնագիրը»:

Նույն թվականին ՀՀ Սահմանադրական դատարանը վերանայեց իր կողմից դեռևս 1996 թ. կայացրած որոշումը, որի համաձայն կասեցվել էր ՀՀ և Եգիպտոսի միջև ստորագրված «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության

համաձայնագրի՝ վավերացման գործընթացը: 2005 թ. մայիսին ՀՀ Մանկանադրական դատարանը, հիմնվելով Եզիպտոսում ՀՀ ղեկավարությունից ստացված կյուբերի և պարզաբանումների վրա, դրական որոշում կայացրեց Այսայիտով, վերացվեց իրավական հիմնական խոչընդոտը հայ-եզիպտական առևտրատեսուսական հարաբերությունների զարգացման և համագործակցության հետագա խորացման համար:

Առաջին անգամ Կահիրեում 2005 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցավ Հայ-եզիպտական գործարար համաժողով, որին մասնակցեցին շուրջ 20 հայկական ընկերությունների ներկայացուցիչներ: Գործարար համաժողովի ընթացքում ՀՀ և Եզիպտոսի առևտրաարդյունաբերական պալատների նախագահները համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեցին: ՀՀ Զարգացման գործակալության գործադիր տնօրենը Եզիպտացի շուրջ 60 խոշոր գործարարների ներկայացրեց ՀՀ տնտեսական վիճակն ու զարգացման հիմնական ուղղությունները: Երկու պալատների նախագահների միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց Կահիրեում ՀՀ առևտրաարդյունաբերական պալատի ներակայացուցչություն բացելու վերաբերյալ:

2007 թ. ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի Եզիպտոս պաշտոնական այցի ընթացքում համագործակցության համաձայնագիր կնքվեց Հայաստանի արդյունաբերողների ու գործարարների միության և Եզիպտոսի գործարարների ասոցիացիայի միջև:

Իրավապայմանագրային լուրջ հենքի ստեղծումն ու գործարար տարբեր նախաձեռնությունները սովեցին իրենց դրական արդյունքը: 2004-2009 թթ. ընթացքում շուրջ 12 անգամ աճեց Հայաստանի և Եզիպտոսի միջև առևտրաշրջանառության ծավալը¹:

¹ ՀՀ մաքսային պետական կոմիտեից ստացված տվյալների համաձայն, էրև 2004 թ. առևտրաշրջանառությունը ընդամենը 400 հազ. ԱՄՆ դոլար էր, ապա 2008 թ. այն արդեն կազմեց շուրջ 7 մլն ԱՄՆ դոլար:

2006-2008 թթ. ընթացքում եզիպտոսում ՀՀ դեսպանության աջակցությամբ սկսվեց մի շարք ներդրումային ծրագրերի իրականացումը Հայաստանում, գրոսաշրջության և գյուղատնտեսության բնագավառում:

2008 թ. հունվարին հայկական գյուղատնտեսական ապրանքները (մրգերի տարբեր տեսակի պահածոները) ՀՀ անկախությունից ի վեր առաջին անգամ մուտք գործեցին եզիպտական շուկա: Նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց շուրջ 360 մլն. դոլար ներդրումներ իրականացնելու վերաբերյալ: 2008 թ. հուլիսին Հայաստան այցելեց եզիպտական հայտնի ներդրումային ընկերության «Արտոկ Գրուպ»-ի պատվիրակությունը՝ ՀՀ-ում խոշորածավալ ներդրումներ իրականացնելու հնարավորությունները քննարկելու նպատակով: 2008 թ. սկսեցին իրականացվել չարթերային թփչյւններ Երևանից – Շարմ էլ-Շեյխ հայ գրոսաշրջիկների համար, ինչը հանգեցրեց նաև եզիպտոս այցելող հայ գրոսաշրջիկների թվի աննախադեպ կտրուկ ավելացմանը:

Հաջորդ տարում երկկողմ տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանն ուղղված մի շարք նախաձեռնություններ եղան: 2009 թ. եզիպտական «ՄՋ Ինվեսթմենտ» ընկերությունը շուրջ 50 մլն. ԱՄՆ, դոլարի ներդրումային ծրագիր նախաձեռնեց Հայաստանում՝ գյուղմթերքների արտադրության, գորգագործության և կապիտալ շիանարարության բնագավառներում:

Եզիպտոսը միջազգայնորեն ճանաչված փորձ ունի դեղարտադրության ասպարեզում և պատրաստակամություն է հայտնել Հայաստանին աջակցել այդ ոլորտում: Երևանում տարբեր վակցինաների և դեղորայքի համատեղ արտադրությունը կազմակերպելու փորձ կատարվեց²:

² Մասնավորապես՝ ՀՀ-ում ինսուլինի արտադրություն հիմնելու ծրագիրը երկարատև քննարկումներից և փոխաջնջություններից հետո մի շարք սուբսիդիով պատմանակներով շիրականացվեց:

2009 թ. եզիպտական ամենամեծ էլեկտրական սարքավորումների արտադրող «Էլ-Մուեդի քեյբլս» ընկերության ներկայացուցիչները այցելեցին Հայաստան՝ համագործակցության հետևանքները քննարկելու նպատակով: Այդ տարի հիմնադրվեց «Հայ-եզիպտական գործարար ասոցիացիան», որի նախագահը դարձավ հայտնի գործարար Մազդի Զեդը՝ «ՄՁ Ինվեսթմենտ» ընկերության հիմնադիրն ու սեփականատերը: Ասոցիացիայի մեջ ընդգրկվեցին շուրջ 150 եզիպտացի գործարարներ, որոնք ներկայացնում են երկրի ամենախոշոր և հայտնի ընկերությունները՝ զբոսաշրջության, սննդի արտադրության, շինարարության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և այլ ոլորտներում:

ՀՀ և Եզիպտոսի միջև տրանսպորտային ուղիների հիմնական խոչընդոտը վերացնելու դեպքում երկկողմ առևտրի ծավալները կարող են սրբնթաց աճ արձանագրել: Աֆրիկյան մայրցամաքի հետ Հայաստանի առևտրատնտեսական կապերը սերտացնելու համար ստեղծված են բոլոր նախադրյալները:

Գիտակրթական բնագավառ

Գիտակրթական բնագավառում նշանակալի իրադարձություն էղավ 2007 թ. Կահիրեի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում Հայագիտական կենտրոնի հիմնադրումը:

250 հազար ուսանող ունեցող Եզիպտոսի «մայր ԲՈՒՆում», որը Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ համալսարանն է, Հայագիտական կենտրոնի հիմնումը ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական մեծ նշանականություն ունեցող իրադարձություն կարելի է համարել: Կենտրոնի բացումը պատմական էր այն առումով, որ այն դարձավ տարածաշրջանում գործող առաջին հայագիտական կենտրոնը: 2008 թ. սկսած Կենտրոնում դասավանդվում է հայոց լեզու և հայ ժողովրդի պատմություն դասընթացները, ինչպես նաև դասախոսություններ են կարդացվում հայ մշակույթի, հայ-արաբական և հայ-եզիպտական հա-

րաբերությունների վերաբերյալ: Ի դեպ, 2007 թ. ղեկավարներին համալսարանի ուսանողության համար առաջին դասախոսությունը «Հայ-արաբական պատմական առնչություններ» թեմայով կարդաց ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը: Դասախոսությունն այնուհետև Հայագիտական կենտրոնի կողմից հրատարակվեց արաբերեն լեզվով առանձին գրքուկով:

2007 թ. ապրիլի 29-ին ԵԱՀ բարձրագույն կրթության նախարարի հովանավորությամբ Կաեիրեի համալսարանի հայագիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնում տեղի ունեցավ հայ-արաբական հարաբերություններին նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը՝ «Հայաստան-արաբական աշխարհ. անցյալը և ներկան» խորագրով: Գիտաժողովը կազմակերպվել էր Եզիպտոսում ՀՀ ղեկավարության ու Եզիպտահայ բոլոր կազմակերպությունների համատեղ ջանքերով: Գիտաժողովի բացումը կատարեցին ԵԱՀ բարձրագույն կրթության նախարարի առաջին տեղակալ Անմադ Խեյրին և Եզիպտոսում ՀՀ ղեկավար Բ. Կարապետյանը: Գիտաժողովին մասնակցում էին քսանից ավելի ճանաչված արաբ հայագետներ՝ հրավիրված Եզիպտոսից, Սիրիայից, Լիբանանից, ինչպես նաև հայ արաբագետներ ՀՀ-ից: Նման ներկայացուցչական միջազգային գիտաժողով տարածաշրջանում իրականացվեց առաջին անգամ: Զեկուցումները նվիրված էին հայ-արաբական և հայ-խուլամական հարաբերությունների պատմական տարբեր փուլերի լուսարանմանը, արաբական երկրներում հայ համայնքների դերին, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ արաբների դրական դիրքորոշմանը և այլն: Գիտաժողովին զուգահեռ տեղի ունեցավ արաբալեզու հայագիտական գրականության ցուցահանդես:

Այնուհետև՝ 2008 թ. մարտին, Հայազիտական կենտրոնում կայացավ երկրորդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր «Հայ-արաբական մշակութային առնչություններին»: Գիտաժողովին նույնպես մասնակցեցին արաբագետներ և հայագետներ ՀՀ-ից, Եգիպտոսից, Միրիայից և Լիբանանից:

Իր գործունեության երկու տարվա ընթացքում Կահիրեի համալսարանի հայազիտական կենտրոնը արդեն իսկ հասցուել է կազմակերպել երկու միջազգային գիտաժողով, ինչպես նաև հրատարակել 5 գիրք արաբերեն լեզվով՝ հայ-արաբական, հայ-եգիպտական բարեկամության և Հայոց պատմության վերաբերյալ:

Այսպիսով, Հայազիտական կենտրոնը սկսեց կատարել երկու պետությունների միջև համագործակցության ու հայ-արաբական բարեկամության ամրապնդմանն ուղղված կարևորագույն առաքելությունը: Հատկանշական է, որ ՀՀ կառավարությունն առաջին անգամ պետական բյուջեում գումար հատկացրեց հատուկ Կահիրեի համալսարանի հայազիտական կենտրոնի համար: Իսկ Կենտրոնի հիմնադրման պահից ի վեր նյութական և բարոյական աջակցություն ցուցաբերեցին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի Հայոց Առաջնորդարանները, ինչպես նաև ՀԲԸՄ Եգիպտոսի շրջանակային հանձնաժողովն ու Կահիրեի մասնաճյուղը: Համահայկական այս Կենտրոնի աշխատանքները համակարգելու և անխափան գործունեությունը ապահովելու նպատակով Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանությանը կից ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով:

2006 թ. փետրվարին Հայոց գրերի տեղծման 1600-ամյակի կապակցությամբ Ալեքսանդրիայի պատմական գրադարանում տեղի ունեցավ Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանից բերված հին ձեռագրերի ցուցահանդես, որը շարունակվեց երկու շաբաթ գրադարանի կենտրոնական ընթերցասրահում: Ջուզահեռաբար Ալեքսանդրիայի գրադարանում կազմակերպվեց գիտաժողով

նվիրված «Հայ-եզիպտական պատմամշակութային առկառնություններին», որին մասնակցեցին Մատենադարանի տնօրեն, ակադեմիկոս Ս.Արևշատյանը, ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, ԵՊՀ ռեկտոր, ակադեմիկոս Ռ.Մարտիրոսյանը, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Ե. Հովհաննիսյանը, ինչպես նաև Եզիպտոսի մի շարք անվանի գիտնականներ: Գիտաժողովի բացումը կատարեցին Ալեքսանյրիայի գրադարանի տնօրեն Ի. Սարազելդինև ու Եզիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանը: Գիտաժողովի նյութերը ամփոփվեցին առանձին հրատարարակված գրքի մեջ:

2007 թ. ապրիլին Երևանի բժշկական համալսարանի և Կահիրեի համալսարանի միջև ստորագրվել է համագործակցության մասին համաձայնագիր: ՀՀ կողմից արդեն իսկ չորս կրթաթոշակ է տրամադրվել եզիպտոսցի երիտասարդներին ԵՊՀ-ում և ԵՊՀ-ում ուսանելու նպատակով:

Համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից տրամադրված կրթաթոշակի՝ 2007 թ. ՀՀ անկախությունից ի վեր առաջին անգամ Հայաստան ժամանեցին 3 եզիպտացիներ՝ ֆիզիկա և մաթեմատիկա մասնագիտություններով դոկտորանտուրայում ուսանելու նպատակով: Յուրաքանչյուր տարի ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի 5 ուսանող վերապատրաստում են անցնում Կահիրեի համալսարանում և օտարերկրացիներին արաբերեն լեզվի ուսուցման կենտրոնում: Մինևույն ժամանակ ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դասախոսներն ու ուսանողները եզիպտական հիմնադրամի աջակցությամբ մասնակցում են դասընթացների արաբագիտության ոլորտում:

Կրթության ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ ստորագրված են թե՛ միջպետական իրավական փաստաթղթեր և թե՛ միջբուհական բազմաթիվ հուշագրեր ու գործնական ծրագրեր:

Համագործակցությունը մշակույթի բնագավառում

Պիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր Հայաստանի և Եգիպտոսի միջև ակտիվ համագործակցություն է ծավալվել եւս մշակույթի բնագավառում:

1997 թ. մարտին Կահիրեում ստորագրվել է Գիտության, կրթության և մշակույթի բնագավառներում համագործակցության մասին համաձայնագիր: 1998 թ. հունվարին կայացել է Հայաստանի մշակույթի և արվեստի առաջին փառատունը Եգիպտոսում (ծրագրում՝ հայ արվեստի վարպետների էլույթներ, հայկական գեղանկարչության, գորգերի և մանրաքանդակների ցուցահանդեսներ, հայկական ֆիլմերի փառատոն): 1999 թ. հուլիսի 20-27-ը Հայաստանում տեղի ունեցավ Եգիպտոսի մշակույթի և արվեստի փառատունը: 2005 թ. դեկտեմբերին երկու երկրների միջև ստորագրվեց «Մշակութային համագործակցության գործնական ծրագիրը՝ 2006-2009 թթ. համար»:

2007 թ. հուլիսի 19-29-ը Երևանում անցկացվեց Եգիպտոսի մշակույթի շաբաթ, որի շրջանակներում կայացան Լուսինյան բնակարանների համույթի էլույթները, գեղանկարիչ Ֆ. Աբդել Հաֆիզի կտավների ցուցահանդեսը Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, ինչպես եւս եգիպտական ֆիլմերի փառատունը: 2007 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի Եգիպտոս այցի ընթացքում տեղի ունեցան ՀՀ Օպերայի և բալետի Ազգային ակադեմիական թատրոնի հյուրախաղերը Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, որտեղ **առաջին անգամ** ներկայացվեց «Գայանե» բալետը: Միջոցառմանը ներկա էին երկու երկրների առաջին տիկիները, և այն նվիրված էր Եգիպտոսի և ՀՀ միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 15-ամյակին: 2010 թ. աշունը տեղի ունեցան հայկական մշակույթի օրեր Եգիպտոսում:

Չնայած հայերի երկարատև պատմական ներկայությանն ու Եգիպտոսում թողած բացասիկ հարուստ ժառանգությանը՝ տասնամյակներ շարունակ երկրի հանրային որևէ վայրերում

հայկական հուշարձան գոյություն չունեն (բացի Ալեքսանդրիայի Օպերայի բակում Նուբար փաշայի հուշարձանից): Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանությունը ևսխաձեռնեց Հայ-եգիպտական բարեկամության հուշարձանի պատրաստումը եգիպտահայ ճարտապարետ Մարգիս Թոսունյանի կողմից: Հուշարձանի բացման պաշտոնական արարողությունը Կահիրեի կենտրոնական «Հուտիյա» (Ազատություն) զբոսայգում տեղի ունեցավ 2007 թ. ապրիլին ՀՀ ևսխաձեռնեց Եգիպտոսայցի ընթացքում:

Յուրաքանչյուր տարի հայ արվեստագետներն ու դերասանները մասնակցել են Կահիրեի բիեննալեին և փորձարարական թատրոնների միջազգային փառատոնին: 2007 թ. հայ նկարիչ Թեևի Վարդանյանը արժանացավ Կահիրեի բիեննալեի «Ոսկե գավաթին»:

Հայ համայնքը

Ներկայիս Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետությունը (արաբերեն այն անվանում են «Գումհուրիյա Միսր ալ-Արաբիյա»), Հին Արևելքի այն երկրներից է, որը գործունե փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել պատմական Հայաստանի ևսխաձեռնեց Եգիպտոսի հետ դեռևս փարավոնյան շրջանում: Հայ-եգիպտական առնչությունները շարունակվել են հետագայում սելևկյան և հուլիական տիրապետության շրջաններում: Եգիպտական հողի վրա հաստատված առաջին հայ հատվածի մասին հասած հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է I դարին երբ ըստ պատմիչների, Եգիպտոսում բավականին թվով էայեր ապրում և իշխող դիրքեր էին զբաղում⁹:

⁹ Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուղեգրից հայ գաղթաբազմերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 128:

Եգիպտահայ համայնքը հետագա զարգացումն ու բարգավաճումն է ստացել Արարական իռախիֆայությունների, մասնավորապես Ֆարսիյանների ժամանակաշրջանում, երբ Եգիպտոսում բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել հայ բնակչության կենտրոնացման և հայ արհեստավորների ու առևտրականների համար: Իր երկարաձիգ պատմության ընթացքում ամենաշատ բնակչությունը եգիպտահայ համայնքն ունեցել է XI-XII դարերում՝ շուրջ 30.000⁶: Եգիպտահայությունը ծանր միճակի մեջ է ընկնում Այուբյան դինաստիայի և հետագայում մամլուքների տիրապետության հաստատման ժամանակաշրջանում (1171-1517 թթ.): Եգիպտոսի հայ համայնքը շարունակում է իր գոյությունը Օսմանյան կայսրության կողմից երկրին տիրելուց հետո (1517 թվականից սկսած):

Օսմանյան տիրապետության շրջանում տնտեսական կյանքի լճացումը, տիրակալների կեղերումներն ու հարստահարություններն իրենց ծանր կնիքն են դրել Եգիպտոսի հասարակական, տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև՝ եգիպտահայության վրա⁷:

Եգիպտահայերը, երախտագիտորեն գնահատելով եգիպտացիների ազնիվ վերաբերմունքը իրենց ապաստան տալու և հարմար պայմաններ ստեղծելու համար, ոչ միայն ցանադիր են գտնվել Եգիպտոսի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի, տնտեսության և մշակույթի զարգացման բնագավառներում, այլև հավատարմորեն կանգնել են եգիպտական ժողովրդի կողքին՝ նրանց մղած ազատագրական շարժումների ժամանակ և գործուն մասնակցություն ցուցաբերել Եգիպտոսի ազատագրման վեհ գործին:

⁶ Մատթեոս Ռոհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 121:

⁷ Այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տե՛ս Միսեոն ղարբի Լեհացոյ ուղեգրություն, տարեգրություն և քրտոսակնոց, Վիեննա, 1936, էջ 216, George Sany, Relation of a Journey Begun, A.Q. 1610, p. 198, Ալբոյանյան Ա., Եգիպտոսի նահանգը՝ հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 50-51:

1798 թ. Լապոլեոնի արշավանքը Եգիպտոս և նրան հետևած (1811-1849 թթ.) Եգիպտոսում հաստատված Մուհամեդ Ալիի իշխանության ժամանակաշրջանը փաստորեն նոր էջ բացեցին Եգիպտոսի պատմության մեջ: Եթե Լապոլեոնի արշավանքը արթնացրեց Եգիպտոսը «դարերի քնից» և վերջինիս ազգային-ազատագրական պայքարի լուրջ փորձառություն տվեց, ապա Ալիի կողմից իրականացված առաջադիմական բարեփոխումները Եգիպտոսը վերածեցին հզոր և կայուն պետության՝ ամուր հիմքեր ստեղծելով նրա տևական զարգացման և բարգավաճման համար: Այդ պատճառով է, որ Մուհամեդ Ալիի համարվում է ժամանակակից Եգիպտոսի հիմնադիրը:

Մուհամեդ Ալիի վարչական և տնտեսական ռեֆորմները իրենց դրական ազդեցությունն ունեցան նաև Եգիպտահայ համայնքի վրա: Արևմտյան Հայաստանից, Օսմանյան կայսրությունից և Խարենան արաբական այլ երկրներից տեղափոխվելով Եգիպտոս՝ հայերը գործուն աշակցություն էին ցուցաբերում երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացմանը: Եգիպտոսի կառավարությունում գրավելով բարձր պաշտոններ՝ նրանք մեծ ներդրում ունեցան Եգիպտոսի ժամանակակից պետության կառուցման գործում: Հատկապես զեախատվում է Արևմուտքին բացվելու և նոր գաղափարներով Եգիպտոսի արդիականացմանը նպաստելու նրանց իրականացրած գործունեությունը: Մուհամեդ Ալիի թելադրում էր իր շրջապատին. «Հայազգի պաշտոնյաներ ընտրեք, որովհետև նրանք իրենց պաշտոնը ավելի հստակ, ավելի խղճով, ավելի անձնվեր ու եռանդով են կատարում և պետությունը հսկա քայլերով առաջ տանում»⁶:

⁶ Ալլոբուսճան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60, Zeitlian Sona, Armenians in Egypt. Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt, LA, 2006, p. 97.

Թեպետ ամենափոքր թվաքանակ ունեցող համայնքներից մեկն էր, սակայն ամենատարբեր ոլորտներում իր մասնակցությամբ և ընդգրկվածությամբ առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում: Ազգությամբ հայեր էին՝ Եգիպտոսի առաջին վարչապետ Նուբար Նուբարյան փաշան, երկրի առաջին 4 արտգործնախարարները⁷, կրթության նախարար Յակուբ Արթին Փաշա Չրաքյանը, որին անվանում էին «Մեծ ուսուցիչ» (Ուսրագ ալՔաֆիր), գյուղատնտեսության ոլորտում Յուսուֆ էֆենդին, ում պատվին մինչ օրս մանդարինին Եգիպտոսում անվանում են «Յուսուֆ էֆենդի», ինչպես նաև Պողոս Նուբար փաշան, որը հիմնադրեց ՀԲԸՄ-ն և Կահիրեի «Էնխոպոլիս» թաղամասի կառուցապատման աշխատանքների հիմքը դրեց: Այս շարքը կարելի է անվերջ շարունակել: Մեծ էր հայերի դերը նաև հողագործության, ոռոգման, բանակի վերակազմավորման, երկաթուղային ցանցի ընդարձակման, իրավագիտության, թարգմանական արվեստի, մշակույթի, արհեստների և այլ ոլորտների զարգացման գործում:

Մինչև 1950-ական թվականները հայ համայնքի բանակը կազմել է շուրջ 40-50 հազար մարդ: 1950-ական թվականներին՝ հատկապես 1952 թ. հեղափոխությունից հետո, երկրում իրականացված մասնավոր սեփականության ազգայնացման և համատարած արաբականացման քաղաքականության պատճառով հայ համայնքի գերակշիռ մեծամասնությունը զաղթել է Եգիպտոսից: Այսօր Եգիպտահայության թիվը կազմում է շուրջ 6-7 հազար մարդ:

⁷ Տվյալները տեղադրված են նաև Եգիպտոսի ԱԳՆ համադրանցային կազմչում. Պողոս Բեյ Յուսուֆյան (1826-1844 թթ.), Արթին Բեյ ՇուքրիՉրաքյան (1844-1850 թթ.), Մտեֆան Բեյ Ռասմի էլ Արմանի (1850-1858 թթ.) և Նուբար Նուբարյան փաշա (1858-1879 և 1884-1888 թթ.): Հայազգի ԱԳ նախարար է եղել նաև Տիգրան փաշան (ՂԱրու) (1891-1894 թթ.):

Հայերը մեծամասամբ պատկանում են միջին խավին, երկրի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում չունեն ազդեցիկ դիրքեր, փոքրաթիվ լինելու պատճառով համայնքի ներկայացուցիչները ներկայացված չեն պետական կառավարման մարմիններում: Թեպետ շատ են բարեկեցիկ կյանքով ապրողները, սակայն եզիպտական չափանիշներով մեծահարուստներ չկան: Հիմնական զբաղմունքներն են մանր և միջին առևտուրը, բժշկությունը, ոսկերչությունը, լուսանկարչությունը, տպագրական գործը, կան ինժեներներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, լրագրողներ, դասախոսներ և այլն:

Համայնքը բաժանված է առաքելական և կաթողիկե հասվածների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր կառույցները: Առաքելական համայնքը մինչ օրս ղեկավարվում է Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի թեմական և քաղաքական ժողովների կողմից, որոնք գլխավորում է Եզիպտոսի թեմի առաջնորդը: Նա հրավիրում և նախագահում է թեմական և քաղաքական ժողովները, նշանակում է Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի առաջնորդական փոխառնություններին: Եզիպտահայ առաքելական համայնքն ունի 3 եկեղեցի Կահիրեում և 2-ը՝ Ալեքսանդրիայում, 2 դպրոց Կահիրեում և մեկ՝ Ալեքսանդրիայում: Երկու քաղաքների դպրոցներում ուսանող աշակերտների ընդհանուր թիվը մոտ 250 է: Կաթողիկե հայերի թիվը չի անցնում 300-ից, ղեկավարվում է Եզիպտոսի և Սուդանի Հայ Կաթողիկե թեմի առաջնորդի կողմից: Կաթողիկե համայնքի անդամների մեծ մասը հայախոս չէ, ունեն 2 եկեղեցի Կահիրեում և 1-ը՝ Ալեքսանդրիայում: Հայ կաթողիկե համայնքին է պատկանում Կահիրեի ամենահեղինակավոր դպրոցներից մեկը՝ Անարատ հղության քույրերի վարժարանը, որի աշակերտները (մոտ 2500 հոգի) հիմնականում Եզիպտացիներ են: Դպրոցում հայերեն չի դասավանդվում:

«Նշված ժամանահատվածում լույս են տեսել 2 հայկական օրաթերթեր՝ «Արև» և «Հուսարեր», մեկ երկշաբաթաթերթ՝ «Ջահակիր» և մեկ արաբալեզու «Արև» ամսագիրը⁶: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները մշտապես ակտիվորեն մասնակցել են համահայկական նշանակության տարբեր միջոցառումներին, այդ թվում Հայրենիք-Միջուրք համաժողովներին, Համահայկական խաղերին և այլն:

РУБЕН КАРАПЕТЯН

АРМЯНО-ЕГИПЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1992–2011 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Статья освещает историю армяно–египетских отношений с момента установления дипломатических отношений между двумя странами в марте 1992 года. Автор подробно рассматривает первый в истории двухсторонних отношений визит премьер-министра РА в Египет в 2005 году, а также официальный визит президента РА в 2007 году, как знаменательные события для углубления политического диалога и поднятия уровня отношений практически во всех областях сотрудничества. В статье особое внимание уделено созданию Центра Армянских исследований в крупнейшем в регионе – Каирском университете, а также установлению нового формата отношений между Арменией и Лигой Арабских Государств, в которой Армения впервые получила особый статус, а посол РА был аккредитован в качестве Чрезвычайного представителя РА в ЛАГ (2008 г.). В статье представлена также краткая история и современное состояние армянской общины в Египте.

⁶ Արևիցումն «Արևի»:

ARMENIAN-EGYPTIAN RELATIONS IN 1992-2011

SUMMARY

The article elucidates the development of Armenian-Egyptian bilateral relations since the establishment of diplomatic relations in March 1992. The author presents the first visit of the Armenian Prime Minister to Egypt in 2005 during the whole history of bilateral relations, as well as the official visit of the President of RA in 2007 as the main milestones for deepening the dialogue and upgrading the level of bilateral cooperation between the two countries. A special emphasis is done in the article to the expansion of commercial and trade ties, creation of the Center for Armenian Studies in the Cairo University, initiation and establishment of a new format of relations with the League of Arab States where Armenia received a special status in that organization and for the first time the Ambassador of Armenia was accredited as Plenipotentiary representative to the LAS (in 2008). A brief history and modern condition of the Armenian community in Egypt is presented in the article, too.

**ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՈՒՈՐՏԻ ՉԻՄԱՆԱԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Անկախացումից ի վեր՝ արտագաղթի կասեցումն ու ներգաղթի խրախուսումը դարձել է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության գերակա խնդիրներից մեկը:

1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժով, ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ, Արցախյան պատերազմով և էներգետիկ շրջափակմամբ պայմանավորված անցումային փուլում ստեղծված բազաբազան, սոցիալ-տնտեսական և, ինչու ոչ, բարոյահոգեբանական ծանր իրավիճակը խթան հանդիսացավ Հայաստանից բնակչության արտագաղթի համար: Ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների՝ 1988-2001 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունից արտագաղթել է մոտավոր հաշվարկներով 800 հազարից մինչև 1,1 միլիոն մարդ¹, ընդ որում, բեկումնային տարիները 1992-1994 թթ. էին, որի ընթացքում, ինչպես նշում է ՀՀ Միգրացոն պետական ծառայության պետ Գ. Եզանյանը, ՀՀ-ն լքել է ավելի քան 610 հազար մարդ²: Միաժամանակ մեծ էր Ադրբեջանից բռնագաղթված հայերի ներհոսքը: Քայքայված տնտեսության պայմաններում անհրաժեշտ էր քայլեր ձեռնարկել մի կողմից վերջիններին ապաստանով ապահովելու, բազմահազար միգրանտների ու

¹ Միգրացիան և զարգացումը, Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրություն, Երևան, 2009, էջ 2, Գալստյան Մ. Վ., Աշխատանքային միգրացիան հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 2011, № 1-2, էջ 164, ՀՀ-ից սկիզբ առնող անկանոն միգրացիայի երևույթի ուսումնասիրություն և դրա կանխարգելման նպատակով առաջարկությունների ներկայացում, էջ 4 (http://www.mca.gov.am/hy/news/item/2011/09/06/news_1018/):

² <http://hinaran.am/17243.html>, այլը՝ 20.03.2016:

բուսագաղթվածների սոցիալ-տնտեսական խնդիրները լուծելու, մյուս կողմից արտագաղթը կառավարելի և վերահսկելի դարձնելու մեխանիզմներ մշակելու ուղղությամբ: Դրա անհրաժեշտության մասին է վկայում նախ Փախստականների հարցերով պետական վարչության ստեղծումը, ապա վերջինի առաջարկը միգրացիայի պետական ծառայություն ստեղծելու մասին, որի նախագիծը ՀՀ նախագահին և կառավարությանը ներկայացվել է 1990-ականների սկզբներին: Ինչպես կշված է ՀՀ փախստականների հարցերի պետական վարչության 1993 թ. հունիսի 29-ի դիմում-ուղերձում, հանրապետությունում բացակայում էր այնպիսի մարմինը, որը պետական մակարդակով կզբաղվեր բնակչության միգրացիայի համակարգման, կառավարման և վերահսկման հարցերով, որը տարերային բնույթ էր կրում, չկային միգրացիայի կարգավորման մասին օրենսդրական ակտեր և դրանց համապատասխան մեխանիզմներ³:

Արցախյան պատերազմի ավարտից (1994 թ.) հետո՝ մինչև 2008 թ., երկրի տնտեսությունը սկսեց փոքր-իչ բարելավվել, իսկ արտահոսքը կրճատվեց շուրջ 3,5 անգամ⁴: 2002-2007 թթ. հանդիսացան երկնիշ տնտեսական աճի տարիներ, սակայն 2009 թ. ճգնաժամը հանգեցրեց 14,1 % տնտեսական անկման⁵, որը չէր կարող անհետևանք մնալ:

Ամիգրացիան, որոշ առումով, կարելի է դիտարկել որպես երկիրը կաթվածահար վիճակից դուրս բերելու միջոց: Արտագաղթորների մեծ մասը, հատկապես 1994 թ. հետո, եղել են աշխատանքային միգրանտները, որոնց կողմից փոխանցված դրա-

³ ՀՀԱ, ֆ. 1176, ց. 1, գ. 18, թ. 2:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության համընդհանուրը, Երևան, 2010, էջ 6 (<http://mteccarm.com/law.html>):

⁵ Թվուսյան Չ., «Արախիսեակցալիս. հին երկույթ, նոր մտայնումներ», Երևան, 2014, էջ 8, 9 (Գծագրակեր 1):

մական միջոցները օգնել են հաղթահարել ինչպես 1990-ականների տիրոդ, այնպես էլ 2009 թ. հետճգնաժամային իրադրությունը Հայաստանում: 2006 թ. պաշտոնական հաշվարկներով, հայ միգրանտների՝ հայրենիք ուղարկած դրամական միջոցները գերազանցել են 1 միլիարդ դոլարը, որը կազմում էր երկրի ՀՆԱ-ի 19 %-ը⁶:

Այնուամենայնիվ, մտավախություն կա, որ էթե համապատասխան քայլեր չձեռնարկվեն, և, ավելին, չլինի պետական միջամտություն միգրացիայի պատճառները վերացնելու և միգրացիայի գործընթացին կարգավորված բնույթ հաղորդելու ուղղությամբ, հնարավոր է բնակչության արտահոսքի ընդլայնում: Միգրացիան մի կողմից օգնում է հաղթահարել անցումային շրջանի սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը և դրսից եկամուտներ ապահովել, մյուս կողմից՝ նպաստում է «ուղեղների արտահոսքին», բնակչության ժողովրդագրական, սոցիալական պատկերի փոփոխությանն ու սահմանային գոտիների դատարկմանը, ինչը բարենպաստ չէ, նախ և առաջ, ազգային անվտանգության տեսանկյունից:

Այս ուղղությամբ կարևոր քայլ էր ՀՀ նախագահի 2009 թ. նոյեմբերի 18-ի հրամանագրով⁷ Տարածքային կառուվարման նախարարության կազմում Միգրացիոն պետական ծառայություն ստեղծելու որոշումը, որը, որպես պետական մարմին, կոչված էր զբաղվելու Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական քաղաքականության մշակմամբ և իրականացմամբ: Որպես պետական պատասխանատու մարմին, այն ստեղծվեց համակարգելու միգրացիայի կարգավորման գործառույթներ

⁶ Միգրացիան և զարգացումը, Հայաստանում արվա իրավիճակի ուսումնասիրություն, Երևան, 2009, էջ 8:

⁷ http://www.smcmta.am/?menu_3d=68.

իրականացնող այլ գերատեսչությունների աշխատանքը, համագործակցելու համապատասխան նախարարությունների, Հայաստանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ ինչպես քաղաքականության մշակման, այնպես էլ նրա իրականացման հարցում⁶:

Միգրացիոն խնդիրների հաղթահարման տեսանկյունից Հայաստանի համար օժանդակիչ նշանակություն է ունեցել միգրացիայի կարգավորման բնագավառի առաջատար կազմակերպություններից մեկի՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) հայաստանյան առաքելության գործունեությունը, որի իրար փոխլրացնող և տրամախաչվող ծրագրերն ուղղված են Հայաստանում միգրացիայի կառավարման ոլորտի բարելավմանը, անօրինական միգրացիայի կանխարգելմանը, օրինական և պատշաճ միգրացիայի՝ երկրի զարգացմանն ուղղելուն, միգրանտների կամավոր վերադարձի և վերաինտեգրմանը նպաստելուն:

Հայաստանի Հանրապետությունը ՄՄԿ-ին անդամակցել է 1993 թ. և նույն թվականին էլ Երևանում հիմնադրվել է ՄՄԿ ներկայացուցչության գրասենյակը: Արդեն 1997 և 1998 թթ. Երևանում ու Գյումրիում հաջորդաբար բացվեցին Փոքր բիզնեսի զարգացման ծրագրի գրասենյակներ: Հետագայում Երևանում բացվեց նաև Միգրացիոն ռեսուրս կենտրոն (2006 թ. սեպտեմբե-

⁶ ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարության «Միգրացիոն պետական ծառայության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն պետական ծառայության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին, 17 դեկտեմբերի 2009 թ., N 1515-Ն, էջ 2-3 (www.gov.am):

րին)⁹: 1996 թ. ՀՀ կառավարության և ՄՄԿ-ի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ ՄՄԿ-ն Հայաստանում վարել է «Միգրացիայի բնագավառում կադրային բազայի ամրապնդման» ծրագիր: Վերջինիս նպատակն էր հանրապետության տարբեր նախարարությունների աշխատակիցներից միգրացիայի ոլորտի հմուտ մասնագետներ պատրաստել: Այս մասնագետներով համալրված աշխատանքային խմբի կողմից էլ մշակվել է «ՀՀ միգրացիայի պետական քաղաքականության հայեցակարգ» փաստաթուղթը: Նույն սլայմանագրով նախատեսված էր ՄՄԿ-ի օժանդակությունը ՀՀ կառավարությանը՝ միգրացիայի բնագավառի կարգավորման և, մասնավորապես, միգրացիայի միասնական տեղեկատվական համակարգի գործարկման հարցում¹⁰:

ՄՄԿ գործունեության անկյունաքարերից է փախստականների և միգրանտների կամավոր վերադարձի աջակցումն ու վերաինտեգրումը (ԿՎԱՎ): Այս հարցում կազմակերպությունը սերտորեն համագործակցում է ՄՄԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի զրասենյակի (ՓԳՀ) և ընդունող ու ծագման երկրների կառավարությունների հետ: 1994 թ. ի վեր ՄՄԿ-ն աջակցություն է ցուցաբերել բազմահազար միգրանտների, ովքեր չկարողանալով ապրել դրսում, վերադարձել են Հայաստան¹¹:

Ինչպես ցույց են տալիս ՄՄԿ փորձագետների գնահատումները՝ մինչև 2010 թ. ՀՀ որևէ քաղաքական փաստաթուղթ չի արտացոլել վերադարձի և վերաինտեգրման հարցերը, քանի որ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվել է հասկապես արտա-

⁹ http://mac.iom.int/armenia/about/iom_in_arm.htm.

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 194, գ. 235, թ. 11:

¹¹ Տասնհինգ տարի Հայաստանում. միգրացիայի կառավարում ի բարոբություն լողորի, Երևան, 2008, էջ 24-25:

գաղթի խնդրի վրա: Միայն 2011 թ. ՀՀ կառավարությունն ընդունեց «Միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության հայեցակարգի 2012-2016 թթ. գործողությունների ծրագիրը», որի 14 գերակայություններից մեկը վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիների վերադարձի և վերաինտեգրման աջակցմանը¹²: 2013 թ. ստորագրվեց նաև հետընդունման համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական Միության միջև, որը կարգավորում և դյուրինացնում է անօրինական միգրանտների վերադարձի, դրա հետ կապված ծախսերի, փաստաթղթերի, անհատական տվյալների պաշտպանության և մի շարք այլ ընթացակարգեր, ինչպես նաև թույլ տալիս ժամանակ խնայել¹³:

Պետք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, գտնվելով ԵՄ հարևանության գոտում և ունենալով համեմատաբար հեշտազված վիզային ռեժիմ, կարող է վերածվել անօրինական միգրացիայի ծագման և տարանցիկ երկրի: Ինչպես ցույց է տվել ՄՄԿ-ի կողմից «ՀՀ-ում անկանոն միգրացիայի վերաբերյալ ելակետային հետազոտություն»-ը՝ Հայաստանում օտարազգիների իմիգրացիան ավելի հազվադեպ հանդիպող երևույթ է, բայց կան անկանոն կարգավիճակով միգրանտներ, որոնք գալիս են հատկապես աֆրիկյան և ասիական երկրներից, փորձում են ցանկացած տեսակի կացության կարգավիճակ ստանալ Հայաստանի Հանրապետությունում՝ օգտվելով երկրի համեմատաբար ազատական միգրացիոն համակարգից: Իսկ նրանց վերջնական

¹² Հայաստանում միգրանտների վերաինտեգրման վրա ներազդող ստորգապանական գործոնների գնահատում, Երևան, 2014, էջ 13:

¹³ Հայաստանում ռեալմիսիոն գործերի վարույթը: Ուղեցույց և ուսուցողական նյութեր հետընդունման գործընթացում ներառված պետական մարմինների պաշտոնյաների համար, Երևան, 2014, էջ 8-9:

նպատակն իրականում Արևմուտք զաղթելն է¹⁴։ Ուստի՝ չափազանց կարևոր է միգրացիայի լիարժեք կառավարումն ու վերահսկումը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետության համար, որը մի կողմից ստորագրել է Վիզաների դյուրացման և շուտ կողմից Հետընդունման մասին համաձայնագիր եվրամիության հետ, դժվար կլինի հոգ տանել, օրինակ, եվրոստական երկրներից հետ ուղարկվող անօրինական միգրանտների մասին։

1997 թ. սկսած ՄՄԿ-ն Հայաստանում իրականացնում է **«Ինքնաբավություն և ինտեգրում փոքր ձեռնարկությունների զարգացման միջոցով»** ծրագիրը, որը միկրովարկեր է առաջարկում տարբեր կատեգորիայի միգրանտներին՝ վերադարձած միգրանտներ, փախստականներ, տեղահանված անձից և պատերազմից տուժածներ։ Բացի վարկերից՝ այդ անձիք վերապատրաստվում են բիզնեսի կառավարման, աշխատանքային հմտությունների զարգացման ուղղությամբ։ ՄՄԿ-ն այս կերպ նպաստում է նրանց վերահնտեգրմանն ու ինքնաբավությանը՝ նվազեցնելով փախստականների և միգրանտների կախվածայրույունը մարդասիրական օգնությունից¹⁵։

Որպես աջակցություն ՀՀ կառավարությանը՝ շահագրգիռ կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ ՄՄԿ-ն աջակցել է **միգրացիոն տվյալների** հավաքման, փոխանակման և վերլուծության մեթոդաբանության մշակմանը¹⁶։ Բանն այն է, որ ըստ ՄՄԿ փորձագետների՝ Հայաստանի Հանրապետությունում հավաքագրվում է միգրացիոն տվյալների զգալի քանակություն, որի մեծ մասը համակարգչավորված է, սակայն բավարար ջան-

¹⁴ Հայաստանի Հանրապետությունում անկանոն միգրացիայի վերաբերյալ կզակետային հետազոտություն, Երևան, 2013, էջ 12-14։

¹⁵ <http://www.un.am/hy/agency/IOM> (Միգրանտների ինտեգրում և վերապատրաստում)։

¹⁶ <http://www.un.am/hy/agency/IOM> (Միգրացիոն տվյալներ)։

քեր չեն գործադրվում այդ տվյալները համադրելու և ամբողջական վիճակագրական տեղեկատվություն մշակելու համար: Հաճախ տեղեկատվական և որ բազաներն ու հարթակները ստեղծվում են միմյանցից անջատ, ինչը խոչընդոտում է կոնկրետ միգրանտի վերաբերյալ «միասնական վարչական գործ» կազմելուն, որը կներառի միգրացիոն բոլորաշրջանը՝ սկսած երկիր մուտք գործելուց մինչև մեկնելու պահը: Միասնական բազաներն ու ռեզիստները, համեմատած ավանդական մարդահամարների և հետազոտությունների հետ, շատ ավելի կոնկրետ և համապարփակ ձևով կարող են ներկայացնել բնակչության տեղաշարժի բնույթն ու դառնալ հզոր գործիք պետության համար՝ կատարելու համեմատական վերլուծություններ ինչպես տարբեր ժամանակահատվածների, այնպես էլ երկրների կտրվածքով, կատարել կանխատեսումներ և սպագայի սցենարներ¹⁷:

ՄՄԿ-ն շարունակաբար աջակցել է ՀՀ Կառավարությանը՝ սահմանների կառավարման բարեփոխումների իրականացման գործում և այստեղ հատկանշական է Սահմանային էլեկտրոնային կառավարման տեղեկատվական համակարգի (ՄԵԿՏ) ներդրումը սահմանային անցման հսկիչ կետերում՝ ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության հետ համագործակցությամբ: 2004 և 2005 թթ. Երևանի «Ջվարթևոց» միջազգային օդանավակայանում դեռևս 1999 թ. տեղադրված Սահմանների էլեկտրոնային կառավարման տեղեկատվական համակարգի տեխնիկական գնահատումից հետո ՄԵԿՏ համակարգը աստիճանաբար ներդրվեց ՀՀ սահմանային անցման բոլոր հսկիչ կետերում՝ ներառելով Բագրատաշեն, Բավրա, Գոգավան հսկիչ կետերը, Այրումի երկաթու-

¹⁷ Միգրացիայի տվյալների հավաքագրման, մշակման և փոխանակման կատարելագործումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Կաթիլների գնահատում և անկա բացիքի վերլուծություն, Երևան, 2011, էջ 9-13:

ղայիկ կայարանը, Մեղրիի ցամաքային սահմանը և Գյումրիի օդանավակայանը¹⁸:

ՄՄԿ-ն տեխնիկական աջակցություն է տրամադրել նաև կենսաչափական կողմնորոշիչներով էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնականացման բարտերի ներդրման և որակի ստուգման հարցում¹⁹:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Հայաստանն ունի մեծաթիվ **աշխատանքային միգրանտներ**, վերջիններիս իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը և նրանց անօրինական շահագործումը կանխելը պետք է մշտապես լինեն պետական լիազոր մարմինների գործունեության օրակարգում: Այս բնագավառում ՄՄԿ-ն ուղղակի և անուղղակի աջակցություն և խորհրդատվություն է տրամադրում ՀՀ Կառավարությանը, նրատարբեր գերատեսչություններին և բնակչությանը: Անկանոն միգրացիայի վտանգների և օրինական միգրացիայի օգուտների մասին հանրությանն իրազեկելու նպատակով ՄՄԿ-ն 2006 թ. Երևանում հիմնել է Միգրացիոն ռեսուրս կենտրոն, որը գործում է ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության Զբաղվածության պետական գործակալության ներքո: Հետագայում այս մոդելի հիման վրա միգրացիոն ռեսուրս կենտրոններ (ՄՌԿ) ստեղծվեցին Հայաստանի այլ վայրերում²⁰:

2012 թ. Հայաստանը մաս է կազմել մի տարածաշրջանային ծրագրի, որի նպատակն էր ապահովել Եվրոպայում բնակվող բարձր մասնագիտական որակավորում ունեցող հայրենակիցների ժամանակավոր վերադարձը Հայաստան փորձի փոխա-

¹⁸ Տեսնեինք տարի Հայաստանում միգրացիայի կառավարում ի բարոյություն բողոքի, էջ 10-11:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ <http://www.un.am/hy/agency/TOM> (Միգրանտների խորհրդատվություն):

նակ՝ան նպատակով: Եվրոպայում բնակվող մեր հայրենակիցները, որոնք ունեն բարձր որակավորում գիտության և մշակույթի տարրեր բնագավառներում, ծրագրի շրջանակներում հնարավորություն են ստացել ժամանակավորապես աշխատելու ՀՀ պետական ու մասնավոր տարրեր հիմնարկներում՝ մեկ շաբաթից մինչև վեց ամիս տևողությամբ: Մասնակցելու համար ավյուրքահայ ներկայացուցիչը պետք է տիրապետեր հայերենին և հանդիսանար ԵՄ անդամ պետության քաղաքացի: Սակայն ծրագրին մասնակցելու հնարավորություն են ունեցել ոչ միայն բուն ավյուրքահայերը, այլ նաև անձիք, ովքեր համեմատաբար վերջերս են տեղափոխվել Եվրոպա և ունեն այնտեղի քաղաքացիություն կամ մշտական կացություն¹¹: ՄՄԿ-ի հայաստանյան առաքելության աշխատակիցների հաղորդմամբ՝ մինչ 2016 թ. ծրագիրը նպատակ է շուրջ 35 մասնագետի ժամանակավոր վերադարձին: Արդյունավետության տեսանկյունից՝ սա լավագույն փորձերից մեկն է՝ Հայաստան-Սփյուռք կապի ամրապնդման և վերջինիս ներուժը Հայաստանի զարգացման մեջ ներդնելու տեսակետից և կարող է ծառայել որպես մոդել՝ նմանատիպ նախաձեռնությունների համար:

Այսպիսով, հաշվի առնելով հետխորհրդային շրջանում Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառայած խնդիրները, միգրացիան դարձավ այն ոլորտներից մեկը, որն ուներ անհապաղ կարգավորման և պետական աջակցության կարիք: Այդ նպատակով կարևոր էր միջազգային համագործակցությունն ու

¹¹ Info Sheet TRQ/N III Armenia (http://www.iom-nederland.nl/en/component/docman/cat_view/11-migratie-en-ontwikkeling/orderby-dmdate_published&ascdesc=DESC), <http://nederlandakan.livejournal.com/110291.html>.

լավագույն փորձի փոխանակուելը, որում հատկանշական է Հայաստանի անդամակցությունը Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությանը, որի հայաստանյան առաքելության գործունեությունը կարևոր նպաստ է բերել մեզանում միգրացիոն ոլորտի կարգավորմանը: Այդպիսին են Կամավոր վերադարձի և վերաինտեգրման, փոքր ձեռնարկությունների զարգացման միջոցով միգրանտների ինքնաբավության և ինտեգրման ծրագրերը, հայկական Մֆյուրքի հետ մասնագիտական որակավորում ունեցող հայրենակիցների ժամանակավոր վերադարձի ծրագրերը, պայքարը թրաֆիքինգի և անօրինական միգրացիայի դեմ, սահմանների և ինքնության կառավարման, միգրացիոն տվյալների հավաքագրման, միգրանտների իրավունքների պաշտպանության և այլ հարցերում ՀՀ կառավարությանը, քաղաքացիական հասարակությանն ու անմիջապես բնակչությանը տրամադրվող տեխնիկական, հետազոտական և խորհրդատվական աջակցությունը:

ВАЛЯ МАРТИРОСЯН

**ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ПО МИГРАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Принимая во внимание многочисленные трудности, с которыми Республика Армения сталкивалась во времена постсоветского периода, миграция стала одной из тех проблем, которая требовала немедленного реагирования и поддержку со стороны государства. По разным данным, от 800 000 до 1,1 миллиона человек эмигрировали из Республики Армения в период с 1988 по 2001 года.

В борьбе с миграцией РА поддержку оказала одна из ведущих мировых организаций в регулировании миграции – Международная организация по миграции (МОМ). Взаимодополняющие и взаимосвязанные программы МОМ направлены на улучшение системы управления миграцией, предотвращение незаконной миграции, развитие правовой и упорядоченной миграции, добровольное возвращение и реинтеграцию мигрантов.

VALYA MARTIROSYAN

**MIGRATION-RELATED ISSUES IN THE REPUBLIC OF
ARMENIA AND THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL
ORGANIZATION FOR MIGRATION**

SUMMARY

Considering the numerous problems the Republic of Armenia started to face during post-Soviet time, the migration became one of those spheres that required immediate response and state support. According to different data analysis about 800 to 1.1 million people have emigrated from the Republic of Armenia between 1988 and 2001, the breakthrough years being 1992-1994 of Karabakh war.

In terms of overcoming migration related issues, the RA mission of the International Organization for Migration (IOM) as one of the world leading organizations in regulating migration, has been of great support to Armenia. IOM's complementary and interrelated programs aim at improving migration management, preventing illegal migration, directing legal and orderly migration to the development of the country, facilitating the voluntary return and reintegration of migrants.

**ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ԱՐԵՎ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՐԱՔԵՐԵՆ
ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ**

Հայերը մեծ դեր են խաղացել արաբական՝ այդ թվում նաև եգիպտական մամուլի զարգացման գործում՝ հրատարակելով բազմաթիվ թերթեր: Եգիպտական մամուլի շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում հայալեզու «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը, որը լույս է տեսել 1997-2009 թթ.: Ամսագիրն ակնառու ճանաչողական բնույթ ունի Եգիպտոսի պատմության մեջ երկրի պետական կառավարման տարբեր ոլորտներում կարևոր դերակատարում ունեցած հայ գործիչների դերն արժևորելու տեսանկյունից, ինչպես նաև արաբ հասարակության կողմից հայերին ճանաչելու նպատակ է հետապնդել: Ամսագրի էջերում մեծ տեղ են զբաղում հայ գրականության, մշակույթի, արվեստի, Հայաստանի պատմության մասին հրապարակումները: Արաբերեն պարբերականի հոդվածներն արժեքավոր են նրանով, որ հեղինակների գերակշիռ մասը նշանավոր արաբ և եգիպտահայ մտավորականներ են:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածը մեծ տեղ է հատկացրել նաև եգիպտահայ համայնքի պատմության լուսաբանմանը: Պարբերականը փաստում էր, որ հայերը Եգիպտոսում հաստատվել են վաղ ժամանակներից: Հայ համայնքի ոսկե շրջանը եղել է Ֆաթիմյան (969-1171 թթ.) շրջանը և 19-րդ դարը: Ներկայացնելով եգիպտահայ համայնքի ձևավորման պատմությունը՝ ամսագիրը կշում է, որ երբ արաբները 7-րդ դարի կեսերին նվաճեցին Եգիպտոսը, նրանց շարքերում կային նաև Բյուզանդիայից ժամանած հայեր: Ֆաթիմյան շրջանում հայերի թիվը շարունակում է աճել՝ հասնելով մոտ 30.000-ի: Ֆաթիմյանները հանդուրժողականություն էին ցուցաբերում քրիստոնյաների նկատմամբ, ինչից հետո հարևան

երկրներից մեծ թվով հայեր եկան Եգիպտոս: Մամլուքների տիրապետության շրջանում (1250-1517 թթ.) Եգիպտոսում հայերի թիվը ավելանում է, քանի որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ պատերազմներում մամլուքներին հաջողվում է գերի վերցնել նաև հայերի¹:

«Արև»-ի արաբերեն իրավելվածը մամլուքների կառավարման շրջանում Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական կյանքում ակտիվ գործունեություն ծավալած հայազգի գործիչներից առանձնացնում է Մուհամմադ իբն Աբդ ալ Ռիզակի գործունեությունը, ով 1396 թ. զբաղեցրել է Ղամասկոսում տեղակայված գործերի հրամանատարի պաշտոնը, իսկ 1399 թ. նշանակվել է պետնախարար Կահիրեում, իսկ 15-րդ դարի սկզբին կարևոր պաշտոններ է զբաղեցրել Եգիպտոսի Բահիրա վիլայեթում՝ ընդհուպ մինչև վիլայեթի գործադիր իշխանության ղեկավարի պաշտոնը²:

Եգիպտահայ համայնքի դրությունը վատթարացավ, երբ Եգիպտոսը նվաճվեց Օսմանյան կայսրության կողմից, ինչը պատճառ հանդիսացավ, որ մեծ թվով հայեր լքեն Եգիպտոսը: «Հայերը Եգիպտոսում 1517-1798 թթ.» հողվածում պարբերական անդրադառնում է օսմանյան տիրապետության շրջանում Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական կյանքում հայերի խաղացած դերի լուսաբանմանը³:

Անդրադառնալով 16-րդ դարի վերջերից Միջերկրական ծովում տարածված ծովահեռության պատմությանը՝ «Արև» օրաթերթի արաբերեն իրավելվածը նշում է, որ Եգիպտահայ համայնքը միջերդրի դեր է կատարել Եգիպտական եավերը կողոպտած ծովահեռների և Եգիպտացի զերիների միջև: Օսլահեռները վտահում էին հայերին, որովհետև վերջիններս քրիստոնյա էին ու տիրապետում էին ելրոպական լեզուների, ու հայերի միջոցով

¹ «Արև», Կահիրե, 2001, № 37, էջ 17:

² Նույն տեղում, 2006, № 101, էջ 1-6:

³ Նույն տեղում, 2008, № 127, էջ 16-17:

փրկագին պահանջում գերված եզիպտացիների ազատ արձակման համար⁴։

Եզիպտոսից հայերի արտագաղթը դադարեց 17-րդ դարում, երբ հայ համայնքի ներսում դրոշակի աշխուժություն նկատվեց Այս շրջանում հայերը մեծապես նպաստեցին Եզիպտոսում առևտրի աշխուժացմանը։ 17-18-րդ դարերում բազմաթիվ հայեր տարբեր պաշտոններ են զբաղեցրել երկրի վարչական ու զինվորական մարմիններում։ «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը հիշատակում է Հակոբ Օսման Շալբի, Ալի Արմանի, Մուլեյման Բիք, Մուսսաֆա Գաբարջի գործիչներին։ Հողվածագիրն ընդգծում է, որ երբ Եզիպտոսի գորավարներից Ալի Քարիբը 1768 թ. Եզիպտոսից վտարեց օսմանյան վալիին, Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու նպատակով 1771 թ. Կովկաս ուղարկեց Հակոբ անունով գորավարին, ում ջանքերով 1772 թ. Եզիպտոս ներկրվեց 2 թնդանոթ⁵ և մեծ թվով զինամթերք⁶։

18-րդ դարի սկզբներին Եզիպտոսում ծաղկում ապրեց ներկարարության արվեստը, որի զարգացման գործում մեծ ներդրում ունեցան հայերը։ Եզիպտահայերն աչքի էին ընկնում նաև ոսկերչության, մետաղագործության, պղնձյա ամանների պատրաստման գործում, ինչպես նաև զբաղվում էին թանկարժեք քարերի առևտրով⁷։

Հայերը մեծ դեր են խաղացել Եզիպտոսի նկարչության զարգացման գործում։ 18-րդ դարի Եզիպտոսի հարազգի անլանի նկարիչներ Յոհնա Արմանին ու Նաջիբ Յուհանանը մեծապես նպաստել են արվեստի այս ճյուղի զարգացմանը⁸։

1798-1801 թթ. ֆրանսիական արշավանքի ընթացքում եզիպտահայ համայնքի դրությունը վատացավ, որը պայմանա-

⁴ Լույս տեղում, 2002, № 49, էջ 18։

⁵ Լույս տեղում, 2001, № 37, էջ 17։

⁶ Լույս տեղում, № 40, էջ 16, N 45, էջ 18։

⁷ Լույս տեղում։

վորված էր հիմնականում երկու գործոնով: Լախ՝ ֆրանսիացիները չեղյալ հարտարարեցին հայ առևտրականներին տրված առևտրական առանձնաշնորհումները, ինչպես նաև միջկրոնական բախումներ հրահրեցին Եգիպտոսում: Մյուս կողմից՝ մուսուլման եգիպտացիները Եգիպտոսում բնակվող քրիստոնյաներին համարում էին ֆրանսիացիների դաշնակիցներ, հետևաբար քիչ չէին դեպքերը, երբ հայերը եգիպտացիների կողմից ենթարկվում էին ճնշումների*:

Եգիպտահայ համայնքի դրությունը զգալիորեն բարելավվեց Եգիպտոսում Մուհամմադ Ալիի իշխանության գալուց հետո: «Մուհամմադ Ալին ու հայերը» հոդվածում արաբերեն հավելվածի գլխավոր խմբագիր Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը արժևորում է հայերի դերը Եգիպտոսի պետական ապարատում Մ. Ալիի իշխանության տարիներին (1805-1848 թթ.): շեղիակը նշում է, որ մինչ Եգիպտոսում իշխանության գալը Մուհամմադ Ալին որոշ կապեր է ունեցել հայերի հետ: Մասնավորապես, երբ օսմանյան բանակի ալբանական ջոկատի հրամանատարի պաշտոնում արշավում էր Եգիպտոս՝ ֆրանսիացիներին դուրս մղելու համար, նա բավարար էլուժական միջոցներ չի ունեցել ռազմական արշավանք կազմակերպելու համար: Այդ ժամանակ հայ առևտրական Եղիազար Պետրոսյանը առանց երաշխավորագրի մեծ գումար է հառակացրել Ալիին⁶: Երա կառավարման ընթացքում հայերի թիվն աճեց՝ հասնելով 2000-ի: «Արև»-ի արաբերեն հավելվածը դա պայմանավորում է մի քանի գործոնով. Մ. Ալին մեծ համակրանք ուներ հայերի նկատմամբ, հայերը աշխատասեր ժողովուրդ էին, հմուտ առևտրականներ, որոնք կապեր ունեին էվրոպական առևտրական կազմակերպությունների հետ, ինչպես նաև վտահիլի աշխատողներ էին (Թուսրով Չրաքյանը Մ. Ալիի կնոջ թարգ-

⁶ Լախ, տեղում.

⁷ Լախ, տեղում, 2008, № 123, էջ 1.

մանիչն է եղել, Սարգիս Չրաքյանը՝ Ալիի դստեր ֆինանսական գործերի պատասխանատուն) ու չէին սպառնում Մ. Ալիի իշխանությանը¹⁰։ Մ. Ալին եվրոպական առևտրային կազմակերպությունների հետ պայմանագիր կնքելիս խորհրդակցում էր հայ առևտրականների հետ¹¹։ Նրա անձնական թարգմանիչներից են եղել Պողոս Յուսուֆյանը, Կարապետ Լուրարյանը, Մինաս Մուսայելյանը, Արտաշես Թունյանը, Ստեփան Դեմիրչյանը, Արթին Չրաքյանը, Խոսրով Չրաքյանը, Ալեքսանդր Բուզարին, Լուրաֆ Լուրարյանը, Առաքել Լուրարյանը¹²։

Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ հայերը մեծապես նպաստեցին նաև Եգիպտոսի տնտեսության (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության) վերելքին։ Հայերը աճեցրել են ափիոն, որը մեծ պահանջարկ ուներ Եվրոպայում։ Հովսեփ (Յուսուֆ) Գայանը մանդարինի տնկիներ աճեցնելու հիմքն է դրել Եգիպտոսում¹³։ Հայերը մեծապես նպաստեցին մետաքսի արդյունաբերության զարգացմանը ու մեծ դեր ունեցան Եգիպտոսում առաջին մետաքսի գործարանների ստեղծման գործում¹⁴։

«Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածում տեղեկություններ կան 19-րդ դարում Եգիպտոսում ծխախոտի արտադրության ստեղծման, այդ գործում Հովհաննես և Կարապետ Մաթոսյան եղբայրների ներդրման մասին¹⁵։ Նշված է նաև Գրիգոր ու Կարապետ Մելքոնյանների մասին, ովքեր 1875 թ. Եվրոպայից մեկնում են Եգիպտոս ու այնտեղ զբաղվում ծխախոտի արտադրությամբ¹⁶։

Մ. Ալիի կառավարման շրջանում ձևավորվեց Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարությունը, որը սկզբնական շրջա-

¹⁰ Լույն տեղում, էջ 2-3։

¹¹ Լույն տեղում, էջ 6։

¹² Լույն տեղում, 2005, № 86, էջ 17։

¹³ Լույն տեղում, 2008, № 123, էջ 4-5։

¹⁴ Լույն տեղում, 2005, № 89, էջ 18։

¹⁵ Լույն տեղում, 1998, № 5, էջ 18։

¹⁶ Լույն տեղում, 1998, № 12, էջ 18։

նում կոչվում էր առևտրի և պետական հարցերի դիվան: 19-րդ դարում այդ պաշտոնը գերագանցապես զբաղեցրել են հայ համայնքի ներկայացուցիչները՝ Պողոս Յուսուֆյանը (1837-1844), Արթին Չրաքյանը (1844-1850), Ստեփան Դեմիրչյանը (1853-1857), Լուսար Լուսարյանը (1866-1874, 1878-1879, 1884-1888), Տիգրան Աբրոյանը՝ փոխարտգործնախարար (1882-1891)¹⁷:

Մուսամմադ Ալին Եգիպտոսում ճարտարապետությանը զարկ տալու համար Կ. Պոլսից Եգիպտոս հրավիրեց մի խումբ հայ ճարտարապետների, որոնք մեծ ներդրում ունեցան Եգիպտական ճարտարապետության զարգացման գործում: 19-րդ դարում հայազգի Յուսուֆ Շեքերյանը նախագծել և մասնակցել է Շաբրա, Նեղոս ամրոցների, ինչպես նաև Մ. Ալլի մզկիթի կառուցման աշխատանքներին, ղեկավարել մզկիթի պատերը ներսից զարդանկարելու աշխատանքները, 1836 թ. զբաղեցրել Եգիպտոսում ստեղծված ինժեներական ուսումնարանի տնօրենի պաշտոնը, ծավալել ակտիվ մասնավարժական գործունեություն¹⁸: Ջայնաբ Միրմիրիջյանի ղեկավարությամբ կառուցվել է Գիզա ամրոցի որոշ շինություններ, նա մասնակցել է Ջայնաբ Հանիմ ամրոցի ու այլ շինությունների նախագծմանն ու կառուցմանը: 19-րդ դարում Եգիպտոսում գործունեություն ծավալած նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին նաև Գևորգ Միրամիրալյանը, Միլոն Թորաթյանը, ինչպես նաև 1896 թ. արդուլիսամիդյան կոտորածներից հետո Պալյան գերդաստանից Եգիպտոս գաղթած Գարու Պալյանը, որի նշանավոր գործերից է Ամրու Իբրահիմի ամրոցը, որը կառուցվել է 1920 թ. իսլամական ոճով¹⁹:

Հայ երգահաններն ու երաժիշտները կարևոր դեր են խաղացել արարական երաժշտության զարգացման գործում: Որոշ հայ երաժիշտներ բարձր դիրքերի են հասել Եգիպտոսում: Հայազգի

¹⁷ Լույս տեղում, № 5, էջ 18:

¹⁸ Լույս տեղում, № 33, էջ 14:

¹⁹ Լույս տեղում, էջ 14:

երգահան Տարբուրի Ալեքսանը 1853-1856 թթ. եղել է Սայիդ փաշայի անձնական երաժիշտը, իսկ 1863-1866 թթ. Նախ Նիզան Զայնուրը վայելել է Իսմայիլ փաշայի աջակցությունը²⁰:

Այնուհանդերձ, Եզիպտոսի տնտեսությունում հայերն ամենամեծ ներդրումն ունեցել են առևտրի ոլորտում, որը մեծ ծաղկում ապրեց 19-րդ դարում: «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը նշում է, որ բազմաթիվ հայերի Եզիպտոսում կոչում էին «առևտրի գործակալներ», ուստի պատահական չէ, որ Մուհամմադ Ալիի օրոք առևտրի նախարարի (վեզիրի) պաշտոնը զբաղեցրել են հայերը՝ Պողոս Յուսուֆյանը (1826-1833 թթ.), Աբթին Չրաբյանը (1833-1850 թթ.): Ամսագիրը մեծապես կարևորում է Պ. Յուսուֆյանի դերը Եզիպտական պետական համակարգում՝ ներկայացնելով վերջինիս որպես Մ. Ալիի մերձավոր շրջապատի անդամ: Եզիպտահայ նշանավոր գործիչ Նուբար Նուբարյանն իր հուշերում նշում է, որ Պ. Յուսուֆյանը Մ. Ալիի ամենահավատարիմ մարդկանցից է եղել²¹:

Բացի տնտեսական ոլորտում գրանցած հաջողություններից, հայերը նաև մեծ ներդրում ունեցան Եզիպտոսի կրթական համակարգի բարելավման գործում: 1826 թ. Եվրոպա ուսման նպատակով ուղարկված Եզիպտական խմբի մեջ կային նաև 4 հայեր՝ Աբթին ու Խոսրով Չրաբյանները, Ստեփան Դեմիրյանն ու Հովսեփ Բաշյանը: Ռուսումն ավարտելուց հետո Ստեփան Դեմիրյանը ղեկավարել է Փարիզի Եզիպտական ռազմական դպրոցը, իսկ Աբթին Չրաբյանը Յուսուֆ Հեքեթյանի հետ միասին կարևոր դերակատարում է ունեցել Եզիպտոսի ինժեներական դպրոցի ստեղծման գործում: Բացի այդ՝ հայերը բազմաթիվ ղեկավար պաշտոններ են զբաղեցրել Եզիպտոսի կրթական տարբեր հասնակաժողովներում, կրթական ծրագրերում և, վերջապես,

²⁰ Նույն տեղում, 1999, № 16, էջ 16:

²¹ Նույն տեղում, 2000, № 32, էջ 10-11:

հայերը մեծ դեր են կատարել եվրոպական լեզուներից տարբեր ոլորտների գրքեր թուրքերեն ու արաբերեն և հակառակը թարգմանության գործում²²։ Ամսագրի հավելվածում շեշտվում է որ կրթության նախարարի տեղակալի պաշտոնը 1885-1906 թթ. զբաղեցնելիս Արթին Չրաքյանը մեծապես նպաստել է եզիպտոսում կրթական համակարգի բարելավմանը²³։

19-րդ դարում եզիպտահայ համայնքի բարգավաճման գործում իր նշանակալի ներդրումն ունի Լուրար Լուբադյանը, ով տարբեր պաշտոններ է զբաղացրել եզիպտոսի պետական ապարատում։ Լուրար փաշան, ով 19-րդ դարում երեք անգամ զբաղեցրել է եզիպտոսի վարչապետի պաշտոնը, բազմիցս հայտարարել է որ առանց եզիպտոսի իր կյանքը լիարժեք չէր լինի²⁴։

19-րդ դարում եզիպտոսի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած դրական տեղաշարժերը նպաստեցին մամուլի զարգացմանը, հիմնվեցին բազմաթիվ թերթեր, ամսագրեր։ 19-րդ դարի վերջին եզիպտական մամուլի զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց սիրիահայ կաթոլիկ Ադիբ Իսհակը, ով 1877 թ. Կանիթեում հիմնեց «Եզիպտոս» շաբաթաթերթը, իսկ 1878 թ. Ալեքսանդրիայում՝ «Առևտուր» օրաթերթը²⁵։

Ամսագրի գրեթե յուրաքանչյուր համարում խմբագիրը ներկայացնում է պատմական որևէ լուսանկար ու մեկնաբանում այն։ «Մի նկարի պատմություն» շարքի 15-րդ համարում ներկայացված է 1919 թ. Ալեքսանդրիայի շէյխ Աբդ ալ Մաքիդ ալ Լաբաևի ու հայ համայնքի ներկայացուցիչների հանդիպման ընթացքում արված լուսանկարը, որին նախորդել էր եզիպտահայերի ու արաբ որոշ ծայրահեղականների միջև տեղի ունեցած միջադեպը։ Եզիպտոսում տեղի ունեցած ապստամբության ընթացքում՝ 1919

²² Լույս տեղում, 2008, № 123, էջ 4-5։

²³ Լույս տեղում, էջ 22։

²⁴ Լույս տեղում, 1998, № 3, էջ 1։

²⁵ Լույս տեղում, 1998, № 8, էջ 16։

թիւ Արգարյան անունով մի հայ, բրիտանացիների ու թուրքերի դրդմամբ, կրակ բացեց եզիպտացի ցուցարարների վրա: յրան անմիջապէս հաջորդեց ամբողջ եզիպտոսում կեղծ լուրերի տարածումը, թէ իբր հայերը համագործակցում են բրիտանական գաղութարարների հետ, ինչը պատճառ դարձավ, որ եզիպտացի ապստամբները Գահիրեում, Ալեքսանդրիայում ու եզիպտոսի այլ շրջաններում հարձակվեն հայերի վրա: Հարձակումների արդյունքում սպանվեց 60 և վիրավորվեց 25 հայ, կողոպուտվեց ու թալանվեց հայերին պատկանող մոտ 550 տուն ու առևտրական տաղավար²⁶: Այս ամենից հետո հայերը լքեցին իրենց տներն ու ապաստանեցին հայկական եկեղեցում, Գալստոյան ու հայկական այլ վարժարաններում, հասարակական կազմակերպություններում: Իրենց հերթին բրիտանական իշխանությունները 1919 թ. ապրիլի 20-ին հայ փախտականների համար Ալեքսանդրիայի Նոր եզիպտոս թաղամասում հատուկ տեղ հասկացրեցին: Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ այս բախումների հրահրման գործում առաջնային դեր խաղացին իթթիժատականները, որոնք, համալրելով ցուցարարների շարքերը, հայերի մասին կեղծ լուրեր տարածեցին²⁷: Այս քայլով նրանք փորձում էին վրեժ լուծել եզիպտահայերից, որոնք Պողոս Նուբար վաշայի գլխավորությամբ նույն ժամանակահատվածում Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության դեմ: Իրենց հերթին բրիտանական իշխանությունները, ապաստան ստանալով հայերին, աշխարհին ցույց էին տալիս, որ եզիպտոսը դեռևս պատրաստ չէ անկախ պետություն դառնալու: Շուտով եզիպտոսի հայրենասիրական ուժերն ընդունեցին իրենց սխալն ու հասկացան, որ այս բախումները դավադրության արդյունք

²⁶ Նույն տեղում, 2001, № 39, էջ 1-3:

²⁷ Նույն տեղում:

էին, և սկսեցին հայերի հետ հաշտության եզեր փնտրել: Կողմերի պատվիրակությունների միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո պարզ դարձավ, որ թյուրիմացություն է եղել:

Դրանից հետո հայերին իրավունք տրվեց վերադառնալ իրենց տները, ինչպես նաև պատճառված կուրթական վնասների դիմաց հատկացվեց 30000 շունեյի: Այդ դեպքից հետո աստիճանաբար կարգավորվեցին եզիպտացիների ու եզիպտահայերի երաշխակա հարաբերությունները, ու 1921 թ. ապրիլի 5-ին Եզիպտոս վերադառնալիս հայերը եզիպտացիների հետ մեկտեղ մեծ ոգևորությամբ դիմավորեցին Եզիպտոսի հայրենասիրական ուժերի ղեկավար Սաադ Ջադլուլին: Իր հերթին Ս. Ջադլուլն այցելեց Հայ Առաքելական եկեղեցի՝ բարելավելու հարաբերությունները հայերի հետ ու պաշտոնական ներողություն խնդրելու 1919 թ. ապրիլյան դեպքերի համար²⁶:

Մեկ այլ համարում ներկայացվում է 1948 թ. Եզիպտոսում տեղի ունեցած հակաբրիտանական ցույցերի ընթացքում արված լուսանկարը, որտեղ եզիպտահայերը եզիպտացիների հետ մեկտեղ մասնակցում են Եզիպտոսի տարբեր քաղաքներում բողոքի ցույցերին²⁷:

Եզիպտահայ նշանավոր արվեստագետներից ամսագիրը մեծապես արժևորում է հայազգի նկարիչ Երվանդ Դեմիրյանի գործունեությունը, ով 20-րդ դարի սկզբին նկարել է Մուհամմադ Ալլի ծոռան՝ Ֆաթիմա Ջահրադի դիմանկարը: Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ հայազգի արվեստագետը ստեղծել է եզիպտական «Մոնա Լիզա» կտավը²⁸: Եզիպտահայ նշանավոր արվեստագետներից է Երզնիձարան Ալեքսանդր Մարուխանը, ում ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ եզիպտահայ նշանավոր հասարակական գործիչ Պերճ Թերզյանը ներկայացնում է եզիպ-

²⁶ Լույս տեղում, էջ 2-3:

²⁷ Լույս տեղում, 1998, № 7, էջ 17:

²⁸ Լույս տեղում, 2000, № 29, էջ 13-14:

տահայ երգիծաբանի հետ առաջին անգամ հանդիպման ժամանակ ստացած տպավորությունը: Բացի այդ՝ նա անդրադառնում է Ալեքսանդր Մարտիանի երգիծապատկերների, աշխատությունների լուսաբանմանը: Պերճ Թերզյանը, Ալեքսանդր Մարտիանին համեմատելով Շարլ Ազնավուրի ու Վիլյամ Մարոյանի հետ, նշում է, որ վերոնշյալ հայերը, պահպանելով հայկական արմատները, մինևույն ժամանակ իրենց կոր հայրենիքներում դարձան տեղի հասարակության կողմից հարգված ու լիիրավ անդամ²¹:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածը եզիպտահայ ակադու ներկայացուցիչներից մեծապես արժևորում է Վահագն Դիբոյանի կյանքն ու գործունեությունը: Վ. Դիբոյանը ստեղծել է առաջին էլեկտրական տաքացուցիչը եզիպտական բանակի համար, ինչպես նաև նախագծել է տարբեր կառույցների էլեկտրականության հոսանքազոդեր: 1973 թ. արաբախորանելական պատերազմի նախօրեին Եզիպտոսի նախագահ Անվար Սադատի հանձնարարությամբ նա Եզիպտոսի անվտանգության ուժերի կենտրոնատեղիում նախագծում է հատուկ սենյակ՝ հազեցած էլեկտրական սարքերով, որի օգնությամբ անփոսեղության ուժերի հրամանատարական կազմը կարողանում է վերահսկել իրավիճակը Կահիրեում²²:

Հավելվածում հանգամանորեն տեղեկացվում է, որ Եզիպտահայ համայնքն իր ողջ պատմության ընթացքում մշտապես նպաստել է Եզիպտոսի հասարակական, քաղաքական կյանքի բարելավմանը, ու Եզիպտացիները միշտ ակնածանքով են վերաբերվել հայերին՝ անկախ գրադեցրած դիրքից ու պաշտոնից:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածն արաբախոս ընթերցողին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Կահիրեի՝ հայերեն անունը

²¹ Լույս տեղում, 1998, № 10, էջ 1-4:

²² Լույս տեղում, 1999, № 19, էջ 9-12:

կրող փողոցների մասին: Առաջինը հիշատակում է Յաթիմյան եզիպտոսում մեծ վեզիրի պաշտոնը ստանձնած Բադր ալ Ջամալի անունը կրող երկու փողոցները՝ «Բադրի փողոց»-ը և «Ջամալի փողոց»-ը: Բացի այդ՝ Կահիրեում եղել են Նուբար Նուբարյանի ու Տիզրան Աբրոյանի անունը կրող փողոցներ, որոնց անունները հետագայում փոխվել են: Այնուհետև ամսագիրը ներկայացնում է Կահիրեի «Հայկական թաղը»՝ իր հայկական եկեղեցիով: Միջնադարում Կահիրեն հարուստ է եղել լճակներով, որոնցից մեկի շրջանում ապրել են հայերը, որը կոչվել է հայկական լճակ: Ժամանակի ընթացքում հայկական լճակի չորանալուց հետո հայերը շարժվել են մի քանի կիլոմետր հյուսիս ու հաստատվել այնտեղ, որը ներկայումս կոչվում է «Հայկական թաղ»: Բացի այդ՝ Կահիրեում կա եւս 2 թաղ, որոնք անվանվել են Մուհամմադ Ալիի հարկահավաք հայազգի Ալեքսան Միսաբյանի և առևտրի ու արտաքին կապերի նախարար Արթին Չրաբյանի անուններով: Իսկ ներկայիս Կահիրեում առկա են Պողոս Նուբար փաշայի ու Յակոբ Արթինի անունները կրող փողոցներ³⁵:

Այսպիսով, «Արև»-ի արաբերեն հավելվածն իր էջերում ներկայացնում է եզիպտահայ համայնքը՝ մեծապես արժևորելով հայ համայնքի ներդրումը Եզիպտոսի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական կյանքում: Ամսագիրը դրվատանքով արաբախոս ընթերցողներին տեղեկություններ է հաղորդում եզիպտահայ համայնքի նշանավոր հասարակական, քաղաքական գործիչների, մտավորականների, արվեստագետների գործունեության մասին, ինչպես նաև լուսաբանում հայ համայնքի կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները: Արաբերեն պարբերականի հրապարակումներն արժեքավոր են նրանով, որ դրանցում նորանոր փաստեր են երևան գալիս եզիպտահայ համայնքի վերաբերյալ:

³⁵ Նույն տեղում, 1988, № 9, էջ 6-9:

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ
ЕГИПТА В АРАБСКОМ ПРИЛОЖЕНИИ ГАЗЕТЫ "АРЕВ"

РЕЗЮМЕ

Ежемесячник «Арев» на своих страницах широко представляет историю армянской диаспоры Египта, делая акцент главным образом на освещении вклада армянской диаспоры в политическую, экономическую, общественную жизнь страны. Помимо этого, ежемесячник освещает знаменательные события из общественной, политической жизни ученых и политических деятелей, деятелей искусства. На страницах ежемесячника читатель знакомится с общественно-политической жизнью диаспоры и важными событиями происходящими в ней.

MYASNIK YESOYAN

THE ELUCIDATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY
ACTIVITIES IN EGYPT IN THE ARABIC
APPENDIX OF "AREV" DAILY

SUMMARY

The monthly of "Arev" represents the history of the Armenian community in Egypt having accented on the contribution of the Armenian Diaspora to political, economic and social life of Egypt. In addition to it, the magazine elucidates the remarkable events from the social, political life of scientists and politicians, art representatives. In the pages of the monthly a reader can get familiar with the social-political life of the Diaspora as well as important events taking place in it.

**ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ 2005-2015 ԹԹ.**

Մասնագիտական կրթությունը Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայացված է նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) կրթությամբ, միջին մասնագիտական կրթությամբ, բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթությամբ:

Նորհրդային շրջանում, երբ հանրապետությունը ուներ արդյունաբերական հզոր ներուժ, այդ հաստատությունները կարևոր դերակատարում ունեին արդյունաբերական ձեռնարկությունները որակյալ բանվորական, ինժեներական և կառավարչական ներուժով ապահովելու համար: Մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները կադրեր էին մատակարարում նաև ոչ արդյունաբերական ոլորտներին՝ գյուղատնտեսությանը, ատոլջապահությանը, կրթությանը, շինարարությանը, տրանսպորտին, կապին և այլն: Մակայն ԽՍՀՄ-ում մասնագիտական կադրերի պատրաստումն ուներ իր սրանձնահատկությունը, որը ծածայում էր մեծ երկրի պահանջներին, ԽՄԿԿ զադափարախտությանը: Կրթությունը զադափարականացված էր և մասնագիտական կրթության նպատակն էր ոչ միայն մասնագետ, այլ նաև համակողմանի զարգացած անհատ պատրաստելը, մարքսիզմ-լենինիզմի ոգով դաստիարակելը: Այդ պատճառով մասնագիտական կրթական հաստատությունների ուսումնական սլաններում, բացի ընդհանուր և հատուկ մասնագիտական կրթաբովկից, մեծ տեղ էին զբաղեցնում ընդհանուր հումանիտար և սոցիալ-տնտեսագիտական ու ընդհանուր մաթեմատիկական և քնագիտական կրթաբովկները: Այդ առարկաների դասավանդումը արվում էր

մասնագիտական առարկաների հաշվին, սակայն դա տեղավորվում էր կրթության հայեցակարգի ընդհանուր տրամաբանության մեջ: Պետական բարձրագույն կամ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունը ավարտելուց հետո շրջանավարտին նշանակում էին որևիցե պետական հիմնարկում աշխատանքի, որտեղ մեկ-երկու տարվա ընթացքում նա դառնում էր լիարժեք մասնագետ: Համակարգը ամբողջական էր և արդարացնում էր ինքն իրեն: Քանի որ ԽՍՀՄ-ը փակ երկիր էր, կրթությունը սպասարկում էր միայն այդ երկրի աշխատաշուկան, կամ, լավագույն դեպքում, որոշ զարգացող երկրների: ԽՍՀՄ-ում պլանավորվում էր, թե որ մասնագիտությունների գծով որքան կադրեր են անհրաժեշտ: Արդյունքում՝ գործազրկություն զրեթե չկար:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո մասնագիտական կրթության հայեցակարգը պետք է արմատապես փոփոխվեր: Անկախության առաջին տարիներին պատերազմի և շրջափակման ճիրաններում գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունը չէր կարող կրթության ոլորտում դիմել վճռական քայլերի: Պատերազմից հետո անկառավարելի սեփականաշնորհման հետևանքով հանրապետությունը չկարողացավ պահպանել իր արդյունաբերական հզոր ներուժը և վերածվեց ագրարային երկրի: Փոխվեց կրթություն - աշխատաշուկա հարաբերությունը: Խնդիրը դժվարանում էր նաև այն պատճառով, որ աշխարհաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և տեխնոլոգիական ոլորտներում խորքային փոփոխությունները մեծ ազդեցություն էին թողել աշխատաշուկայի վրա: Այն վաղուց արդեն չէր սահմանափակվում մեկ երկրով, այլ վերածվել է գլոբալ, հաճախ վիրտուալ աշխատաշուկայի: Բնականաբար, այդ ամենը կոր մարտահրավեր էր մասնագիտական կրթության ոլորտին՝ և՛ կառուցվածքային, և՛ բովանդակային առումով:

1991 թ. 22-ում միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները մասնագետներ էին պատրաստում 127 մասնագիտության գծով: Շրջանավարտներին շնորհվում էր կրթսեր մասնագետի որակավորում: Համակարգում գործում էր 77 պետական ՄՄՈՒՀ (10 մասնաճյուղով), որոնցում ուսանում էր 28048 սովորող, և 62 ոչ պետական ՄՄՈՒՀ: 2001 թ. ՄՄՈՒՀ-ների թիվը 1991 թվականի համեմատությամբ (68 հաստատություն) աճեց 13,2 %-ով, իսկ ուսումնասուների թվաքանակը (40600)⁷ նվազեց 31 %-ով:

Համակարգում գործում էր 16 պետական (10 մասնաճյուղով) և 73 ոչ պետական բուհ: Պետական բուհերի թիվը 1991 թվականի համեմատությամբ 2001 թ. աճել էր 14,2 %-ով: Պետական բուհերում սովորում էր 42525, ոչ պետական բուհերում՝ 19755 ուսանող: Պետական բուհերում սովորողների թվաքանակը 1991 թվականի համեմատությամբ նվազել էր 35,7 %-ով:

Անկախության առաջին տասնամյակին մի շարք օրենքներ, ենթաօրենսդրական ակտեր և ծրագրեր ընդունվեցին, որոնցում փորձ արվեց ներկայացնել մասնագիտական կրթության նոր տեսլականը և կարգավորել ոլորտի հիմնախնդիրները: Այսպես, ընդունվեցին «Կրթության մասին» (1999 թ. ապրիլի 14), «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» (2005 թ. հունվարի 18), «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» (2005 թ. հուլիսի 8) ՀՀ օրենքները: 2001 թ. հունիսի 26-ին հաստատվեց «Կրթության զարգացման 2001-2005 թթ. պետական ծրագիրը»: Մրացրով նախատեսվում էր հաղթահարել անցումա-

⁷ Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիր, էջ 1, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1422&lang=arm#1>

յին փուլի դժվարությունները և 2005 թ. անցում կատարել կրթության համակարգի առաջանցիկ զարգացմանը:

2005 թ. մասնագիտական կրթության ոլորտում մեծ բարեփոխումներ սկսվեցին: 2004 թ. Լիսաբոնի կոնվենցիան ՀՀ ԱԺ-ի կողմից վավերացնելու և 2005 թ. Բոլոնյան գործընթացին Հայաստանի Հանրապետության միանալուց հետո փոփոխություններ կատարվեցին բարձրագույն կրթության մինչ այդ ընդունված օրենքներում: Բոլոնյան հոչակագիրը համակվրոպական կրթական տարածք ստեղծելու հայտ էր ներկայացրել: Գլոբալացման հետևանքով կրթությունը պետք է պատասխաներ նոր մարտահրավերներին:

2005 թ. ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում մասնագիտական կրթության և ուսուցման արդիականացման գերակայությունները և 2005-2008 թթ. գործողությունների պլանը»:

Մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում ձեռքբերված գիտելիքները մեծ արագությամբ հնանում էին, դրանք անընդհատ նորացնելու կարիք ունեին, ուստի խիստ կարևորվեց կրթությունը ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մասնագիտական կրթության ոլորտում կարևորվեց «սովորեցնել ինչպես ամբողջ կյանքի ընթացքում սովորել» մոտեցումը, որը պահանջում էր ուսուցման համակարգի խորքային փոփոխում: 2009 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՀ կառավարության N 43 արձանագրային որոշմամբ հաստատվեց «Տկյանս ուսուցման հայեցակարգը», որում մասնավորապես նշվում էր. «...ցկյանս ուսումնասրությունը պետք է դիտարկվի իբրև շարունակական և ծրագրված գործունեություն, որը նպաստում է գիտելիքների և հմտությունների ձեռքբերմանը, և վերջնական արդյունքում, անհատների, համայնքների և

ողջ հասարակության մասնագիտական կրթական կարողությունների զարգացմանը»²:

*Բարեփոխումները բարձրագույն կրթության ոլորտում
Բալեկյան գործընթացի համատեքստում*

Բարեփոխումների սկզբին հանրապետությունում կար 22 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (բուհ) և 11 մասնաճյուղ (73716 ուսանողով)³: Մեծ թիվ էին կազմում նաև ոչ պետական ուսումնական հաստատությունները, որոնք կարևոր դերակատարում ունեին հատկապես սոցիալապես անապահով ուսանողներին կրթական ծառայություններ մատուցելու գործում: Բացի այդ՝ պետական բուհերում ցածր աշխատավարձերի պայմաններում դրանք վաստակելու լրացուցիչ հնարավորություն էին բնձնում գիտական հիմնարկների և բուհերի պրոֆեսորա-դոսենտական անձնակազմին: 2005 թ. հանրապետությունում կար 67 ոչ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, որոնցում ուսուցանվում էր 24049 ուսանող⁴: Հետագայում հանրապետության ժողովրդագրական հիմնախնդիրները, մի կողմից, ՀՀ ԿԳՆ վարած քաղաքականությունը, մյուս կողմից, աստիճանաբար հանգեցրին ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների և նրանցում սովորող ուսանողների քանակի նվազմանը: Այսպես՝ 2010/2011 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էր 23 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (91404 ուսանողով)⁵, 51 բարձրագույն ոչ պետական ուսումնական հաստատություն (19599 ուսանողով)⁶,

² <http://www.gov.am/files/meetings/2009/3912.pdf>

³ Հարստասնը թվիչով, 2006, Կրթության հիմնական ցուցանիշները, էջ 1, http://www.armstat.am/file/article/soc_05_3.pdf

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

⁵ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թվականին, էջ 4, http://www.armstat.am/file/article/soc_10_11-12.pdf

⁶ Նույն տեղում, էջ 16:

2015/2016 ուսումնական տարում՝ 23 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (87304 ուսանողով)⁷, 37 ոչ պետական ուսումնական հաստատություն (9917 ուսանողով)⁸: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից երևում է, որ ոչ պետական բուհերի ուսանողների քանակը վերջին 5 տարում նվազել է մոտ 2 անգամ: Արդարության համար նշենք նաև, որ ընթացող բարեփոխումների համատեքստում ոչ պետական բուհերի մեծ մասը չկարողացավ ապահովել կրթության անհրաժեշտ որակը և չդիմացավ մրցակցությանը:

Ինչպես վերը նշվեց, 2005 թ. Հայաստանը միացավ Բոլոնյան հաշակագրին (1999 թ.), որը ներառում էր վեց գերակա ոլորտ: 2005 թ. մայիսին ստեղծվեց հայկական ENIC/NARIC կազմակերպությունը, որը պետք է նպաստեր որակավորումների փոխձանաչելիությանը և որակավորումների ազգային շրջանակի մշակմանը: Հայաստանում մշակվեց և ներդրվեց դիպլոմի միասնական հավելվածը, որը սկսեց գործածվել 2007 թ., անցում կատարվեց երկաստիճան համակարգի՝ բակալավրիատ և մագիստրատուրա, որը պետք է ավարտվեր մինչև 2010 թ.: Ուսանողների շարժունությունը խթանելու համար ներդրվեց ECTS կրեդիտային համակարգը: Նախատեսվեց անցում կատարել ուսանողակենտրոն ուսուցմանը, սերտացնել կապը բարձրագույն կրթության և գիտական հետազոտությունների միջև:

..... 2003 թ. Բեռլինի կոմյունիկեով դրվեց այլ նշանակետ՝ մինչև 2005 թ. ներդնել որակի ապահովման ազգային համակարգեր, որոնք պետք է հավաստեն կրթության ոլորտում մատուցվող ծառայությունների որակը: 2005 թ. Բեռլենի կոմյունիկեով ճանաչվեց

⁷ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 4, 21, http://www.armstat.am/file/article/soc_15_6.pdf

⁸ Լույս տեղում, էջ 15, 47:

եռափուլ համակարգը Ընդունվեցին Ռրակի Ապահովման Եվոպական Ցանցի (ENQA) առաջարկած Բարձրագույն Կրթության Եվրոպական Տարածքում որակի ապահովման չափորոշիչները և ուղենիշերը:

2011 թ. հուլիսի 19-ին հաստատվեց «Կրթության զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագիրը»⁹: Մրագրում վերլուծվեցին կրթության ոլորտի բարեփոխումների 10 տարվա արդյունքները, գնահատվեցին ձեռքբերումները: Դրա հետ մեկտեղ վերլուծությունները ցույց էին տալիս, որ կրթական բարեփոխումները չեն ապահովում ժամանակի պահանջներին համապատասխան անհրաժեշտ որակը: Պատահական չէ, որ ծրագրում եշվում էր, որ «Բարեփոխումների շոշափելի և հասարակության կողմից արժևոյվող ձեռքբերումների բացակայության պատճառով կրթության համակարգը հայտնվել է մի իրավիճակում, երբ խաթարված է կրթական հաստատությունների հեղինակությունը, վտանգված է վստահությունը բարեփոխումների և համակարգի ներսծի նկատմամբ»¹⁰: Կրթության ոլորտի զերխնդիրը համարվեց որակի բարձրացումը: Լուրջ խնդիր էր կրթության մատչելիությունը հասկանալիս աղքատ բնակչության համար: Մրագրում եշվում էր, որ բարձրագույն կրթության համակարգում «աղքատ և ծայրահեղ աղքատ բնակչության ընգրկվածությունն ունի նաև տարածքային անհասանափանսություն: Մարզերի աղքատ բնակչության շրջանում այն 2,1, իսկ գյուղական համայնքներում 4,3 անգամ քիչ է»¹¹: Ուսման վարձը պետական բուհերում բավականին բարձր էր և կազմում էր աղքատ ընտանիքների ոչ պարենային ապրանքների մի-

⁹ <http://edu.am/index.php/am/documents/index/91>

¹⁰ «Կրթություն զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագիր», էջ 3, http://parliament.am/law_docs/190711HO246have/vats.pdf

¹¹ Լույս տեսքում, էջ 7, http://parliament.am/law_docs/190711HO246have/vats.pdf

ջին տարեկան ծախսերի մոտ 50-65 տոկոսը¹²։ Այդ պատճառով բարձրագույն մասնագիտական կրթության կարևորագույն խնդիրներից էր ուսման վարձի փոխհատուցման մեխանիզմների և անվճար կրթության ընդլայնումը։ Ճիշտ է, ՀՀ կառավարության կողմից մշակվեցին մի շարք ծրագրեր, սակայն դրանք միայն մասամբ են լուծում կրթության մատչելիության հարցը։

Թողիք կար երկաստիճան համակարգի հետ կապված 5-ամյա կրթությունից երկաստիճանի անցնելիս թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ։ Բարձրագույն կրթության ոլորտի բաժանումը բակալավրիատի և մագիստրատուրայի ճիշտ չէր ընկալվում ոչ միայն հասարակության, այլև կրթության կառավարիչների մի մասի կողմից։ Բակալավրիան ընկալվում էր որպես թերի բարձրագույն կրթություն։ Մագիստրատուրան չէր դիտվում որպես կրթական աստիճան, որն ապահովում էր անհրաժեշտ որակավորում միայն այն մարդկանց համար, ովքեր ցանկանում էին շարունակել հետազոտական աշխատանքը կամ զբաղվել դասավանդմամբ։ Պատահական չէ, որ 2001 թ. հանրապետության 9 բուհում գործում էր ասպիրանտուրա և դոկտորանտուրա և միայն 3 բուհում՝ մագիստրատուրա¹³։ 2007 թ. մագիստրատուրա կար միայն 4 պետական բուհում¹⁴։ Մագիստրատուրայի նկատմամբ վերաբերմունքը սկսեց փոխվել միայն վերջին տարիներին։ 2014/2015 ուսումնական տարում մագիստրոսի կրթական ծրա-

¹² Հայաստանի ազգնալական պատկերը և ազդեցությունը, Մաս 2, Հայաստանի Ոչ կուրսական ազդեցության ցուցանիշները, 2005 թ., էջ 15, http://www.armstat.am/files/article/bd_04_3.pdf

¹³ Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիր, էջ 1, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1422&lang=arm#>

¹⁴ Мкртичан Л.О., Развитие образования Республики Армения, стр 54, http://psu.by/iss/n24/MKRTCHYAN_24.pdf

գիր կար արդեն հանրապետության 33 բուհում ու նրանց 9 մասնաճյուղում և 3 գիտական կազմակերպությունում¹⁵:

Մտիրներ կային կրեդիտային համակարգով մասնագիտական կրթության ծրագրերը փոխակերպելու հարցում: Բուհերին աջակցելու համար ՀՀ կրթության և գիտության նախարարի 2007 թ. հունիսի 19-ի N 588-Ա/Ք հրամանով ընդունվեց «Ուսումնական գործընթացի կրեդիտային համակարգով կազմակերպման օրինակելի կարգը», որի նպատակն էր ապահովել բուհերի համար միասնական կանոնակարգային-կազմակերպական հենք¹⁶:

Կրթական բարեփոխումները այլ հարթություն տեղափոխվեցին 2008 թ. «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոն հիմնադրամի» (ՈԱԱԿ)¹⁷ ստեղծվելուց հետո: ՈԱԱԿ-ը պետք է որակի ապահովման գործընթացներ իրականացնել մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում ինտոտիտուցիոնալ և ծրագրային հավատարմագրման միջոցով: ՈԱԱԿ-ի նպատակների մեջ մտնում է խթանել մասնագիտական կրթության որակի շարունակական բարելավումը, նպաստել կրթական համակարգի ինքնավարությանը և հաշվետվողականության մեխանիզմների ներդրմանը:

Չնտեսելով Բոլոնյան գործընթացի շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններին՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. հաստատեց ՀՀ որակավորումների ազգային շրջանակը (ՈԱՇ)¹⁸: ՈԱՇ-ով ամենաընդհանրական ձևով ներկայացվեցին կրթական

¹⁵ Հարստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 21, http://www.armstat.am/file/article/soc_14_11-12

¹⁶ https://hercarmenia.files.wordpress.com/2011/04/veinakeli_kargi_final-ects.pdf

¹⁷ ՀՀ կառավարության 2008 թ. նոյեմբերի 27-ի թիվ 1486-Ն որոշում, <http://www.amqa.am>

¹⁸ ՀՀ կառավարության 2011 թ. մարտի 31-ի N 332-Ն որոշումը «Հարստանի Հանրապետության կրթության որակավորումների ազգային շրջանակը հաստատվում մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=66856>

յութաքանկյուր աստիճանի համար շրջանավարտի բնութագրիչները՝ գիտելիքի, հմտության և կարողության մակարդակով: ՈԱՇ-ի 6-րդ մակարդակը վերաբերվում է բակալավրիատի աստիճանին, 7-րդը՝ մագիստրատուրային: ՈԱՇ-ը համապատասխանում է Որակավորումների եվրոպական շրջանակին: Դրա մշակման և հաստատման նպատակն էր ուսանողության շարժունությանը նպաստելու համար ամբողջ եվրոպական տարածքում ունենալ համընթեռնելի շեղումով որակավորումներ:

Հետևելով Բերգենի կոմյունիկեին՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. հաստատեց մասնագիտական կրթության հավատարմագրման չափանիշները¹⁹, ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում մասնագիտական կրթական ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատությունների և դրանց մասնագիտությունների պետական հավատարմագրման կարգը»²⁰: Կարգի համաձայն միջին և բարձրագույն մասնագիտական հաստատությունների համար սահմանվում էր հավատարմագրման երկու տեսակ՝ ինստիտուցիոնալ և ծրագրային: Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը պարտադիր է, և մինչև 2018 թ. վերջը բոլոր միջին և բարձրագույն մասնագիտական հաստատությունները պետք է դիմեն այն անցնելու համար: Ծրագրային հավատարմագրումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե բուհը անցել է ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի պետական հավատարմագրման²¹ և՛ ինստիտուցիոնալ, և՛ ծրագրային հավատարմագրումները ունեն շրջափուլային բնույթ, կրկնվում են կայուն պարբերականությամբ՝ շարունակական դարձնելով բուհերի թե՛ ինստիտուցիոնալ կարողությունն-

¹⁹ ՀՀ կառավարության 2011 թ. հունիսի 30 N 959-Ն որոշում, <http://www.anqa.am>

²⁰ Լույս տեսչում:

²¹ ՀՀ կառավարության 2000 թ. հուլիսի 7-ի N 372 որոշում, <http://www.anqa.am>

րի և թե՛ մասնագիտությունների կրթական ծրագրերի բարելավումը: Ընդ որում՝ ինստիտուցիոնալ հավատարմագրում անցած բուհերը կարող են հավատարմագրվել 4 կամ 6 տարով, կամ տոանալ 2 տարվա պայմանական հավատարմագրում: Մինչ այժմ հանրապետությունում հավատարմագրում է ստացել 16 պետական և ոչ պետական բուհ: Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը նպաստեց բուհերի ռազմավարական կառավարման խթանմանը, հաշվետվողականությանը, աշխատանքի ավելի մեծ թափանցիկությանը, ուսանողակենտրոն կրթական միջավայրի ստեղծմանը:

Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը վերհանեց նաև այն, որ հանրապետությունում թույլ է զարգացած բուհ – գործատու կապը, որ բուհերի մասնագիտությունների կրթական ծրագրերը հաճախ չեն համապատասխանում զլորալ աշխատաշուկայի հարափոփոխ պայմաններին: Լավ չեն մշակված մասնագիտությունների կրթական ծրագրերի էլքային արդյունքները, հաճախ դրանք չեն համապատասխանում ՈԱԾ-ին: Այժմ հանրապետությունում փորձ է արվում բուհերը ծրագրային հավատարմագրման նախապատրաստելու համար անցկացնել փորձնական ծրագրային աուդիտ: Նախատեսվում է, որ ծրագրային հավատարմագրումը կեզոքացնի մասնագիտությունների կրթական ծրագրերը՝ դրանք ավելի զրավիչ դարձնելով ոչ միայն հանրապետության քաղաքացիների, այլ նաև օտարերկրյա դիմորդների համար:

2015 թ. Եվրոպայի կրթության նախարարների Երևանի գագաթնաժողովում ամփոփվեցին Բոլոնյան գործընթացի տասնամյա արդյունքները, հաստատվեցին համանվարպական նոր չափանիշներն ու ուղեկիշները և մշակվեց կրեդիտային համակարգի զարգացման նոր ուղեցույց: Դա նշանակում է, որ հա-

մանվարական ինտեգրացիան տվել է իր դրական արդյունքները և նպաստել բուհերի և կրթական ծրագրերի համահունչությանը: Այն ավելի մեծ հնարավորություն է ընձեռում Հայաստանի ուսանողներին օգտվելու շարժունության տարաբնույթ ծրագրերից, որոնց սկիզբը դրեց «Էրազմուս Մուկուս» ծրագիրը (2007): Դրա հետ մեկտեղ հանրապետության առջև դրվեց նոր մարտահրավեր՝ ուսանողության շարժունությունը, ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռելով ուսանողներին, ուժեղացրեց հանրապետությանից «ուղեղների աշտահոսքի» հիմնախնայիրը: Դրա էլքը ոչ թե նմանատիպ ծրագրերից հրաժարվելն է, այլ բարձրագույն կրթության ոլորտն ավելի մրցունակ դարձնելը՝ բուհերի ռեսուրսային բազան հզորացնելու, ինովացիոն ծրագրեր ներմուծելու, օտարալեզու դասընթացների քանակը ավելացնելու, հետազոտահեն կրթությունը խրախուսելու միջոցով:

Լախնական և միջին մասնագիտական կրթության համակարգ

Ի տարբերություն բուհերի՝ հանրապետության Լախնական և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները բնութագրվում են ավելի սահմանափակ ինքնուրույնությամբ: 2002 թ. էվրոպական երկրների կրթության Լախարարներն ընդունեցին Կոպենհագենյան հռչակագիրը, որի նպատակն էր էվրախնտեգրումը, այդ ոլորտում էվրոպական կրթության որակի բարձրացումը, ուսանողների շարժունության խրախուսումը: Կոպենհագենյան և Բոլոնյան գործընթացները բավական շատ նմանություններ ունեն և ուղղված են էվրոպական կրթական տարածքի մրցունակության բարձրացմանը:

2004 թ. տվյալով կար 81 պետական միջին միջնակարգ ուսումնական հաստատություն, որոնցում սովորում էր 27.8 հազ.

մարդ»։ Առյուծ ուսումնակ գործել է 17 միջին մասնագիտական ոչ պետական ուսումնական հաստատություն, որոնցում սովորում էր 2,7 հազ. մարդ²²։ 22 կատախարության 2008 թ. դեկտեմբերի 18-ի նիստի N 51 արձանագրային որոշմամբ մշակվեց «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության հայեցակարգը»։ Հայեցակարգում նախանշվեցին ոլորտի հիմնախնդիրները և առաջիկա տարիների քաղաքակա-նության հիմնական ուղղությունները։

2008 թ. նախնական մասնագիտական (արհեստագործա-կան) և միջին մասնագիտական կրթության և ուսուցման բնագա-վառում բարեփոխումներին աջակցելու, դրանք առավել արդյու-նավետ դարձնելու համար ստեղծվեց «Կրթության ազգային ինս-տիտուտ» փակ բաժնետիրական ընկերության «Մասնագիտա-կան կրթության և ուսուցման զարգացման ազգային կենտրոն» հիմնարկը (ՄԿՈՒԶԱԿ)։ ՄԿՈՒԶԱԿ-ը պետք է աջակցեր ՄԿՈ մակարդակում Որակավորումների ազգային շրջանակի ներդր-մանը, նպաստեր Հայաստանի Հանրապետությունում «Ուսում-նառություն ողջ կյանքի ընթացքում» սկզբունքի ներդրմանն ու լայն տարածմանը, աջակցեր պետական կրթական չափորոշիչնե-րի և այլ ծրագրերի մշակմանը, նպաստեր տարբեր հաստատու-թյունների և կազմակերպությունների կողմից մատուցվող կրթա-կան ծառայությունների որակի ապահովմանը։ 2011 թ. հոկտեմբե-րին հաստատվեցին արհեստագործական ուսումնարանի, պե-տական քոլեջի և տարածաշրջանային պետական քոլեջի նոր օրինակելի կանոնադրությունները և քոլոբ արհեստագործական ուսումնարանները հանձնվեցին 22 կրթության և գիտության նա-

²² Հարստության բովերով, 2005 թ., վիճակագրական տեղեկատու, էջ 2, http://www.armstat.am/file/article/aem_05_51.pdf

²³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2004 թվականին, էջ 14, http://www.armstat.am/file/article/soc_04_4.pdf

խորաբնության ենթակայությանը: Մինչ այդ արդեն կրթական առաջավոր հայեցակարգերի և տեխնոլոգիաների ներդրման, ՄԿՈՒ համակարգում բարեփոխումները խթանելու համար հանրապետությունում ստեղծվել էր 12 տարածաշրջանային քոլեջ: Մեծ աշխատանք էր տարվել այդ քոլեջների լաբորատորիաների, համակարգչային լսարանների նորացման, կուրսատեխնիկական բազայի հարստացման և վերազինման, ինչպես նաև շենքային պայմանների բարելավման ուղղությամբ:

2007, 2009, 2012 թթ. մշակվել են նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասնագիտությունների չափորոշիչների և մոդուլային ուսումնական պլանները: ՀՀ կառավարության 2012 թ. հուլիսի 4-ի նիստի N 27 արձանագրային որոշման համաձայն հաստատվեց «Մասնագիտական կրթության և ուսուցման 2012-2016 թվականների բարեփոխումների ծրագիրը»: Ծրագիրն ուղղված էր ապահովելու մասնագիտական կրթության և ուսուցման (ՄԿՈՒ) ոլորտի արձանագրված ձեռքբերումների և 12 տարածաշրջանային քոլեջների փորձի զարգացումը և ընդլայնումը: Ծրագրով նախատեսվեցին ոլորտի զարգացման նպատակները և խնդիրները հետևյալ ուղղություններով՝ ՄԿՈՒ համակարգի ինտեգրում եվրոպական մասնագիտական կրթական տարածքին, համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացում, ՄԿՈՒ ոլորտում սոցիալական գործընկերության ընդլայնում:

Կոպենհագենյան գործընթացով նախատեսվել է կրեդիտային համակարգ ներդնել նաև նախնական (արհեստագործական) մասնագիտական և միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում: Թեև Հայաստանը չի միացել Կոպենհագենյան գործընթացին, սակայն ՄԿՈւ ոլորտում բարեփոխումներ անցկացնելիս հետևում է դրա սկզբունքներին: 2014-2015 թթ. ուսումնական տարվանից որոշ մասնագիտությունների գծով կրեդիտային հա-

մակարդ է փորձնական ներդրվել պետական քոլեջների մի մասում: Իրականացվել է ՌԱՇ-ի ներդրման գործընթացից բխող մասնագիտությունների ցանկի և շնորհվող որակավորումների վերանայման գործընթաց: ՌԱՇ-ի 4-րդ մակարդակը համապատասխանում է նախնական մասնագիտական կրթությանը, 5-րդը՝ միջին մասնագիտականին: Կառավարության կողմից ընդունված վերահիշյալ հավատարմագրման կարգը վերաբերվում է նաև միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններին: Դրանց և բուհերի հավատարմագրման չափանիշներն ու չափորոշիչները նույնն են: Մակայն ի տարբերություն բուհերի, որոնց հավատարմագրման գործընթացը մեկնարկեց 2012 թ., քոլեջները դեռ նոր են մտնում գործընթացի մեջ: Առայժմ փորձնական հավատարմագրում պետք է անցնեն տարածաշրջանային 12 քոլեջները, այնուհետև մինչև 2018 թ. վերջը, ինչպես և նախատեսված է կարգով, մյուս բոլոր քոլեջները պետք է ներկայացնեն դիմում ինստիտուցիոնալ հավատարմագրում անցնելու համար:

2015/2016 ուս. տարում հանրապետությունում գործում էր նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) ծրագիր իրականացնող 44 պետական ուսումնական հաստատություն, որոնցից 25-ը՝ նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և 19-ը՝ միջին մասնագիտական²⁴: Կան նաև ոչ պետական նմանատիպ ուսումնական հաստատություններ: Մեծաքանակ ուսումնական հաստատությունների հավատարմագրում անցկացնելու համար այժմ ձևավորվում է փորձագիտական բազա: Առաջիկա տարիների գերակայությունների մեջ լինելու է այդ ոլորտի համար որակի ապահովման կադրերի նախապատրաստելը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ մասնագիտական կրթության ոլորտում բարեփոխումներն առաջիկա տարիներին շարու-

²⁴ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 1, http://www.armstat.am/file/article/soc_15_4.pdf

նակվելու են: Մեղիք է դրված բարելավել կրեդիտային համակարգը բարձրագույն կրթության ոլորտում և ներդնել միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում այնպես, որ ապահովվի ՈԱՇ-ի 5-րդ և 6-րդ փուլերի միջև կրեդիտների փոխանցելիությունը և կրթության շարունակականության ապահովումը: Այդ գործընթացները ինքնին անհնար են առանց մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ինքնուրույնության աճի: Մոտ ապագայում անհրաժեշտ է մշակել նաև Որակավորումների սկստորալ շրջանակները, որոնք կհեշտացնեն մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների կողմից մասնագիտության կրթական ծրագրերի մշակումը, նմանատիպ եվրոպական ծրագրերի հետ դրանց համադրելիության ապահովումը: Երեսնի գազաթեաժողովում 2015 թ. հաստատված Եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքում որակի ապահովման կոր չափանիշները և ուղենիշները (ESG), ինչպես նաև Կրեդիտների փոխանցման և կուտակման եվրոպական համակարգի (ECTS) կոր ուղեցույցը լավ հիմք են հանդիսանում ազգային փաստաթղթերի վերանայման և բարելավման համար:

ЛИЛИТ ЗАКАРЯН

РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В 2005–2015 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Реформы в системе высшего образования представлены в контексте Болонского процесса, в системе среднего профессионального образования – Копенгагского процесса (к которому Армения не присоединилась). Изменения в системе высшего образования стали видимыми после проведения государственной аккредитации. Были выработаны и утверждены Правительством РА Национальная рамка квалификаций Армении, Положение о государственной аккредитации и Критерии и стандарты государственной аккредита-

ции. В результате вузы страны, прошедшие институциональную аккредитацию, переходят на стратегическое планирование, важное значение приобретают отчетность, прозрачность управления, студентоцентрический подход к образованию. Следующей ступенью в реформе системы высшего образования является пересмотр академических программ, упор на потребности рынка и усиления связи между обучением и научными исследованиями, развитие внешних связей и международного сотрудничества.

LILIT ZAKARYAN

THE REFORMS IN THE PROFESSIONAL EDUCATION FIELD
IN THE REPUBLIC OF ARMENIA 2005-2015

SUMMARY

The reforms which are being realized in the professional education field are presented in this article. The reforms of higher education are presented in the context of the Bologna process and the reforms of secondary professional education in the context of Copenhagen process. The changes in the sphere of higher education became visible after the state accreditation procedure had been implemented. The national frame of the qualifications, the criterions and normatives of the institutional and programming accreditation were worked out and later confirmed by the Government. In the result of it, the universities which are institutionally being accredited have passed to the strategic planning, report, transparency of the management, contribution of the approach of centralized student body. The next step in the system of higher education has a goal to revise professional educational programmes, to adopt marketing approach, to strengthen the link between the teaching-research, to develop foreign relations and international cooperation.

Վահե Մարգարյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Արցիշտի Վարդանյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Մարիամ Գրիգորյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Հակոբ Մուրադյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտքարտուղար, Նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հասմիկ Ասիրջանյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Գարն Ժամխարյան

պատմական գիտությունների թեկնածու

Կարեն Խոչատրյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի վոյստեօրեն, Ադիանուր պատմության բաժնի վարիչ, ԳԱԱ ԳՎԻԿ Պատմության և միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Քանաքարա Հայրապետյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Մարիամ Հակոբյան

ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ

Աշխեն Բասենցյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ

Գայանե Ղազարյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Ադիանուր պատմության բաժնի աշխատակից

Աննա Ասատրյան

«Ֆրանս-հայկական մասնագիտական ուսումնական կենտրոն հիմնադրամ»-ի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու

Համո Մուրխայան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Լորապուլյե պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գագիկ Ժամհարյան

Վանաձորի պետական համալսարանի Պատմության ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու

Խաչատուր Ստեփանյան

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Ռուբեն Միրզախանյան

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ ռեկտոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Նարինե Մովսեսյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Ռուբեն Դարապետյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Շեդեստոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Եզիպտոսում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան (2004-2009 թթ.), պատմական գիտությունների դոկտոր

Վաչյա Մարտիրոսյան

ԳԱԱ ԳԿՄԿ մագիստրատուրայի «Միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտության շրջանավարտ

Մյասնիկ Եսոյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ պարբերական մամուլի և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

ԼՆԼԻԹ ՉԱՔԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Լոռագույն պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԵ ՄԱՐԳՍԵԱՆ

Կ. Յ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌՈՒՊՏԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՎԱՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՋՄԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐԶ 3

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԱՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ
(ըստ հայ-հռոմեական 1199 թ.
բանակցությունների վաճկերագրերի) 19

ԱՐԿԻՏԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՒՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ
(VIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄ – IX Դ. ՄԿԻՋԲ) 41

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽԱՌՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՏԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.) 52

ՀԱՎՈՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԲՈՆԱԳԱՂԹԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ
ԹՈՒՐԹ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1512-1639 թթ.) 64

ՀԱՄՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ-
ՈՒՈՒՄ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(XVIII Դ. ՎԵՐՋ) 78

ԿԱՐՈ ՏԱՄՊԱՐՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՑՔԻ ՀԱՅ
ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՆ 90

ԳԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1894-1922 թթ. (ոռն.) 101

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԽՈՐԵՆ ՍՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ (1901-1909 թթ.) 120

ՄԱՐԻԱՍ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՉՅԴ ԶԻՎՈՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍՏԵՂՇՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՑՈՒՄ 129

ԱՇԽԵՆ ԲԱՍԵՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԶԻՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԲԱՆԱԿՈՒՄ (1914-1916 թթ.) 147

ԳԱՅԱՆԵ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920 թթ. 164

ԱՆՆԱ ՍՄԱՏՐՅԱՆ

ԼՈՌՈՒ ԶԵԶՈՔ ԳՈՏՈՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1919-1920 թթ.) 173

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՃԱՄՀԱՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌ ԿԱՄՄԱՐԻ «ԿՐՈՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՍԱԲՈՏԱԺ» ՖԵԼԻԵՏՈՆՆԵՐՈՒՄ 186

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

«ՍՄԵՆՈՎԵՆԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ
ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ 199

ՈՌՈՒՐԵՆ ՄՈՂՁԱՄԱՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴՄԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ
ԿԱՐԱՊԱՐԼԵՐԻ ԶԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ 215

ՆԱԴԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

1920 թ. ԹՈՒՐԹ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ,
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԸՍՏ 2 ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ
«ՀՅԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵՒԻՔ ԶՈՒՆԻ ԱՅԼԵՒՍ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ 227

ՀԱՄՈ ՄՈՒՔՈՒՍՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴՄԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԱՎԼԻՏԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐԳՈՒՄԸ 241

ՈՌՈՒՐԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՏ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1992-2011 թթ. 253

ՎԱԼՅԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՈԼՈՐՏԻ ՀԻՄՆԱԽՂԻՂԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 272

ՄՅԱՄԼԻԿ ԵՍՈՅԱՆ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅԼՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒՄԸ «ԱՐԵՎ» ՕՐԱԹԵՐՔԻ ԱՐԱՔԵՐԵՆ
ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ 284

ԼԻԼԻԹ ՋԱՔԱՐԳՅԱՆ

ՔԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
2005-2015 թթ. 297

СОДЕРЖАНИЕ

ВАГЕ САРГСЯН

КОНЦЕПЦИЯ К. Ф. ЛЕМАНА-ХАУШТА ПО ВОПРОСУ
ФОРМИРОВАНИЯ ВАНСКОГО ЦАРСТВА 3

ВАН ТЕР-ГЕВОНДЯН

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНАХ ВОСТОЧНОГО
СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ В КОНЦЕ XII ВЕКА (ПО ДОКУМЕНТАМ
АРМЯНО-РИМСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ 1199 Г.) 19

АРГИШТИ ВАРДАНЯН

К ВОПРОСУ О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ КАНТОН ТАРОНА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА VIII ВЕКА – НАЧАЛО IX ВЕКА) 41

МАРИАМ ГРИГОРЯН

СМЕШАННЫЕ БРАКИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ
(IX–XI ВВ.) 52

АКОП МУРАДЯН

НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И ЭМИГРАЦИЯ ИЗ
КАРСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРИОД
ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОЙН (1512–1639 ГГ.) 64

АСМИК АМИРДЖАНЯН

РОЛЬ ИОСИФА АРГУТЯНА В АРМЯНО-ГРУЗИНО-РУССКИХ
ОТНОШЕНИЯХ (КОНЕЦ XVIII В.) 78

КАРО ЖАМХАРЯН

АРМЯНСКИЕ ЕВАНГЕЛИСТЫ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ И
ОКРЕСТНОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-ОГО ВЕКА 90

КАРЕН ХАЧАТРЯН

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИКЕ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1894–1922 ГГ. 101

КАНАКАРА АЙРАПЕТЯН

ХОРЕН МУРАДБЕКЯН – БЛАГОСТРОИТЕЛЬ ЦЕРКВЕЙ НОР
БАЯЗЕТА В 1901–1909 ГГ. 120

МАРИАМ АКОПЯН

СОЗДАНИЕ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ АРФ ДАШНАКЦУТЮН И ЕЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В БОЛГАРИИ 129

АШХЕН БАСЕНЦЯН

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКИХ СОЛДАТ В ОСМАНСКОЙ
АРМИИ (1914–1916 ГГ.) 147

ГАЯНЕ КАЗАРЯН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТИПОГРАФИИ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО
СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА В 1918–1920 ГГ. 164

АННА АСАТРЯН

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В ЛОРИЙСКОЙ
НЕЙТРАЛЬНОЙ ЗОНЕ (1919–1920 ГГ.) 173

АМО СУКНАСЯН, ГАГИК ЖАМГАРЯН

ОЧЕРКИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В
ФЕЛЬЕТОНАХ ЛЕР КАМСАРА "ИСТОРИЯ РЕЛИГИЙ" И
"САБОТАЖ" 186

ХАЧАТУР СТЕПАНЯН

ПРОЯВЛЕНИЕ "СМЕНОВЕХОВСТВА" В
АРМЯНСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ 199

РУБЕН МИРЗАХАНИЯН

ПЕРВЫЕ ШАГИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИТИЧЕСКИХ
ИШТАМПОВ СОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ 215

НАРИНЕ МОВСЕСЯН

ОЦЕНКА ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. В
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ ПО РАБОТЕ О. КАЧАЗУНИ "АРФ
ДАШНАКЦУТЮН БОЛЬШЕ НЕЧЕГО ДЕЛАТЬ" 227

АМО СУКНАСЯН

СОЗДАНИЕ ГЛАВЛИТА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ 241

РУБЕН КАРАПЕТЯН

АРМЯНО-ЕГИПЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1992–2011 ГГ. 253

ВАЛЯ МАРТИРОСЯН

ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ПО МИГРАЦИИ 272

МЯСНИК ЕСОЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ
ЕГИПТА В АРАБСКОМ ПРИЛОЖЕНИИ ГАЗЕТЫ "АРЕВ" 284

ЛИЛИТ ЗАКАРЯН

РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В
2005–2015 ГГ. 297

CONTENTS

VAHE SARGSYAN

- THE CONCEPT OF C. F. LEHMANN-HAUPT ON THE
FORMATION OF THE KINGDOM OF VAN 3

VAHAN TER-GHEVONDIAN

- THE POLITICAL SITUATION IN THE EASTERN
MEDITERRANEAN COUNTRIES AT THE END OF THE XII C.
(ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF
1199 ARMENIAN-ROMAN NEGOTIATIONS) 19

ARGISHTI VARDANYAN

- THE ISSUE OF THE BELONGING OF TARON CANTON (THE
SECOND HALF OF THE VIII C. –
THE BEGINNING OF THE IX C.) 41

MARIAM GRIGORYAN

- MIXED MARRIAGES IN MEDIEVAL ARMENIA
(IX–XI CC.) 52

HAKOB MURADYAN

- FORCED DEPORTATIONS AND EMIGRATIONS FROM KARS
GUBERNIA DURING THE PERIOD OF THE TURKISH-PERSIAN
WARS (1512–1639) 64

HASMIK AMIRJANYAN

- THE ROLE OF HOVSEP ARGHUTYAN AND THE ARMENIAN-
GEORGIAN-RUSSIAN RELATIONS
(THE END OF THE 18th C.) 78

KARO JAMKHARYAN

- THE ARMENIAN EVANGELISTS OF ALEXANDROPOL AND ITS
SURROUNDINGS IN THE SECOND HALF OF THE 19th C. 90

KAREN KHACHATRYAN

THE TURKISH POLICY CONTINUITY IN REALIZATION OF THE
ARMENIAN GENOCIDE IN 1894-1922 101

QANAQARA HAYRAPETYAN

KHOREN MOURADBEKYAN: A REFORMER OF THE CONDITION
OF THE CHURCHES IN NOR
BAYAZET REGION IN 1901-1909 120

MARIAM HAKOBYAN

THE ESTABLISHMENT OF ARF MILITARY SCHOOL AND ITS
ACTIVITY IN BULGARIA 129

ASHKHEN BASENTSYAN

THE STATE OF ARMENIAN SOLDIERS IN THE OTTOMAN ARMY
(1914-1916) 147

GAYANE GHAZARYAN

THE PRINTING HOUSE ACTIVITIES OF THE MOTHER SEE OF
HOLY ETCHMIADZIN IN 1918-1920 164

ANNA ASATRYAN

THE LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE NEUTRAL ZONE OF
LORI (1919-1920) 173

HAMO SUKIASYAN, GAGIK ZHAMHARYAN

FEATURES OF EVERYDAY LIFE OF SOVIET ARMENIA IN THE
FEUILLETONS "HISTORY OF RELIGIONS" AND "SABOTAGE" BY
LER KAMSAR 186

KHACHATUR STEPANYAN

THE MANIFESTATION OF THE "SMENOVEKHOVSTVO" IN THE
ARMENIAN REALITY 199

RUBEN MIRZAKHANYAN

THE FIRST STEPS TO THE FORMATION OF THEORETICAL
PATTERNS OF THE HISTORIOGRAPHY OF SOVIET ARMENIA ... 215

NARINE MOVSESYAN

THE ASSESSEMENT OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920
IN THE HISTORICAL STUDIES ACCORDING TO THE WORK
"THE ARF DASHNAKTSUTYUN HAS NOTHING TO DO
ANYMORE" BY H.KAJAZNUNI 227

HAMO SUKLASYAN

ORGANIZATION OF THE GLAVLIT OF SOVIET ARMENIA 241

RUBEN KARAPETYAN

ARMENIAN-EGYPTIAN RELATIONS IN 1992-2011 253

VALYA MARTROSYAN

MIGRATION-RELATED ISSUES IN THE REPUBLIC OF
ARMENIA AND THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL
ORGANIZATION FOR MIGRATION 272

MYASNIK YESOYAN

THE ELUCIDATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY
ACTIVITIES IN EGYPT IN THE ARABIC
APPENDIX OF "AREV" DAILY..... 284

LILIT ZAKARYAN

THE REFORMS IN THE PROFESSIONAL EDUCATION FIELD
IN THE REBUBLIC OF ARMENIA 2005-2015 297

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» տարեգրքին հոդվածներ ներկայացնելու չափորոշիչները.

- Հեղինակի անունը, հայրանունը, ազգանունը, գիտական աստիճանը, կոչումը, աշխատանքի (ուսման) վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը, էլեկտրոնային հասցեն:

- Հոդվածները ներկայացնել մինչև 15 էջ ծավալով, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերով (10-15 տող): Տարատեսակը հայերենի դեպքում՝ Sylfaen, այլ լեզուների՝ Times New Roman, տեքստի տառաչափը՝ 12, տողատակում՝ 9, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, լուսանցքները՝ վերևից՝ 2, ներքևից՝ 2.5, ձախից՝ 3, աջից՝ 1:

- Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պարտադիր պետք է ներկայացնեն հոդվածի մասին երաշխավորական գրություն գիտական ղեկավարից կամ գիտական (գիտակրթական) հաստատության համապատասխան մասնագիտական ստորաբաժանման կողմից:

- Հոդվածները պարտադիր ուղարկվում են գրախոսության, գիտական նորույթ չպարունակող կամ նախկինում հրատարակված հոդվածները չեն տպագրվում:

«Հայոց պատմության հարցեր» տարեգրքի բոլոր համարները էլեկտրոնային տարբերակով տե՛ս

<http://serials.flib.sci.am/openreader/test/index.html>